

КАНЫБЕК ИМАНАЛИЕВ

СЯКБАЙ

Тений жонундо баллада

(Очерк-эссе)

«БИЙИКТИК»

БИШКЕК

2010

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
И 50

Иманалиев Каныбек.
И 50 **Саякбай:** Гений жөнүндө баллада (очерк-эссе).
– Б.: Бийиктик, 2010. - 296 б.

ISBN 978-9967-13-657-1

Бул китепте «XX кылымдын Гомери» аталган алп Манасчы Саякбай Каралаевдин өмүрү, чыгармачылыгы, өзгөчө мүнөзү, залкар адамдар менен болгон мамилеси тууралуу окуялар жана жалпы эле Манастын ыйык касиетине байланыштуу ойлор баяндалат.

Мукабанын биринчи бетинде С. Чокморов тарткан портрет пайдаланылды.

И 4702300100-10

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-13-657-1

© Иманалиев К., 2010.

Көркөм-адабий басылма

Иманалиев Каныбек

Саякбай

Гений жөнүндө баллада

Редакторлор: *Балбай Алагушев
Токтобай Мүлкүбатов
Мелис Карыбеков
Талантаалы Бакчиев
Кубат Болотканов*

Терген *Айнура Эркинова*
Калыптоочу *Табылды Жанызаков*

Сүрөтчүсү *Мурат Сагимбаев*

Басууга 30. 04. 2010. кол коюлду.
Форматы 145x245. Көлөмү 37 б.т.
Заказ № 388. Нускасы 1000 даана.

«Бийиктик» басмасы
Бишкек шаары,
Ю. Абдрахманов көчөсү 170 а.
Тел.: 66-17-25

І. САЯКБАЙ

(Гений жөнүндө баллада)

ЭПИЛОГ ОРДУНА

Блиц-анкета

(азыркы доордун ыргагы менен)

Аты-жөнү:	<i>Саякбай Каралаев</i>
Туулган жери:	<i>Бйык Ысык-Көлдүн жээги</i>
Туулган жылы:	<i>1894</i>
Зодиак белгиси:	<i>Алп Манастыкындай</i>
Салмагы:	<i>Сайдын ташындай</i>
Бою:	<i>Сары алтын - сакадай</i>
Устаты:	<i>Чоюке манасчы</i>
Улуту:	<i>Кыргыз</i>
Урааны:	<i>Манас, Манас эр Манас</i>
Дини:	<i>Манасия</i>
Билими:	<i>Чокмордун сүрөтүн тартып кол койгонду билет</i>
Кыялы:	<i>Кылыктуу кыз-келиндер</i>
Максаты:	<i>7 миң тилде сүйлөгөн 7 миллиард адамзаты чогулган жерде жети күн, жети түн тынбай Манас айтуу</i>
Эрмеги:	<i>Бүркүт салуу</i>
Хоббиси:	<i>Ашата сөгүнүң, теңтуштарына ат коюу</i>
Жактырган саясатчысы:	<i>Карт Бакай, Кан Кошой жана Ленин</i>
Жактырган өнөрпозу:	<i>Кара Молдо</i>
Жакшы көргөн суусундугу:	<i>Айымкандын бозосу</i>
Жактырган машинеси:	<i>Москвич</i>
Партиясы:	<i>Кырк чоро</i>
Достору:	<i>Кара Молдо, Чалагыз, Мидин, Райкан, Байдылда, ж.б.</i>

Манасчы ким?

1. Күргүштөтө Манас айтканда жүз миң кол аскер келаткандай сүр көрсөткөн - кеменгер, темирди үзүп чыккан Теңир Алптай сезилген, сакадай боюна сан миллион дастан сабын батырган Саякбай Каралаевдин «Манасын» укканда деги бир башка дүйнөгө арбалып, өзүндүн бу дүйнөдө бир кичинекей көрпөндө экениңди сезесиң... Манас, Манас дейбиз. Саякбай миңин билсе, биз ал билгендин миңден бирин билээрбиз.

...Деги Сакең ким? Болгону манасчы элеби? Же андан да улуу күчпү? Жөн эле өнөр адамыбы? Же башка бир касиет даарыган өзгөчө жанбы?

Деги манасчы ким?

Манасчы - өткөн-кеткенди, тээ качанкы бир атам заманды көз алдыңа элестеткен санжырачыбы?

Манасчы ким?

Байыркыдан берки эле баянын, айкөл баатыр эрдигин саймедиреген жомокчубу?

Ал өткөн доор, замандар менен бүгүнкүнү байланыштырып турган көпүрөбү?! Ошону үчүн манасчы бизди оңой эле миң жыл артка алпарып, ал мезгилге аралаштырып жатпайбы!

Манасчы - жан-дүйнөңдү козгоп, көңүл эргитип айгай салган төкмө!

Ойду нускалап айткан чечен.

Ырчы гана эмей, айтчу кебин уйкаштыкта сабалата төккөн акын. Бир эле мезгилде жанга жагымдуу аваздык көркөмдүктөгү обондорду чыгарган обончу.

Эр жүрөктүүлүктү даңаза кылган улуу чакырык.

Сөздү алтын, күмүш, бермет, жакут менен шөкөттөгөн зергер.

Баян баамын сөз менен кооздоп, сөз менен элес тарткан сүрөткер.

Манасчы - акылман. Ал Манас айтат, акыл айтат, осуят айтат. Жипсиз байлайт.

Манасчы жөн гана сөз эккен өнөр ээси эмес. Ал өнөр-билим себелеген билги. Сөз менен сыркоону сакайткан эмчи. Сөз менен дартты сабап айыктырган домчу. Дартка даба дарыгер.

Манас айтып жаан чакырган жайчы.

Кыргыз дүйнөсүн тааныткан аалым.

Манасчы - Манас аркылуу эртеңкини көрө билген олуя. Өткөндү даңктай да, баалай билген кеменгер.

Манасчы - сырткы душмандан коргогон чеп сыңары. Душман менен кармашаарда колго кармаган алмаз кылыч, жоо курал.

Манас айтканда өзүнчө бир улуу илеп уруп турган - энергия. Күч-кубат.

Манасчы - эр Манастын кишиси. Анын жердеги өкүлү. Адамзат, айрыкча Кыргыз Рухун көкөлөткөн кудурет, күч.

Чыныгы турмуш менен кыял жашоонун ортосун ажайып адемилеген керемет.

Куш учуу үчүн жаралса, манасчы Манас айтуу үчүн жаралат. Бүт өмүрүн дастан бийиктигине арнайт. Алар үчүн жашоо - тиреги Манас. Алар өмүрдөн өтсө да, өнөрү улана берет.

Манасты окуп билим, өстүрүп, илимий даражага ээ болсо болот. Бирок, Манасты окуп манасчы болуу мүмкүн эмес. Аны Манас даарыйт. Арбак даарыйт. Көкө теңир даарыйт. Аны жакшысы да угат, жаманы да угат. Аны - манасчыны Манас тандайт.

Манасчы - ичи тарлыктан, ушак сөздөн, көр турмуш көйгөйүнөн сырт жашаган руху бийик инсан. Ал периште сындуу. Анын көңүлүн калтырганга болбойт.

Манасчы ким? Байыркыдан Жайсаң Үмөт уулу менен Ыраамдын ырчы уулу. Токтогул ырчы. Келдибек менен Балыкооз. Музооке менен Чонду. Акылбек менен Тыныбек Жапый уулу. Назар Болот уулу менен Дайырбек. Жеңижок менен Назар. Найманбай менен Кенжекара. Дыйканбай менен Багыш Сазан уулу. Чоюке менен Тоголок Молдо. Кайдуу Сопу уулу менен Алмабек Тойчубек уулу. Шапак менен Куйручук. Сагымбай менен Саякбай. Жаңыбай менен Жакшылык. Молдобасан Мусулманкул уулу менен Мамбет Чокмор уулу. Дуңкана Кочуке уулу менен Ыбырайым Абдырахман уулу. Акмат Рысменде уулу менен Жусуп Мамай. Манасчы Сейде Дейди кызы менен семетейчи Сейдана эне. Шаабай Азизов менен Кааба Атабеков. Азыркылардан: Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиев, Сапарбек Касмамбетов, Назаркул Сейдиракманов, Кубанычбек Алмабеков. Аялзаадан айрыкча чыккан аялуу эжебиз Бүбүмариям. Бу улуу көчтү улап келаткандар: Талантаалы Бакчиев, Улан Исмаилов, Рысбай Исаков, Тилек Асанов, Дөөлөт Сыдыков, Замир Баялиев жана дагы башкалар.

Баарыбыздын жүрөгүбүздө Манас бар.

Манастын жүрөгүндө ким бар болду экен?

Манасчы буркан-шаркан түшүп айтып кирсе жазгы кирген дайрага окшош...

Дымып калса түбү терең көл шекилдүү...

Ойлоно кетсе опол-тоо сымал...

Үч күн, үч түн айтса түгөнбөгөн көөнөрбөс. Түбөлүгү кебелбес. Кылымдар чети оюлбас, кыйыры кемибес уй-кудагы ак кар, көк муз ордологон Улуу Мөңгү таризде...

Саймедиреп айтып баштаса улуу тоо коюнунан оргуштай көз жарып чыккан тунук булактай аруу.

Манас - күч. Калканыч, чеп, ыйыктык. Өзүңдү өзүң таануу. Манасты угуу - бийиктикке чыгуу, аруулануу. Өтүп кеткен ата-бабалар менен кездешүү.

Төр булагы сымал улам бир манасчы чыгып улуу сапар уланып турат.

Кыязы Манасты толук айтып бүткөнгө бир адамдын өмүрү жетпейт, бүтүндөй бир улуттун өмүрү керек болоор...

Манасты жүрөктүү адам гана айта алат.

Болбосо бу сүрдүү жана сыйкырдуу дүйнөгө даап баш багуу өтө опурталдуу иш эмеспи. Манасчыны укканда өзүң да ошо доордун азабын көргөндөй болуп кетесиң.

Жүрөгү кыргыз болсо Манасты дүлөй да угат, азиз да көрөт. Жүрөгү менен туят. Манас касиети мына ушундай эмеспи.

Биз болсо кыргыздар, Манас даарыган элбиз.

Үчилтик касиети

2. Саякбай атанын башка манасчылардан айырмаланып, ар бир кыргызды, кыргыз тургай аны бир уккан угарманды улутуна карабай өзүнө тарта билген касиети болгон. Анын сыры эмнеде?

Кудум куйма чулу алтындан жасап койгон сыяктуу сакадай бою сары алтын келбетиндеби? Же бүт он сегиз миң ааламга угуза айтып жаткан шекилдүү айгайлаган үнүндөбү? А балким дастан айтып жатканда тээ байыркы кылымдардын оюгуна кирип кетип, өң-келбети жүз кылым карыткан кейиптенип кеткен өзгөчө өңүндөбү?

Саякбай манасчыны көргөн сайын көзүң тойбойт. Уккан сайын кулагың тойбойт. Көксөгөн сайын көкүрөгүң тойбойт.

Анын касиет даарыган инсан экени шексиз. Кандай касиет? Манасчынын мындай сыйкыр талантынын сыры эмнеде экенин билүү максатында белгилүү врач, медици-

на илимдеринин кандидаты Исаева Жанаргүл Дүйшекевна менен маектешип жатып, ошол соболдорго жооп тапкандай болдум.

...Ар манасчы өз-өзүнчө талант. Бир окшоштугу алардын баары тегин жан эмес. Экинчи окшоштугу баарына тең Манас түш аркылуу аян болуп киргени. Үчүнчүсү - бирине Манас кулагына угулат, бирине көзүнө көрүнөт, а кай бири көкүрөгү менен туюп айтат. Маселен, залкар манасчы Сагымбай Орозбаков «Манас» айтканда кулагына угулуп, ал аны элге баяндап берип турган. Калыгул олуя да оң жагын бир каранып, сол жагын бир каранып, периштелери менен кеңешип анан кеменгерлик өнөрүн узанган.

Келдибек манасчы болсо көзүнө ошол окуя кудум кинотасмадан өтүп жаткандай көрүнүп, ошол көргөн-билгенин айтып берип отурган.

Кытайлык Жусуп Мамай атабыз болсо көкүрөгү менен туюп билип, баяндап жазат.

Ал эми Саякбайга болсо, жараткан берешендик менен ошол үч касиетти тең ыроологон экен! Дегеним, Сакең Манас айтып жатканда бир эле учурда улуу жомок кулагына угулуп, көзүнө даана окуялар көрүнүп, анан анын баарын көкүрөгү менен туюп айткан. Ойлогон ою сыртынан төгүлүп турган... шондуктан.

Ошол врач, психолог Исаева Жанаргүл эженин илимий негиздеп айткан далилине таянсак, бир эле учурда Манасты угуп, Манасты көрүп, Манасты туюп айткан адам өзүнүн ички акыл-сезими, аң-туюму менен ошол Манастагы орошон окуяларга катышкан адамдардан кем эмес таасирленет. Ошолорчо кейийт. Ошолорчо сүйүнөт. Жыргайт. Кабатырланат. Кейүүчү жерде кошо кейип, ыйлачу жерде кошо ыйлайт. А тургай окуяда айтылып жаткан Баатыр бир жеринен жаракат алса манасчынын дал ошол мүчөсү ооруксунат.

Мына ошон үчүн Саякбайдын Манас айтканы азыркы 100 миллион доллар кетирип (мисалы Тимур Бекмамбетовдун «Особо опасен» деген фильми) компьютерлик жасалгоолор менен чыккан фильмдерден да таасирдүү болуп атпайбы.

Сакең жалгыз өзү режиссер. Өзү жалгыз үн режиссеру. Өзү сценарист, өзү баш каарман болуп атпайбы.

Кайран Сакең, Айкөл Манас атанын калкагар караанын гана көрбөстөн, анын айбаттуу үнүн угуп, баатырды өзүнүн баатыр жүрөгү менен туюп, ошонун баарын чулу

денесине батыра бербей энергиясы сыртка ашып-ташып, өзү толкуп, ошол эле учурда тулку бою, колу, буту, башы, бүт денеси кыймылдап, айтып берип атпайбы.

Бу не деген энергия! Спортто эң алыска деген олимпиадалык марафондо күлүктөр 2 саат 42 мүнөт чуркап, маарага көл-шал болуп тердеп араң жетип, эстери ооп жыгылышат.

Саякбай Каралаев болсо үч күн, үч түн бою бир тынбай, демек 72 саат Манас айтып, 72 саат бою колу, денеси, башы кыймылдап, тили сайрап атпайбы. Бул жараткандан жалганган талант, тиги Көкө Теңир Көктөн жиберилген бир башка көөнө касиет го!

Дүйнөлүк эң мыкты деген дөө-шаалар, маселен, Паворотти, же азыркы У.Хьюстон ашып кетсе 6-8 саат тынбай үн созо алышат экен.

А Сакең адам баласынан бир башкача жаралган жан болуп атпайбы. Бери эле дегенде 50-60 саат ырдап атпайбы. Ошончо күч-кубатты, энергияны кайдан алып жатат? Албетте, улуу дастандан, улуу баатырлардын кудурет рухунан...

Москвадагы адамдын мээси илимий институтунун жетекчиси, нейрофизиолог, академик Наталья Петровна Бехтерованын далили боюнча адамдын мээси 70 миң маалыматты өз эс тутумуна сактай алат.

А Саякбай бир айтканда бир жарым миллион сапты шурудай тизип, кыраатын келтире, жаңылбай, жазбай айтып атпайбы.

Бу не деген керемет!

Анан шер Саякбай гений болбогондо ким гений?!

Рух дегенибиз ошол эмеспи! Ал колго кармала бербейт экен... Бирок, энергиясы кайрат, күч-дем берет экен...

Биз Сакеңди көргөндө эле Манастын өзүн көргөндөй толкунданып кетип атпайбызбы. Анда Манастын өзү кандай болду экен деген ой келет.

Ач арстан төштөнгөн,
Алгыр бүркүт көздөнгөн!
Кынсыз кылыч байланган,
Кайра жаачу булуттай
Каар бетине айланган.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынат
Чолок куйрук арстан

Бет алдынан камынат.
Алп кара куш - зымырык
Алып кетчү немедей,
Асман бугуп салыптыр.

Сакең чындап кызып Манас айтып жатканда жанына киши даап бара албас сүрдүү, айбаттуу көрүнүп, адамды шердентип тураар эле, чиркин манасчылардын Манасы десе...

Манасчынын төрөлүшү

3. ...Жокчулуктун азабынан эл кыдырып жүргөндө Тоңдун Ак-Өлөңүндөгү саяк уруусунун ичине көчүп келгенде төрөлгөнсүң. Ошондуктан атыңды Саякбай койгонбуз. Төрөлөрүңө бир айча калганда уктап жаткан энеңдин бутуна жылан оролуп, чочуганынан таштан алыс кеткен. Балам, тай эмессиңби, канат-куйругуң жетилээр, - деп айтып калаар эле Дакиш чоң энеси.

...Ошондо Саякбайдын энесинин боюнда эле. Сегиз ай чамасы болуп калган. Айылга бир манасчы келип жарым күн тынбай Манас айтат. Коңурбай келип Айкөл Манасты сайган жерин айтканын угуп аткандар көзүнө жаш алат. Энеси ошондо бир муңканып, аны сезгендей курсактагы бала тебинип, тыбырчылап кеткенин туят.

...Үйүнө келип уктап атса түшүндө курсагына ажыдаар найза салып аткан болот. Баламды сактап калайын деп тынчы кетип ойгонсо, бутуна жылан оролуп жаткан экен. Чочуганынан денесин алыс таштайт. Боюндагы бала денеден козголуп, жүрөгү тез-тез согуп, оозун ачып жиберсе бала оозунан чыгып кетчүдөй сезет өзүн. Кошуна келин-кезектер келип курсагын тебелеп, баланы сууруп алмак болушат. Ошондо бир билги байбиче келип сегиз айлык ара төрөлгөн бала мал болбой калышы мүмкүн деп, тамырын кармап, кечээ түнкү манасчыны алдыртат. Тиги манасчы боюнан козголгон келиндин жанында түн бою Манас айтат. Жылдыз таркап баштаганда манасты муюп угуп жатып, азыр эле жаны көзүнө көрүнүп жаткан кош бойлуу келин көшүлүп уктап кетет. Ошентип төрөлө элек наристе эне боюнда аман калып, ай-күнү жеткенде көз жарып, саяк уруусунун ичинде төрөлдү деп атын Саякбай коюшат.

Улуу манасчы ошондой болгон, эненин курсагында жатканда эле Манас уккан. Улуу дастанды угуп калып гана ара төрөлбөй, убак сааты жеткенде аман көз жарган.

Бала чак. Өспүрүм курак

4. Болочоктогу залкар манасчы 1894-жылы күрдөөлдүү күздө керемет Ысык-Көлдүн тескейиндеги Тондун Ак Өлөң деген жеринде кембагалдын үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келет. Атасы Карала кедей адам болгондуктан, үй-бүлөсү жокчулуктун запкысын көп тартат. Же жокчулук турмуштун айынанбы, же балама батасы тийсин дегенби, атасы Карала мал союлган жерде «Саякбайыма бирдеме бергиле, Саякбайым ооз тийип калсын» деп суранып жүрчү дейт. Өмүрү өткөнчө ал адатын таштабай жүрүп көз жумат. Сакең да өзү бала кезинен ырым тутуп чоңойгонун жашырбайт. Ал жокчулуктун айынан Ысык-Көлдү айланып, улуу манасчы али бешикте кезинде азыркы Жети-Өгүз районундагы Жыдык-Көл деген жерге барып күн көрүүгө аргасыз болот. Саякбай наристе кезинен өспүрүм куракка чейин чоң атасы Сасайдын тарбиясында өскөн. Бир мүчөл жашка келгенде ал чоң атасынан ажырайт. Атасы Карала ырдыктык дунган Жыкынын бир быштысын минип жүрүп өлтүрүп алат. Ал дунган өлгөн атынын кунун кымбат баалап, Карала үч жыл бекер малай болуп жүрүп араң кутулат.

Көрүнүктүү манасчы Саякбай Каралаев жаш күнүндө өчпөстүн отун жагып, өлбөстүн күнүн көрүп өсөт.

Өзү «Унутулгус күндөр» деген китебиндеги эскерүүсүндө жазгандай, жети жашка келип, ата-эненин акылына көнүп, айткан жөнүнө баш ийип, чоңоё баштайт.

Бала кез кандай аземи да, кандай кызык!

...Топураңдап торпок минип, дүнүйө-капар, орок менен божомолдоп арык казып, өтүктү жанбашынан майрык басып, чылгый тонду чубалжыта кийип, бир чырпыкты кунаным деп ат кылып минип, көйнөктөрдүн этегин артка түйүп алып, такымга алаканды чаап камчы уруп ойноп өстүк дейт.

Бала чагыбызда мектеп бетин көрбөй, курсактын айынан айылдан каймак уурдап жедик. «Кемелине келбегин, тентек» деген сөздөрдү көп уктук. Такым эттин баарын тарай-тарай чаптырып, кагуу-согууну көп көрдүк. «Кара чычкак кандай неме эле» деп айылдагылар жек көрдү. Балалыктын ойну, баёо сезим кызыгы көкүрөккө кат болуп, жокчулуктун мүшкүлү көөдөндөн кетпес дат болду. Кыштын кыраан чилдесинде жылаңайлак, жылаңбаш от жанында жаттык. Жокчулуктун азабын так ушинтип тарттык.

Көпөлөктү кушум деп өзөн-сууну бойлодум. Дүнүйөнүн кызыгына эч бир тойбодум. Мурдуман булак суу токтобой чыгып турганда, тондун узун жеңи менен ары-бери сүртүп алчу элем. Кайран жең, какач болуп калчу эле. Жыртыгынан кар кирип кетчү майрык өтүгүм менен ойду коюп, тоону басар элем, «чечек» деп, энебиз жаза-буза бир муштап, буттан сууруп алар эле. Жылаңайлак бут, узун жеңдүү тон менен бул ышкыбоздукту койбой, күрөндүгө чыгып алчу элем. Күрөндүгө чуркап чыга калып, ары-бери өткөн элди карап калар элем. Эгер куш кондуруп, ит ээрчиткен, мылтык асынган киши көрүнө калса, жылаңайлак-жылаңбаш, үшүгөнүмө карабай анын артынан ээрчип, кызыгып кароо менен экинчи айылга жеткенче жүрө берчүмүн.

...Жылаңбаш болгондуктан суукка чыдабай кулагым тырсылдап, бутум какшап, жанды көздөн чыгарчу. Эптеп үйгө жетип, бутумду тонго ороп олтуруп өзүмчө: башка балдарды тайлуу да, тондуу да кылдың, а менде эчтеме жок. Менин эмне жазыгым бар? - деп, ошондогу тагдырыма таарынар элем:

Тай бербестен жөө кылдың,
Жардылык сага не кылдым?
Жарды кылдың жок кылдың.
Жан кейитип кор кылдың.
Бу турмушту тар кылдың,
Карда минип ойнорго,
Бир торпокко зар кылдың.
Эркин ойноп кечүүгө
Бир өтүккө зар кылдың.
Айылдан тамак уурдатып,
Эки колду шок кылдың.
Жыртылып тонум сан бөлөк,
Шоона менен жамадым.
Жаманынан күйгүзүп,
Жардылыктан жададым.
Бир чырпыкты ат кылып,
Тайым го деп минемин.
Бай балдары жарышса,
Майрык басып өтүктү,
Өрттөнүп күйүп жүрөмүн. —

деп, жокчулукка капа болуп, кайгырып, терең ойго чөмүлөр элем... дейт.

Насаат

5. Ушинетип башынан оор күндөр өтүп жатканын, зар ыйлап бирин экинчисине кошуп ырдап жүргөнүн чоң энеси Дакиш угуп калган экен да, анда:

- Ээ, алдыңа кетейин балам. Кудай өмүр берсе далайды көрөсүң. «Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген. Тушооң чечилип, шоруң арылар күн болор, садагаң болоюн. Көп ыйлап, көп капа болбогун. «Ач бала ток баладай ойнобойт, ток бала ач болом деп ойлобойт». Жылаңайлак, жөө жүрөм деп, Саякбай балам, ыйлап, капалана бербегин, кайгы адамды сарыктырат, өмүрдү кесет. Сенин да багың ачылар, балам. Жарык күн сага да тийер. Жабыркаганы болбосо, жакырчылыктан адам өлбөйт. «Булут минип, муз бүркүп, эрен да өткөн дүйнөдөн, бербейм, бербейм деп жүрүп бай да өтөт дүйнөдөн». Бул байлардан ырайым жок. Алардын балдары ат жарыштырып ойнобогондо анан ким ойносун! Жардылыктан адам өлбөйт, жан кейийт. Бир күнү жарыкчылык болор, өтө куурап кеткендин өмүрү болсо, жыргалчылыгы да болот, - деп ыраматылык чоң энеси жамактатып мына муну айтчу:

Сабыр кылчы, кулунум,
Муратыңа жетерсиң.
Жаш болотсуң, жетилип
Адам болуп кетерсиң.
Булбул куштай так сайрап,
Бир чынарга конорсуң.
Өмүрүң болсо акыры,
Эл эрмеги болорсуң.
Арыган ат семирет,
Ачкан курсак тоюнат.
Тентектикти кой балам,
Бөлөк жорук сүй балам.
Сөздү, сөз деп жүр,
Артынан көздөп жүр.
Экөө болсоң бирөө ага,
Жалгыз жүрсөң бөрүк ага.

Сен да чоңоюп адам болорсуң, багың ачылар, деп насаат кебин, нарк сөзүн айтып калаар эле.

...«Билими бар миңди жыгат, билеги жоон бирди жыгат». «Калк казанын көп астым. Кана, колумдун көөсү» - деген кептер бар. Жокчулукка кейибе, тушоо

чечилген күнү багың ачылат. Сөзгө ынтызаарды коюп, аны үйрөн. Акылдуу бол! Адамда куйма кулак деген да бар. Кепти, насыят сөздү кулагына куюп калат. Ал эми акма кулак деген да бар. Акыл айткан менен аңдабайт. Кулагынан агып калат. Сабырдуу, токтоо адам бол! Айткан сөзүң орундуу, жөндүү болсун. «Акылсыздын белгиси кургак кайрат, жел өпкө, эч убакта жарабайт кургак сөздөн бөлөккө», «Тебенектен бутуңду тарт, ушакчыдан тилиңди тарт!», «Таза болсоң суудай бол, баарын жууп кетирген, калың болсоң жердей бол, баарын чыдап көтөргөн» деген лакаптардан тыянак чыгар. Ушакчы болбо, таза өс. «Жакшы» деген бир ат бар, кууп отуруп жетпейт, «жаман» деген бир ат бар, жууган менен эч кетпейт. Өзүң болуп алгыча, болгон эрди жакала, өзүң болуп алган соң, өзүңдү-өзүң такала. Сен көп билесиң, ашкан ышкыбозсуң. Барып турган тентексиң. Көрүнгөн балдар менен мушташасың. Ошондо башка чаап ийбегей эле деп жаным чыгат. Экинчи айылдын балдары бул айылга Саякбай бар деп келбейт. Ушул жакшы болобу? Өзүң ойлочу. Бешиктин баласы беш жол түлөйт деген, тентектигиңди таштап жөнгө кел, балам, - дечү экен жарыктык чоң энеси.

...Саякбай балалык чагы өтө аянычтуу болгон менен элдик көркөм чыгармачылыкты көп билген чөйрөдө өткөрөт. Айрыкча тарбиялап чоңойткон чоң энеси Дакиштен «Төштүк» эпосун, мергенчилер, жаныбарлар жөнүндөгү укмуштуу жомокторду уккан. Чоң энеси билген жомокторун, улама сөздөрүн, уккан-көргөндөрүн эрикпей айтып берүү менен, өзүнүн боор этиндей көргөн небересинин баамчыл, сезимтал болушун кыялданган. Ал киши кезинде Суранчы сыяктуу чоң манасчылардан тасир алган. Анысын төкпөй-чачпай небересине айтып берип турган.

...Сөз тыңдап, сөз аңдап чоңойду.

Тентектигин, шоктугун койбоду. Эр жетип, эресеге жеткенде да. Улгайганда да.

Биринчи устат

6. Элдик адамдар менен кездешип, айылга келип жүргөн Жакшылык деген ырчыдан үлгү алгын деп чоң энеси насаат кебин айтат.

Жакшылык деген ырчы чап жаак, чара баш, ар бир сөзү орундуу, эң таттуу адам эле. Кеби бычак менен чыр-

тылдатып тилгендей курч. Тартынбай сөз сүйлөп, талыкпай ырдаган, таамайлап жөндү сындаган сынчы да экен. Оозун ачса эле адам жадагыс сонун сөздөр куюлуп турат. Отурганы очоктой, ажары айдай төгүлгөн, ар бир сөзү менен элди кубандырган, элдин шайыры, булбулу, кабак ачар куудулу экен. Аппак сакалынан нур чачырагандай, кара сур, эки ийнине эки киши олтургандай кең далылуу, иши кылып келбети менен түрүнө киши ыраазы болгондой адам экен.

Бир күнү айылдагы адамдар Жакшылык ырчынын ырын угуу үчүн келип, ал отурган үйдүн ичине кишилер батпай кетти. Коломтодо койдун нагыз көңүнөн калаган от адамдын жүзүнө кызыл нур берип күйүп турат. Отургандардын назары жалгыз гана төрдө малдаш токунуп, комузун күүгө салып олтурган ак сакал адамга бурулган... Алар ар түрдүү сөз сүйлөшүп, өзгөчө ушул олтурган ырчы жөнүндө көп нерсени айтып жатышты. Алардын ичинен бирөө, сакалын сылап коюп:

- Жакшылык акем жетимиштин жетисине келиптир. Уруусу моңолдор. Баягы, айтылуу Токтор чечендин уулу. Айтканы элге жагымдуу, өзү кадырлуу, сөзү менен элдин көңүлүн көтөргөн киши. Биздин айылга келип калыптыр. Бул адамдын алтындай болгон ар бир сөзүн угуп, өрнөк алуу керек. Элдик сөздөрдү көп билет. Билгенин эч качан аябайт. Жакем көбүнчө биз сыяктуулардын тилегине тилектеш. Өзү да далай кыйынчылык турмушту башынан өткөргөн. Кыргыздын Ала-Тоосун кыдырып, элге эрмек болгон. Бул кишинин сөзүн уккула, - деп элге жарыя айтып, анан Жакшылык ырчыга кайрылды:

- Жакшылык аке, акыл-насият сөзүңүздү балдарыңызга айта олтуруңуз...

Жакшылык ырчы отургандарды айланта карап алып:

- Көп кордукту баштан өткөрдүк. Элден, жерден ажырап кор да болдук. Акыры бай-манаптардын, оёз, чиновниктердин кордугуна чыдабай маң да болдук. Тоо этектеп, жердин асылынан ажырадык. Элибиз караңгы, жерибиз шорго малынып, элге пайдасы тийбес да болду. Ушул кан соргучтардын торунда онтоп жаткан кезибиз. Ошентип оор турмушту баштан өткөрүп жаткан чагыбызда, кедей кургурлардын шору качан арылат деп капаланып, дүйнөгө катуу таарынып, «Сен дүйнө, кимге опа болосуң» деген ыр чыгардым эле - деп комузун колго алып, күүгө салып жиберди:

Чиркин дүйнө, чиркин дүйнө,
Кимге опа болдуң сен?
Жокчулуктун айынан,
Күн көрүштүн жайынан,
Кетменге колум жооруду.
Чокойдон бутум ооруду.
Кардын керип кан соргон,
Байдан көңүлүм ооруду.
Алгыз атым көк ала
Кызыл чок жасоол тооруду.
Адилети такыр жок,
Кедейден бөлөк касы жок.
Улуктан көөнүм ооруду.
Жорго жолдон суурулду,
Жок-жок заман куурулду.

Кээ бир учурда Жакшылык манасчы да болгон деп айтылып келет. Дакиш чоң энесинен кийинки эле жаш манасчыны таасирленткен ушу Жакшылык ырчы болгон. Даркан манасчы С.Каралаевдин айтуусуна таянсак ал 1933-34-жылдары дөөлөттүү карылыкка таяп көз жумган.

Караланын үй-бүлөсү турмуштун запкысын көп көргөн. Ошол мезгилдеги кыргыз коомчулугунда өкүм сүргөн эреже боюнча бир адам өз уруусунан, жеринен жер которуп башка жакка кетип калса, алык-салыкты өз уруусу баш ийген болуштукка төлөй турган. Карала Семиз-Бел болуштугуна караган. Жыл маалында Семиз-Белден өкүл келип, Караладан алык-салыкты алып кетүүчү. Бир жолу ушундай алык-салыкка Карала Узун Молдо дегенден үч сом алып берген. Карала ал карыздан кирип турган жаман алачыгын, бирин-эки чарбасын, таап-ташыган үй мүлкүн бүт берип, араңдан зорго кутулат.

...Булактын тунугун, тоонун бийигин, ойдун терегин айтып баштап, Улуу Тоодон улуу кеп башталды ошол жылдары.

Орус менен достошуу

7. ...Жашым он бештерге келип, аркы-беркиге түшүнүп, эне-атасына кол кабыш кылып, мурунку тентектигим жоголуп, турмушка түшүнө баштаган учур. Ошондой болсо да, жокчулук эки бутту бек тушап, ары-бери жылдырбай кармап турду деп эскерет кийинчерэ-

эк. Курсак бирде тойсо, бирде ач болот, ар кимге жалданып иштөө баштатан эле адат болуп калган. Балдарга, өзгөчө жокчулукка баткан элге өтө мээримдүү мамиле кылган Баженов деген орус Жар-Көлдө, чоң жолдун боюнда турчу эле. Ал ошол жердеги кыргыз менен эл болуп, ак иштеп, акыйкат жашап, жерди сүйгөн, эмгекке өтө берилген эмгекчи да эле. Өзүнө жетерлик чарбасы бар. Үйүнүн айланасына бак-дарак тигип, өрүк, алмадан мол түшүм алчу. Эрте жазда кош чыгарып, жай бою өз жеринде эмгек кылууну өтө жакшы көрчү. Айдаган эгининен көп түшүм ала турган. Тамашалап көңүл ачып, кээде бизди эркелетип, көбүнчө нанга аябай тойгузуп кетире турган. Бир топ кедейдин балдары чогулуп калган күндөрдө ак бөлкөнү астыга жайып коюп ал киши Саякбай сындуу кыргыз балдарга:

- Ээ, жигиттер, силер качан адам болосуңар? Азыр силер караңгысыңар. Силердин оор турмушуңарга ким күнөөлүү экенин ажырата биле албайсыңар. Өзүңөр ойлоп көргүлөчү! Бай-манаптардын колунда мал да, дан да бар. Эч нерсеге муктаж эмес. Эмгекчи элдин эмгегинен чексиз пайдаланып, аларды аёосуз эзип жатышат. Орус-тун митаам чиновниктери менен бир тилекте болуп, элдин мойнуна эчен түрдүү мыйзамсыз чыгымдарды салып жатат. Жергиликтүү бай-манаптарды падышанын өзү жактап, колдоп жатат.

Бирок калың эл ошо зулумдардын бул заардуу уусуна чыдабай, аларга каршы чыгып да жатышат. Элдин күчүн майтарууга аларда күч жок. Элден, жерден ажырап, алыска көчүрүлүп жиберген ошондой эле адамдардын бирөө менмин. Ошентип, өзүм туулуп-өскөн жеримден, ага-туугандардан ажырап, ушу жерге туш келдим. Тентигеним да, өлгөнүм да жок. Өлбөс оокат кылып жатам. «Жер адамдын эмгегин жебейт» деген лакапты эске алып, бардык күчүмдү ушул чарбачылыкка жумшадым. Силердин ата-энеңер да эмгек кылып жатышат. Бирок ал эмгек ким үчүн? Элге эркиндик алып берүү үчүн башталган адилеттүү кыймылды падыша өкмөтүн токтотууга эч кандай күчү келбейт. «Ит өлөрүндө кайышчы болот» - дегендей, бул өкмөт эркиндик талашкан алдыңкы адамдарды куугунтуктап, каторгага, сүргүнгө айдап жок кылуу максатын көздөп жатат. Элди аябай кысымга алды. Карагылачы тетиги кишенделген адамдарды, - деп өтүп бара жаткан алты кишини көрсөтүп колун нускады.

Өтүп бара жаткан, колдоруна чынжыр салынган кишилерге бардыгыбыз жабыла карап калдык дейт болочок манасчы. Аларды үч солдат тегеректеп айдап алыптыр. Ал бечаралардын кийимдери жыртылган, өңдөрү кубарган, бирок кабактары ачык, эч нерсе ойлобогон адамдардай сезилет. Алардын шаңдуу үндөрү кулакка абдан сүйкүмдүү угулат. Эки жакты жалт карашып, бизге баштарын ийкешет. Биз абдан таң калып, жалдырап бири-бирибизге карадык. Ошондо Баженовдун эки көзүнөн чыккан жаш жаагынан агып, тигилерге тигиле карап турган экен.

- Ээ, балдар, силерге айта турган сөз толуп жатат. Бул адамдардын ушинтип кайгылуу турмушка кез келгинде, тигинтип колуна кишен салынганында терең сыр бар. ...Булар эл менен жакын. Элдин талабын, тилегин орундатчу адамдар. Азыркы жашап турган падыша өкмөтүнүн катуу кысымына каршы чыгышкан. Жумушчуларга, ооба, кедейлерге эркиндик берүүнү эңсеген адамдар. Буларды каторжниктер деп аташат. Падыша өкмөтүнүн сатылгыч соту аларды өмүр бою колу-буту кишенде болууга, айылдан-айыл кыдыртып айдап жүрүүгө өкүм чыгарган. Алдыңкы эстүү адамдардан болуп эсептелишет. Буларды чиновниктер кордоп «болчек» деп аташат. Чындыгында «болчек» эмес, большевиктер, деп аталган адамдар. Калың элдин арасында кеңири түшүнүктөрдү жүргүзүп алардын сезимин ойготуу менен бүт Россия элин күрөшкө чакырууда. Большевиктер жалгыз гана орус кедейлерине эркиндик алып берүүнү ойлобостон, орус падышачылыгынын кол астында онтоп жаткан улуттарды боштондукка чыгарууну көздөшөт. Ушул жердеги бай-манаптарга да алар каршы турушат. Анткени бай-манаптар падышанын жер-жерлердеги тиреги болуу менен бирге, анын сасык, элге каршы болгон саясатын жүргүзүүчүлөр, падышанын саясатын колдошуп, өзүнүн элин саткан жүзү каралар болуп эсептелишет. Падышаны жоготуп бийликти кедейлерге алып берүү үчүн алдыда зор иш жана айыгышкан күрөш турат. Балдарым, эсиңер бар, ойлогула, силер эми кичине эмессинер. Кимдин ким экенин билиш керек.

...Баженовдун уулу Сергей Саякбайдан беш жаш чамасында улуу эле. Эки көзү дайым ойноктогон, чачы алтындай сары жана жылтылдап турган, шайыр бала эле. Биз менен ойноону өтө жакшы көрчү. Ал Пржевальскиде окуй турган. Кайсы класста, эмне окуп жүргөнүн анда

ким билсин. Атасынын сөзүн кадырлап уккан, жумшаган иштерине дилгир, орунсуз сөз сүйлөбөгөн токтоо эле.

Баженов үй-бүлөсү менен көл аягына көчүп кетти. Көрсө ошондой кысым болгон экен. Эл чогулуп, аны жөнөтүштү. Баженов борс-борс күлүп, эл менен коштошту:

- Кош, аман болгула, агайындар! Азат күн келип, силер менен бирге бактыбыз ачыла турган мезгил келер. Көрүшөрбүз. Мен алыс кетпейм, көл аягынан барып жаңы орун алам. Бул жерден кетүүгө кагаз келди. Саламат болгула! - деп атын айдай баштады. Мен чуркап келип, Сергей менен кол алышып коштоштым. Сергей мага:

- Саякбай, бирге ойногонубузду унутпа! Дагы кезигишербиз, - деп колун кыса-кыса кармады. Баженовдун өзү жана анын үй-бүлөсүнүн кетип калышы бул жактагы кедейлердин чоң күйүтү болду. Арабанын артынан ээрчий басып узатышты. Кээ бирлеринин көзүнөн жаш кылгырып турду. Кийин Саякбай Рыбачье шаарына издеп барса, баласы Сергей эбак эле аскерге кетип, атасы анын келишин чыдамсыздык менен күтүп жүргөн болот.

Жаралган жандар зоонуку,
Аркар кулжа тоонуку,
Айдап жүргөн көп жылкың
Кыйкырса бир күн жоонуку.

Жакшырак жардам беришсе,
Жакшы ага, ини куттуку,
Ишенип турган көп малың
Күн жааса болот жуттуку.

...Айкөл манасчы Баженовдордун үй-бүлөсү менен ымалалаш болгондугун өмүрү бүткөнчө айтып жүрдү. Жакшылыктын кеби да түгөнбөйт эмеспи.

Ыйык аян

8. Оо ал күнү - же Күн тутулган күн беле, же Ай менен Күн тогошкон түн беле, ким билет? Айтор ошондо 1908-жылдын Орозо айы болчу.

14 жаштагы Саякбай алдын ала бирдеңкени сезгенсип, жүрөгү туйлайт. Көңүлү бир жерге токтобой сезими не бир алып учат. Акылы эч тынч албай түркүн ойлор келет. Демейде басыгынан жазбаган кунаны да аны туйгандай улам тездеп алдыга жүткүнөт.

...Кыязы бүгүнкү күн башкача. Асманда токумдай булут жок. Туптунук. Кыйкырып койсок жарылып кетчүдөй. Кочкордун суусу да туптунук, күндүн күмүш нуруна балыктар чагылышып сүзүп жүрөт. Аба да таптаза, оозуң менен дем алсаң булак даамданып.

Мына ушуларга куштар болуп, ойлору гана эмес, дене бою да алып учуп, азыр эле Орто-Токойдо айыл кыдырып, жарамазан айтып жүргөн Саякбай тели-теңтуштарынан бөлүнүп, жалгыз аяк жол менен үйүн көздөй бет алды. Жарамазан айтып жүрүп тапкан биртике тыйыптышыры бар. Эми Караколго барып жакшы кийим-кече сатып кийип алсам деп ичинен кыялданат.

Тар капчыгайдан өтүп келатканда окустан жаңырыгы тоолорду титиреткен бир укмуштай чаңырык чыкты. Туш тараптан эмес, тээ көктөн угулгандай болду. Анан аз өттүбү, көп өттүбү - өзү эс-мас. Алдында азыр эле тигилгендей түндүгү көк тиреген ак боз үй пайда болду. Мурда мындай жок эле. Же түш эмес, же өңү эмес. Ак өргөөнүн тушуна жете бергенде алдынан өңү да, чырайы да келишкен, кийген кийими бүт алтын, күмүш, жакут менен шөкөттөлгөн, ай жүздүү, күн нурлуу бир сулуу келин сурайылдай суурулуп чыга келип, Сакеңди мурда таанып жүргөндөй:

Атаны алдыңа кетейин,
Кыдыр чалган жол болуп,
Кылымдын баары козголуп,
Ал гана эмес мол болуп,
Кол чогулуп аткан мезгилде,
Эң эле ырас болбодубу келгениң, -

деп сыпайы кайрылат.

- Ошол колдун тамагынан бир ооз тий, кулунум. Аттан түшүп, даам сыза кетсеңер экен, - деп жалооруй карап суранат.

Ак боз үйдүн өзүнө жараша ак кийинип, ак элечек салынган апакай сулуу, ай чырайлуу заада жомоктон түшө калгансып суранып жатса, Сакең да өзүн жигит сезип, туйлаган кунанын мамыга байлап, тиги келин эшикти ачып, боз үйгө баш бакты.

Түндүгү жабылуу турса да ичи күн тийгендей жап-жарык. Жайылган дасторкон үстүндө күмүш, жез табактарга салынган кырк түрлүү дүйүм тамак. Жаңы эле бышкан боорсоктун жыты. Устукандалган жаш эт. Саамал кымыз. Бейиштей бир башка дүйнө.

Мындай сыйды мурда көрбөгөн, анан калса, эски жаргак жыртык шымынан кысынып-кысталып, үн каталбай мукактанып турган бу тоголок жигитти байкаган тиги келин: «Ушу касиеттүү Манастын жол жүрүп бара жаткандагы тамагы эле, ошондон көбүрөөк жесең болот эле. Уялба, кысынбай эле дасторкондун үстүндөгү тамактын ар түрүнөн даам тат» - деп үн катат.

«Бул аялзаты көрсө кадимки касиеттүү Каныкей эне-биз экенин кийин билдим» - дейт Саякбай.

Саякбай шаша-буша ооз тийимиш болуп, кысынып тез эле артка бурулуп кетейин дейт. Анын тайсалдап турганын көрүп ак элечеги менен чач учтугунда акак, берметтери жалтыраган алиги айым дагы меймандостугун көрсөтүп:

- Ала кой, тартынбай ал. Жолоочу сыйламак биздин салтыбыз, - деген соң, ошондо гана Саякбай сыягы булар тааныш-билиштер го деп эң четки табактан бир жиликти алып мүлжүп жеп, туураган эттен бурдады. Тиги келин да анын даам сызганына ыраазы болуп карап отурду.

- Эми суусундук ичкиле, - деп бетине оюу түшүрүлгөн кесеге толтура кымыз куюп балага сунду. Ал бир тартып жиберди. Даамы бир башкача сезилди.

Сакең сүрдөгөндүктөн бир сөз айталбай, а тургай «оомийин» деген батаны да ичинен айтып, ичинен алкап болоордо, тиги жароокер келин: «Ак жолуң ачылсын» деди мээримдүү.

Саякбайдын ого бетер жүрөгү түшөт. Денесин калтырак басат. Өңү же түшү экенин билбейт.

Сыртка чыкса айланасы атчан жоокерлерге толуп кетиптир. Арасынан зоот көк тулпар ат минген, колунда найзасы бар, кирпиктери көзүн жапкан, ак сакалы жайкалган, нур жүздүү киши:

Көк сүлөөсүн, бүркүтүн,
Көп ала салып ойногон.
Алыс жерди болжогон
Бакай абаң болом.

Чоң казатка жол жүрүп баратабыз. Эки алаканыңды тос, сен да гүлазыктан ооз тий, келкелиңе келгенде улуу жомокту улап айтаарсың, деп кайыш баштыгынан актаган тарууну уучтап берет. Оозуна салса кум сыяктуу кычырап чайналбайт, эптеп аптыгып атып жутат. Өчкөн отту тамызган, өлгөн жанды тирилткен Бакай ата анан

оң тарабында Аккуласын алкынтып турган, ааламда таалайы артык жаралган абройлуу Айкөл Манасты көргөзөт.

Майланган буудай жүздөнгөн,
Күүгүм туман көздөнгөн,
арстандай сүрдүү экен.
Андан ары катары
Узун бойлуу кең далы,
Ары балбан, ары шер.
Айсарала ат минген
Азиз хандын жалгызы,

сарала ат минген Алмамбет, ирээти менен туурасы жоон, бою пас, тулку бою кара таш,

Адам күчү жетпеген,
Арстан тиши өтпөгөн

сары сур киши Чубакты тааныштырат. Айрыкча Алп Манасты киши батынып карай алчудай эмес. Оң ийинде кара чаар кабылан, сол ийинде ажыдаар отургандай сүрдүү. Соңунда атка жеңил, тайга чак, уйкусу жок, жолго сак, кан Манастын Сыргагы. Ошондо куудай сакалын сылап болуп Бакай Ата:

- Мындан ары барганда алдыңан эки кой айдаган бирөө жолугат. Койлорун сатып алып, курмандык чалып, эл-журттун ак батасын аласың. Айкөл Манасты канча даңаза кылсаң, өз даңкың да ошончо алыска кетет. Өйүздөгү Балпык деген бука минген абышканы, төмөнкү сарайдагы Таабалды сокурду, Түлөн деген байбичени чакырып келип батасын ал. Эми сен алты-жети жылдан кийин чоң манасчы болосуң. Ага дейре ойду того урунуп жүрө берээрсин, - деп батасын берип, дүбүртү жер дүңгүрөткөн кол менен заматта көздөн кайым болот. Туяк астында дүңгүрөгөн жердин үнүнөн кулагы тунуп барып басылат. Артында асманга көтөрүлгөн чаң эле калат.

Эсине келсе, өзү баягы чоң кара таштын түбүндө жатыштыр. Бул окуяны же түшүндө, же өңүндө көргөнүнө ишенип-ишенбей, кунанына минип жолдо келатса астынан эки кой айдаган киши чыгат. Жарамазан айтып жүрүп тапкан акчасынан баягы кишиге берип, эки койдун айдап үйүнө келип, Бакай ата айткандай койлорду союп, эл-журттун батасын алат.

...Мына ушул шумдуктуу окуя болгондун эртеси Саякбай тили сүйлөөгө келбей дудук болуп калат. Тилин кыймылдатканга, сүйлөөгө кудурети жетпейт. Үйдөгүлөр аны жин тийген эмедей карап жаткандай сезилип баштайт. Кичине балдар болсо колу менен жаңсап көрсөтүп, таш менен ургулашат. Өзү да акылдан айнып баратканын сезип, элге уят болбоюн деген ниетте айылдан алыстап, ээндеп токой-тоону аралап, чөп-чар терип жеп, өлбөстүн күнүн көрөт. Сакең өзү айтмакчы, «ойго да, тоого да урунуп, зоодон кулап, суудан да актым, бирок өлбөдүм. Жеңем кайтарып, жанымды аман алып калып жүрдү» дейт. Ошентип, тоо-ташта тентип жүрүп көп убакыт өтөт. Бир күнү таңга маал суу күргүштөп кирип жаткандай үн угулат. Титирей коркуп ойгонот. Түшүндө Алмамбетти көрөт. Ал Саякбайга «Бакай аба сага көрүнгөндөн бери жети жыл өттү. Бүгүндөн калбай астыңдагы минген атыңды Манаска атап союп, элдин батасын алгын» дейт. Ойгоноору менен оозунан сөз оргуштап атылып, өзүн өзү токтото албай элирип үйүнө келет. Ошондо үнү кетет айгайлап, алда кайда жаңырып, сызып бороон кыр менен, кыйкырык-чуу сүр менен, аркар баскан бел менен, кулжа баскан төр менен, булут шашкан жел менен.

Эмне жөнүндө сүйлөп атканы белгисиз. Кээде эле «Манас», «Манас» деп айтып жатканын элес-булас билет. Үйүнө келсе, атасы камчы менен далыга чаап жатып, эсине келтирип токтотот. Мына ушинтип Улуу Жомок башталат.

Мына ошондон ушул күнгө дейре Саякбайдын үнү басылбай, кайра күчөп, адыр-түздү, Ала-Тоону аралап келет, жүрөктөрдөн жүрөккө, кылымдардан кылымга жетип.

...Ошентип сыйкырдуу Манас дүйнөсүнүн алтын дарбазасы ачылып, Сакең Манас айтып баштап, түгөнбөс Улуу Дастан уланат. Кылыч менен кыркылбас, найза менен жыртылбас. Түбөлүк бүтпөй турган.

Саякбайдын калган өмүрү Манас ааламына арналат. Бир кочуш дан миллион сап ырга айланат.

Ошондон соң Сакең жүзүнөн ырыс таамп жаш алды.

Кийин өз ыктыяры менен Кызыл аскерде жүргөндө Бухарага барып, ошол жерден өмүрүндө биринчи ирээт балдын даамын татып, ошондо гана баягы Орто-Токойдо оозуна келген акталган таруунун даамына окшоштурат.

Манас дүйнөсү өзү керемет дүйнө. Ал адатта арбак даарыган түш аркылуу аян берип келет. Эмне үчүн? Кандай? Бу илимдин тили менен да түшүндүрүп бере алгыс али тунгуюк сыр. Манасчы Манас айтаарда түштү эңсеп, түш дегдеп жашайт.

Улуу жомок өзү керемет түш менен башталат эмеспи. Манас бойго бүтөөрдө атасы Жакып түш көрүп, аны элге жорутуп, түлөө өткөзүп, ага арнап ак шумкарды байлайт. Ошондо түштү Акбалта минтип жоруйт эмеспи: «Кырк үйлүү кыргыз жакыр журт, сары адырмак, шабыргак белди табат экенбиз. О кудай, киндик кесип, кир жууган жерди табат экенбиз. Баана берип, жараткан элди табат экенбиз. Ушу түшүң чын болсо, кара калмак, манжуудан ажыратып алуучу бизге арстан бала табылат! Үзүлгөнүң уланат, чачылганың жыйналат. Өчкөн отуң тамылат. Өлгөн жаның тирилет. Ээй, чиркин, ар нерсе түшөт эсиме, кыргыз кайда, эл кайда, Жакып түштү көрүпсүң, элге жетер күн кайда. Чыйырды жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Кийин Алмамбет баатырга жолугаарын да алдын ала түшүндө көрөт.

Үркүндө

9. 1916-жылдын жазы кырсыктуу болду. Кыш катуу болуп, малдын өлүм-житими көбөйгөн эле. Өлбөгөнү жазга араң жетип, караламан калк өзгөчө запкылыкты көрүп, жаз чыгары менен жерге тырмышып жаткан учур.

Күндөрдүн биринде, айыл ичинде күбүр-шыбыр кеп тарады. Бардыгынын кабактары суз, жарпы жазылып, жайдары жүргөн эч бирөөнү көрө албайсың. Саякбай да айылдагы кедейлерден түзүлгөн бир топко барып кошулду. Ортосунда Ыбырай деген өзү теңдүү кедейлерге сөзүн айтып жаткан экен:

- Падыша жыйырма жаштан кырк жашка чейинки эркектерди солдатка алууга буйрук жарыялаптыр. Ар кайсы жерде күн көрүп, тоодогу кийиктердей тоо башында араң жашап жатсак, бай-манаптар, бий-болуштар болсо солдатка барсаң да барасың, барбасаң да барасың, ак падыша буйругун аткарбаска чама жок, деп элди кыстап жатыптыр. Көл башында кедейдин таламын талашкан Исмаил, Берикбай деген адамдар: «Айыл-айылга барбагыла! Бекер өлүмгө учурабагыла! Кол, курал-жарак жый-

нап ак падышага каршы тургула!» деген кабарды жибериштир. Кана, туугандар, биз эмне дейбиз?

Ошондо олтурган эл орундарынан козголушуп:

- Калың журт эмне болсо, биз дагы ошондой болорбуз. «Жатып өлгөнчө, атып өл» деген. Бала-бакырадан тирүүлөй ажырап, кайда барып өлөбүз? - дешти.

Ыбырай элге ыраазы болуп:

- Болуптур эмесе, күч аттарды таптап, курал-жарак даярдагандай бололу. Бардык нерсебизди шай кылып, даяр туралы, - деп ордуна турду.

Эл дуулдашып, чоң маселе чечилгендей тарап жатышты.

Эл тим жатпай күнү-түнү тынбай, курал-жарак даярдай башташты. Айылдан айылга чаап жүргөн чабармандар көбөйдү. Солдат бербейбиз деген бир топ баштуу кедейлерди кармап, Караколдо атылды деген кабар угулду. Падыша тарабынан кыстоо барган сайын күчөй баштады.

Көп узабай калайык-калк дүрбөлөңгө түштү. Качуу керек деген сөздөр таралды. Бала-бакыра, кемпир-чалдарды Кытайга карай качыра берип, эр азаматтар жоо менен беттешүүгө топтолуша баштады. ...Атаат заман, кой үркчү эле, жылкы үркчү эле, бу ирээт кыргыздар үрктү. Куралдуу солдаттарга каршы уруша албастыгына көздөрү жеткенден кийин жабыла кача баштады. Эр азаматтар артта калып, элди коргогондой болот. Ашуу ашып, таш басып, күчтүүнүн күнү тууп, алсыздын алы кетти. Жөө басып таман ооруду. Жүк арткан унаа жооруду. Малдан, дандан ажырап, оору-сыркоо бардык жагынан тооруду. Ошондо Саякбай мындай деп ырдайт:

Жүктөн ооруп белибиз,
Жалдырады элибиз.
Байланды белем багыбыз,
Сынды белем шагыбыз.

Ошол учурдагы, үркүндөгү эл-журттун көргөн азабын С.Каралаев сай-сөөгү сыздап жазат. Мындагы «кайран эл» деген сап улам кайталанып, карыя акын Ысак Шайбековдун «Кайран эл» поэмасына өтө үндөш сезилет.

Жол билгени ашууга,
Баштап кетип баратат.
Алсыздарын талаага,
Таштап кетип баратат.

Ийинине жүк артып,
Кесип кетип баратат.
Атасынан баласы,
Безип кетип баратат.
Бүт дүйнөнү кайран эл,
Чачып кетип баратат.
Бир журтуна эки күн,
Жатпай кетип баратат.
Жер үстүнө кайран эл,
Батпай кетип баратат.
Кайыр сурап кээ бирөө,
Карып болуп баратат.
Талаада өлүп мал калса,
Жешип кетип баратат.
Тобокел кылдык, шүкүрлүк,
Дешип кетип баратат.

Кеч күздө сууктан, ачкадан, ашуудагы муздан тайгаланып өлгөндөр да болгон.

Астын тосту чоң Музарт -
Суудан чыгат калың буу,
Дайраны бөгөп көп өлүк,
Ар жактан чыгат кайгы чуу,
Музарттан кечип өтө албай,
Кыйналып турат элибиз.
Оюбуздан түк кетпейт
Туулган өскөн жерибиз.

Ошондо кыргыз намысынан кайтпай, каршы чыгууга бир топ эр бөлүнүп чыгып солдаттар менен согушуп, кан төгүлөт орто жолдо.

Беш жыгачтын башын бууп,
Сайма кылды кайран эл.
Борбуй ундан коюулап,
Жарма кылды кайран эл.

Андан ары барып кытай тараптан бир жактан калмак кутурду.

Бул бурут деген журт деп,
Бирин койбой курут деп,
Калмак салды балааны, —

деп калмактардын кош азуусуна туш болгонун жазат.

Качып тентип бириндеп,
Өлүм түштү санаага.
Асты кетти көрүнбөй,
Үрүмчү, Манас калаага,
Тескери карай бурулдук,
Үч-Турпан жана Кашкарга.
Үч-Турпанга барганбыз,
Мээнетке минтип калганбыз.

Андан ары Ак-Сууга келип Мамбетакун деген уйгур-га жалчы болгондугун ырдайт.

Ал колунда үч жүз малайы бар, адамды малга айыр-баштаган «кутургур» бай, ташбоор адам экен. Ошентип, тоё тамак жей албай, канча иштесе да ит ордуна көрбөгөн зордук-зомбулукту баштан өткөзүп жатканда падыша тактан кулаптыр деген кабар келет.

Анан өз эл-жерин, элин сагынып кайра кайтып, тентиген эл чогулуп Теңир-Тоосун көздөй теминип жолго чыгат.

Киндик кесип, кирди жууп,
Толготуп эне тууган жер.
Алдейлеп эне өстүрүп,
Кир көйнөктү жууган жер.
Адыр болуп, калкайган
Атадан калган мураа бел.
Бул жерлерди көргөндө,
Буркурап ийди кайран эл.
Эки жыл мурун жеримди,
Каптаган эле калың сел.
Элдин баарын бүлүнтүп,
Соккон эле катуу жел.
Жел аргы жүрүп чачыптыр,
Күндүн бети ачылып,
Тоо башында ак кар, муз,
Аябай эрип жатыптыр.
Жер жаңырып, күлүндөп,
Октябрь нурун чачыптыр.
Жердин бетин түрлөнтүп,
Кызыл гүл гүлүн ачыптыр.
Курчап жаткан булуттун,
Бирөөн койбой чачыптыр.

Ошондо туулган жер, тууган энени сагынып келаткандагы сезимин манасчы минтип толкунданып эскерет.

«Мандайыбыз жарылып, көңүлүбүз ачылып, жол жүрүп келе жатканыбызда суу, тоо-таш өзүнүн тилегин тилегенсип жатты. Кубанчыбыз коюнга батпай илгери карай жүрдүк. Андан ары жүрүп, Арын-Көл аркылуу өттүк. Анда келгенде жер атанын азыгындай, эненин эмчегиндей көрүндү, элдин көңүлү уйгу-туйгу болуп бөлүндү. Өзөн-өзөн тартып, жайылып жаткан жерди көргөндө чекеден тер кетип, аябай кубанып турдук. Эл-сиз ээн калган жер элди көрүп, көңүлү ачылып, күлүңдөп тургансыды. Андан ары көз жүгүртүп карасак, өзүнүн атыр жыттуу агымын аска-зоого жиберип, чалкалап Ысык-Көл жаты. Бул көлдүн атыр жыттуу жели беттен сылап, бизди эркелетип тосуп алгандай болуп турду. Кайран жерибизди көргөндө аргасыздан баштан өткөндү ойго салдык. Баатыр эне чын толготуп, бизди тапкан жер бир чыбыкты ат кылып, калдырканды куш кылып ойноп көңүл ачкан жер. Бул ойлор эсибизге кылт түшүп, илгери карай адымдап жүрдүк. Үргүнчү, Капкак, Чоң-Турак, асты жагы Адыр-Төр, ар жагы Айгөй, тескейи чалкайып Сары-Жаз жайлоосу жаткан экен. Жайлоо болсо, ушул Сары-Жаздай болсун. Адам көңүлүн ачып, аң уулап жүрө турган жер эмеспи. Жайлоонун кеңдиги эркин элге эс алууга өтө ыңгайлуу жер».

Ушул Сары-Жазды көрүп, келбети көңүлүнө толгондо кудум эпостогудай ырдаганы:

Көрүп көңүл эриди
Ал Сары-Жаз жеримди
Адыр-адыр көрүнүп,
Адыраңдап дыр коюп,
Аркар-кулжа бөлүнүп,
Эчки-теке, каман бар,
Өндүрүндө талы бар.
Тоосунда аппак кары бар.
Токоюнда чары бар.
Ушул өңдүү токойдо
Жан бүткөндүн бары бар.
Оро-Башы, Чокмор-Таш,
Ошондо кызык аралаш.
Жерди көрүп өзгөчө,
Көңүл санга бөлүнөт.
Суусап эмген эненин,
Эмчегиндей көрүнөт.
Бүркүт-Ашуу, Сары-Таш,

Үч-Көл менен Сары-Чат.
Кош-Кара-Бел майда адыр
Алкымы болот Майлуу-Баш.
Эңгилчек менен Кайыңды,
Эми таптык дайыңды.
Бедел менен Ак-Шыйрак,
Эшек-Ат менен Тарагай,
Жаман-Эчки, Кара-Сай,
Кара-Кужур, Чоң-Балгарт,
Арпа менен кең Ак-Сай
Суусамыр менен Соң-Көлдү
Ата-баба жердеген.
Көркөмдүү келген Каркыра,
Көз жетпеген кең жайлоо.
Жайдын күнү кетпеген,
Тоо-тоосунда музу бар.
Ар коктусу булак суу,
Булакта кашка тузу бар,
Карагай бар, талы бар,
Адамга керек баары бар.
Элим чыгып эркиндеп,
Сүйүнүп жаткан чагы бар.
Тону, ташты көп көрүп,
Ар кулпунган чөп көрүп,
Ашуу ашып, суу басып,
Жүк көтөрүп, жөө ташып,
Жер-сууну көрүп оолуктук, –

деп улуу манасчы октябрь ыңкылабын да ырга кошуп жазат.

...Булут салып көгүнө, бугун артып көлүнө анан Сакең кайтып келди элине.

Кызыл Аскерде

10. ...1918-жылдын башы. Кыштын кычыраган чил-деси өкүм сүрүп, ызгаарын төгүп турат. Сууктун катуулугунан карыш жер көрүнбөйт. Мээни тызылдаткан ызгаардуу жел жүрүп, каман кулак учуп турган кез. Бубак биринин үстүнө бири жабыша бергендиктен, бир тал чий жеңдей болуп көрүнөт. Карга, сагызган асманга эбелектеп учуп чыгат да, сууктун катуулугунан алыска уча албай, топ этип жерге түшүшөт. Каарын тиккен кандай катуу кыш! Тизгин-чылбыр кармаган колду силкип

алганча, манжаларыңдын учтары тикенек менен сайгандай тызылдайт. Бирок, кыш канчалык катуу болсо да, жигиттердин бүткөн бою ысып, көк буу чыгып, тердеп турар эле. Анткени, биздин партизандык отрядда азыктүлүк жетиштүү болчу. Мен ошо кезде партизандык отряддагы командир Крыльцов командалык кылган биринчи эскадрондо элем. Бул эскадрондо кыргыздан мени менен бирге Адамгалый Байбатыров, Момун Карабаев, Айдаралы Камбаев, Маке Кыдырбаев, Төрөбек Сулайманов, Мамбет Сүйүмбаев, Чогомбай Талканчиев, Күчүк Эркетаев деген жолдошторум да бар болчу. Биз Чонжу, Чочоной, Шумкар, Кетмен, Калжат, Малыбай, Атамкул деп аталган жерлерди ээлеп жаткан элек.

Чилденин кырчылдап турган ушундай ызгаардуу суук убагында актардын атаманы Анненков көп кол менен Кытай менен чектеш Жаргент шаарында уруш баштады.

Атаман Анненков мындан пайдаланып, казак орустун Жылаңач деп аталган чоң кыштагы аркылуу үч жүз казак орусту өткөзүп, Пржевальск шаарын ээлеп алууга жибериптир деген кабар биздин партизандык отрядга келип жетти. Мына ошо кезде эскадрондун командири Крыльцов жолго чыгууга бизге буйрук берди. Алеки-саатта даяр болдук. Крыльцовдун баштоосу астында Куулук, Тор-Айгыр деген ашууларды ашып, Ысык-Көл өрөөнүнө түштүк. Кечинде Тасманын жонуна чыктык. Ушу кезде тиги келген казак орустар үчкө бөлүнүптүр. Пржевальскийди ээлеп алуу үчүн замбиректи үстөкө-босток дүңгүрөтүп атып турушкан экен. Ат коюп шаарга кирүүгө да даяр болуп калышыптыр.

Биз Жыргалаңдын боюна келгенде душман менен беттештик. Эчен жерде кылыч менен кырчылдата салгылаштык. Душмандын эчендеринин башы топтой учуп түштү. Бизге көп туруштук бере алышпай качып жөнөштү.

Ошентип, Пржевальск шаарын душманга алдырбастан, алардын тымтыракайын чыгардык. Калган-катканын туш-тушка качырып кирдик.

...Мына ушинтип сүрөттөйт ошондо аскерде жүргөнүн улуу манасчы.

Ошентип жоо менен атчан да, жөө да салгылашуунун адистигине машыгып, миңдеген киши казармада жатабыз. Кээ бир түндөрдө баякы жолдошторум чогулуп алышат да, мени ортого алышып:

- Кана, Саякбай, сен эми көңүлдү көтөрчү, чарчаганыбыз эстен чыгып кетсин. Башыңан өткөндөрдү, жаш кезиңде көргөндөрдү, кандайча манасчы болгонунду жипке тизген шурудай, моокуну кандыра айтып берчи, - деп кысмакка алышар эле. Кайран жигиттер, илебине нан бышып, шаңкылдай күлүшүп, алакандарын чапылдата чаап турушар эле.

Ошондо мен мындай деп баштар элем:

- Көкөтөйдүн калмак, кыргыз көп жыйылган ашы болгон экен. Көп балбандар башчы болуптур. Найза саюучу мыкты да, айла таап журт багуучу ыктуу да келген экен. Ашта калмак менен кыргыз бет болуптур. Кыймылдаган адам көп болуптур. Коңурбай кордук көрсөтүп, Жолой тик качырып зордук кылган экен. Ырчы уул ырчы болуп, Манжунун Эскарасы эбегейсиз сынчы болгон экен. Чыр жокто ашта чыр чыгарышыптыр. Тиги Коңурбай менен Жолой кыргызды чаап жана талап алсак деген сыр чыгарып, жон көргөзүп, чоңдук кылып, ашты талап, адамды сабап, мүлктү бүлдүрүп, колун сунуп турушкан экен. Мына ушул көрүнүштү Суранчы абам мындай айтар эле деп мен да ырдап жиберер элем:

Ушу атың Маникер,
Айгай укса шашпаган,
Азар түмөн дуу болсо,
Асман жарган чуу болсо,
Бир изин ката баспаган,
Бугудай мойнун бураган,
Бута бою аң келсе,
Буйдалбастан чураган
Буудандыгы бар экен.
Айткан сөзгө көнүңүз,
Ачууланбай, жинденбей,
Маникерди бериңиз.
Беремжисин¹ салынып,
Берендер минер мал экен.
Алтын-күмүш артууга,
Эсенканга тартууга
Ылайыгы бар экен.

- Айдын теңи караңгы, теңи жарык. Кезек экөө, өлүм бир. Ачтын тогу, арыктын семизи болот деген, балдар, көп капа болбогула. Турмуш оңолуп, кедейлердин маң-

¹ *Беремжи* – төөнүн терисине кебез менен кумду шитерип туруп, найза, ок өтпөс үчүн көкүрөккө байлануучу буюм.

дайына да бир бакыт жазылгандыр. «Ынтымактуу эл дөбөнүн башындагыны алар. Ынтымагы жок эл өзүн-өзү шорго малар». Анысыгандай ынтымактуу болгула деп акыл, насият сөздөрүн айтып жатты, - дегенимде, Адамгалый Байбатыров ордуна ыргып туруп: «Ой баракелде, Саке, айтканыңда эч калет жок. Миң күн көргөн азапты бир күнкү оюн-тамаша менен жууп, тазалап жибересиң», деп үнүнүн бардыгынча кыйкырып «Узак жашачы, узун өмүрлүү болчу!» деди.

...Шагылы болбой зоо болбойт, шайыры болбой эл болбойт демекчи, Сакебиз аскерде жүргөндө да өнөрпоздугунан жазбаган.

Үзөңгүлөш

11. Белгилүү баянчы, темир ооз комузчу Адамгалый Байбатыров менен аскерде бир болуп, ырда са үндөш, жолдо үзөңгүлөш жүрүп ал тууралуу минтип эскергени бар.

...Адамгалый жигиттин жигити, адамдын гүлү эле. Мен жомок айтып, «Манасты» ырда са, ал баянды алып кыргызча, орусча, татарча, казакча эчен күүлөрдү түрдөнтүп ойнор эле. Бул жолу да ал кыягын колго алып ойноп жиберди. Менин аңгемемди угуп олтургандар алашып, бабалашып орундарынан турушту. Адамгалыйдын орусча ойногон күүсүн ээрчип, айрым аскерлер жерди тепкилеп бийлешти. Уюп калган кандарын таратып, муунжүүнүн жазышты.

Адамгалый кыякты коё коюп, ооз комузун ойноду. Укмуштуу кагар эле. Комузду оозунун ичине салып жиберип, тили менен кагып, ышкырып, ышкырыкты эки алаканы менен күүлөп миң кубултуп жиберчү.

Музыка токтогондо, жоокерлердин бака-шака түшкөн кыймылы да токтоду. Эчен улуттан куралган жоокерлер тамак ичүүгө кириштик.

Убакытты өткөзүш үчүн караңгы түндө эрмек керек болду. Кандай эрмек, эмне кылуу керек? Кыргыз, казак, орус жигиттер ичинен Адамгалый Байбатыровду ортого алышты да: «Тарт кыягыңды! Ырда! Бий күүлөрүн ойногун! Азырак жер тепкилеп, бүткөн бойду жазабыз!» дешип дуулдашты.

Адамгалый маалкаткан жок. Кыягын алып, боосун ийнине илди, бирок эмне үчүндүр тамашага айландырып, татарча жана орусча сөздөрдү аралаштырып: «Ну, ип-

ташлар, лучше сурамаңыз, я говорю вам, ич булмый» деп олтуруп алды.

Кээ бирөөлөрү: «Кыйратып жиберчүдөй жана ооздон чыга электе кыягыңды алдың эле, тартар болсоң, тартпайсыңбы!» дешти.

Адамгалыйдын бул жоругу тамаша экенин билип турабыз...

«Олуята казагынанмын» деп жүргөн ичибиздеги бир казак жигит Чиркинбаев шайыр, тамашакөй эле. Андай шайыр кишилер оюн-зоокко ырга ыктуу, күүгө шыктуу болот. Ал Адамгалыйдын жанына жакын келди да:

- Э, жолуң болгур! Кара көздөрүнөн караңгыда жарык чыгарып турган ушул азаматтардын демин суутуп, маалкатканың кандай? Тарт кыягыңды! Кошулуп ырдап да берем... Ойнобосоң чыныңды айтып, кыягыңды кучактаба! Кана, жолдоштор, мен ырдап берейин. Ырым менен күүмдү укканда, мына бул Адамгалыйдын кыягын тартпай чыдап турганын көрөрбүз, - деди.

Адамгалый ушул убакка чейин укпаган күүгө салайын деп ырдап жиберди. Чиркин ай, анын үнүнүн сонундугун айтпа! Аргенден кем эмес!.. Караңгыда Чиркинбаевдин жүзүн көрбөсөк да, ырды көркүнө келтирип жаткан, обон чыккан оозуна тигиле карап, кулагыбызды тостук.

Бирок, тилекке каршы, Чиркинбаев ырдаган ырынын аягына чыга электе старшина келип калды да: «Токтот! Жоокерлер, атка мингиле!» - деп кыйкырды.

Бул буйрукту эки кайталатуу бизде жок.

...Ошентип обону үзүлүп, обдулуп турушуп, оболу буйрукту аткарууга шашылышат.

Кармаш

12. Сууктун катуулугу ай! Кирпик менен мурутка тоңгон муз, камчы саптай боло калат. Козголуп койгондо калдыр-шалдыр эте түшөт. Тизгин колго жабышып, бүткөн бой куушурулат. Эмне кылуу керек? Жылынуу керек. Кантип? Үзөнгүнү чирене тээп, аттын башын алчактатып, кетип бара жаткан киренин бирде алдына, бирде артына чаап жүрөсүң. Кыймылда жүргөндө жылымак турсун, тердеп да кетет эмессиңби. Анын үстүнө тиги спирт куюлган челектер кетип бара жатпайбы. Керегинде жылып да алар элек дейт Сакең.

Ошондой Саякбайдын эч нерседен коркпогон тайманбас мүнөзүн байкап, бөөдө кырсыкка эрте учурап албагайле деген Момун аттуу кыргыз жигит минтип атпайбы.

- Садага болоюн Саякбай! Ойду-дөңдү карабай, жинди болгон эмедей алга карай умтула бересиң. Корголдой болгон коргошун башыңды жара коюшу мүмкүн. Көп эле оолуга бербей атыңдын башын тарта жүрчү. Өлсөк бир чуңкурда, тирүү болсок бир дөбөдө болгондой бололу.

- Ай, Момуке ай! Мылтык атып, кылыч чаап тоо бузалы. Тагдыр жетсе корголдой окко учалы. Эл үчүн курман болсок мейли! Эл үчүн эринди кесе тиштеп, кылычты кыя байлап, арстандай аралап топ бузгандан жакшы эмне болсун! Маңдайлашып турушуп, мылтык атып, найза сайып, бир тирешип көрөлү. Мылтыгыңды камда, кылычыңды суур, белиңди бекем курчан, демиңди ичиңе ал, Моке, - деп Саякбай жооп берет.

Душмандын аскерлери Дутовдун, Анненковдун, Колчактын командачылыгы астында жерге батпай, уюктагы аарыдай кыжылдайт.

Эскадрондун биринин начальниги Мамбет Сүйүмбаев болду. Баарыбыз эки миң беш жүз адам элек. Анын беш жүзчөсү кыргыз, казак элек да, калгандары негизинен орус эле. Баары аралашып бир ата-эненин балдарындай болуп кетишти.

Уруштун кандай болгонун сөз менен айтып түшүндүрүү эң кыйын. Мындай салгылашууну ылайым бендесине бербесин. Асманга кар аралаш топурак учуп, күндүн көзү көрүнбөй калды. Күндүзгү күн түнгө айлангандай болуп кетти. Анткени улуу манасчы ырдагандай:

Жер казылып оюлуп,
Ажалдуу адам союлуп,
Колотторго кан толуп,
Бошчулук менен тынчтыкты,
Бир көрүүгө зар болуп,
Эрен өлдү, ат өлдү,
Кылангар көзү жумулуп,
Ажалы жеткен бат өлдү,
Колотко чуулдап эл толду,
Дөбө түзөң жер болду.
Калк согушу башталды,
Асты калың кара жер,
Кулап кете таштады.

Капалга келгенде Анненковдун алты миң жоокери качып келип, кол берип багынган менен, Дутовдун аскери жапондордон жардам алып, айбатынан кайталең. С.Каралаев кызмат өтөгөн аскер бөлүгү, убактылуу эс алып, аларды түрктөрдөн турган жоокерлер алмашты.

...Кыпкызыл болгон бетеге аттын омууроосуна чыга өскөн экен. Каркыра менен тоодактар аралаштырып койгондой жердин бетин каптап жүрүшөт. Жеринин табигый байлыгын сураба! Өзөн-өзөн аккан суулар, аны бойлоп өскөн кайың менен тал жыш экен. Жердин соорусу экен. Балтыркандуу шиберинен элик бакырат. Укмуш. Карап туруп көз тойбойт. А тегиги аркайган таштарынан кулак тундуруп улар чакырат.

Бул жерде тыныгып жатканда абалы абдан жакшы болуп, жаңы өтүк, жаңы шинель кийишип, ээр токуму бүт жаңырып, атыр самындар менен көк кашка сууга түшүп, тамак-аш мол болуп, аскердик оюнду ойноп, тиешелүү машыгууларды өткөндөн кийин эркин эс алып, кээде тынч олтуруп эчен-эчен жомокторду айтып, өткөндөгү эрлерди, жыргал менен кууралды эске түшүрүп, ат эс алып ык болгон, жоокер эс алып бук болгон күндөр да болду.

Командири баш болуп, кыргыз менен казактан келген жоокерлер алы-жанын койбой, жаны-каны бирге курбулар. «Саке, айланайын, көп эле оолугуп алга кетпей жүрчү. Ок жолу ичке болсо да, жаңылбай койбойт. Сенин тирүү жүргөнүң биз үчүн аябаган чоң бел. «Манасыңды» уккан жоокерлер жоону кутказбай алуучудай кайраттанып, качырып кирип кетчүдөй болуп обдулуп турушат. Айт Саке! Токтобо! Буулукканыбыз жазыла түшсүн» - деп кысымга алышат.

...Саякбай ошондо күпүлдөп «Манасты» айтар эле. Кудум Күндү өңөрүп кетчүдөй. Үнү кудум көктөмдү жарып чыккан, жер көгөрткөн жамгырдай. Бирде эчен түрдүү эрдикти көрсөткөн жоокерлер жөнүндөгү улуу жомокторго да түшүп кетер эле.

Кечкисин күпүлдөп дастан айтып, түнкүсүн көп жоокердин түшүнө кирип жүрдү.

Жүзбай

13. Анда аскерге дейре болочок манасчы Жүзбай деген байдын малын кайтарып күн көрүп жүрүп, мына буларды эскерет.

Ошол убакыттагы заман ай! Аялдарда эрк жок, малга сатылып, оор турмушту башынан өткөрүп жаткан кез эле. Малга кароо аталар өзүнүн өсүп келе жаткан жаш кыздарына жарыкчылыкты көрсөтпөй, баасын малга бычып, 70-80деги абышкага токолдукка берчү. Ошондогу бир окуя эси мен кетпейт. Биздин айылда Жүзбай деген бир жүзүкара бар эле. Жүзбай пейли бузук, сөзү заар, ичи тар, бүт дүйнө өзүмдүкү болсун деген көркоо адам болчу. Дүйнө десе жанын аябаган, мал үчүн кызы эмес өзүн саткандардын бирөөнөн эле. Жүзбайдын Алымкан, Турдукан деген эки кызы бар. Кыздары тал чыбыктай ыргалып, бойго жетип турган чагы. Алар кең жарыкчылыкты көрбөй, катуу камоодо болду. Колдорунан ийне кетпейт. Эртеден кечке ушул ишке илешип, саргарып да болушкан. Эркин ойноо, көңүл ачуу бул кыздардын түшүнө да кирбейт. Улуу кызы Алымканды Жүзбай малга сатты. Алымкан кантсин, ботодой боздоп, көз жашын көлдөтө төгүп, зардап 80деги абышкага кетти. Кынык алып калган Жүзбай кичүү кызы Турдуканды жетимиштеги абышкага берүүгө макул болду. Алымканды алган абышканын эки, Турдуканды алмак болгон абышканын бир катыны бар экен. Атанын эркин орундатпай коюуга арга жок эле. Күндөрдүн биринде айылда күйөө күйөөлөп келди деген күбүр-шыбыр сөздөрдү Турдукан укту. Түн киргенде Турдукан көрөйүн деп, күйөө олтурган үйгө келип шыкааласа, бакчайган абышка олтурат. Турдукан кайра келип, зар ыйлап ичтеги калың зарды чыгарууга аракет кылып ырдаган ырынан эсимде калганын уккула:

Мөңкүсө туйлап чыга алгыс,
Бекемдеген тордобуз.
Башыбызга ээ болбой,
Каптаган калың шордобуз...

Кулкулдаган куу атам,
Ойлойт экен байырды.
Канткенде таштап мен кетем,
Жаным сүйгөн шайырды.

Ителги салсаң кууга сал,
Итейген чалга бергенче,
Ичимди жарып сууга сал.
Карчыга салсаң кууга сал,
Калжайган чалга бергиче,
Кардымды жарып сууга сал.

Кайгы жокто кайгы жеп,
Куураган кандай жан эле.
Жаш гүлүмдү соолтуп
Жаш жүрөгүм оорутуп,
Атамдын чалга сатары
Кыялымда бар беле?.. -

деп зардап, муңун атасына айтты. Дүйнөкор Жүзбай кызынын арыз-муңун кулагына кысып да койгон жок. «Буудайдын барар жери тегирмен, кыздын барар жери күйөө! Кары менен жаштын айырмасы жок. Көп какшай бербесин!» деп коюптур имиш. Атанын сөзүн ким укпайт. Бир аз убакыт өткөндөн кийин Турдукан жетимиштеги абышканын торуна түштү. Башка кыздардын да көргөн күндөрү ушундай эле. Ай, шордуулар ай! Теңине жетпей, ичинен сызып, жүрөгү зырпылдап азаттык, теңдикти күтүштү эле!

Алма-Ата шаарында

14. ...1919-жылдын август айы эле. Дутовдун аскерлерин да жеңип Алма-Ата калаасында эл айткандай, «ак төөнүн карды жарылган» убакыт болчу. Талаадагы эгин орулуп, кырман кызуу басылып жатат. Бактардагы эчен түрдүү жыгачтардын жемиши бышкан. Алма-Атанын тийип койсоң кан жая берчүдөй кыпкызыл болгон, ат башындай алмалары адамды өзүнө тартып, шилекейди чубуртуп турганын айтпай эле коёюн... Чиркин алма! Буга кимдердин көзү түшпөгөн! Кимдер суктанбаган! Кимдердин таңдайы такылдабаган! Айтууга сөз жетпейт. Жердин көркөмдүгү ай! Тоонун этегинен жогору жүрө берсең жемиштердин көптүгүнөн басып жүрө албайсың. Анда эмнелер гана жок! Тоонун башынан таштан-ташка урунуп, сымаптай туңук суусуна кимдер кызыкпаган! Мына ушул өзөндөрдүн боюндагы жапайы алмалар күбүлүп түшүп, суу менен агып келип бөгөт болуп калган. Жайкалган чөбүн аралап кеткенде кыпкызыл

бүлдүркөндөн өтүгүң кызыл болуп калганын айтсам ким ишенер экен? Капчыгайдын эки капталын аралап өйдө чыгып барганда кожогаты төгүлүп, чыныгы карагаты күбүлүп кан төгүлгөндөй жер бети кызарып жатканын айтсам, ишенчүлөр болор бекен? Бадалдардагы бармактай бөрсөйүп турган бөрү карагат менен капкара чыны карагаттар шакты ийилтип салаңдап турганын айтсам, ишенчүлөр болор бекен? Ошо жемиштерге шилекейинди чубуртуп, колунду созуп, кадамыңды ылдамдатып, бейкапар баратканда, ошо бадалдардын түбүнөн тура качып, жүрөктү болк эткизген эликтерди айтсам ким ишенет? Тоонун бетинен кенедей жылчык койбой бүт каптап алган карагай менен кайыңын, Терек менен талын, четин менен арчасын, долоно менен ыргайын, шилби менен ит мурунун, табылгы менен моюлун, сары жыгач менен чычырканагын жана толуп жаткан көп жыгачтарын айтсам ким ишенет?!

Самсаалаган жүнү көздөрүн жапкан, карыш жерди баамдап баскан, шырт эткен табышты алда кайдан уккан аюуну мына ушул Алма-Атанын тоосунан көр! Мүйүзү он эки, он алты айры бугулар тумшугун көтөрүп, чычкан жүрө алгыс чытырман жерлерден октой өтүп жүргөнүн мына ушу тоодон көр! Куйругун таяктай көтөрүп, табылгасын көргөндө сүмбөдөй суналып, жер менен жер болуп комдонуп жаткан көк чаар илбирсти да мына ушу тоодон көрө бер!.. Жыйырма-отуздан топтошуп, кийик издеп жүргөн карышкырлар да так ушу жерде..

Түбөлүк мөңгү каптап жаткан чокулардын ылдый жагында, карагай-арчанын жогору жагында эчен-эчен кырларга бөлүнүп, жаркырап турган аскаларда бирде жайылып, бирде жуушап, бирде жоо тийгендей чымынкуюн болуп жүгүргөн аркар менен кулжаны, эчки менен текени, кийиктин эчен сонунун Ассы, Далаачылык, Жыңичке, Челек тоолорунан көрө бер!..

Жоокерлер алты-алтыдан катар тизилип, бирибиздин артыбыздан бирибиз чубап жолго түштүк. Аттардын туяктары сапырган топурак чаңдап, булуттай асманга көтөрүлдү. Бир бекетке түштөнүп, экинчисине кондук. Күз болсо да күн ысык. Кээ күндөрү мээни кайнатып жиберет. Көйнөктөрүбүз денеден чыккан терден чалап суу куйгандай суу болду.

Алдагы кетип бараткандардын чаңы арткыларды каптады. Тер менен нымданган чачка чаң аралашып чыпкаланып калды. Жүзүбүздү жапкан чаң бирин бири-

не таанытпайт. Күн батар алдында гана суунун боюна токтоп, чаң-чуңду кагып, жууп алышат.

Алма-Атадан алыстагандан кийин Узун-Агачты басып өтүп, Каштек ашуусун ашты да, Пишпекти көздөй бет алышты.

Ошо келе жатканда биздин эскадрондогу кыргыз жигиттеринен эсимде калгандарын айта кетейин деп мындайча эскерет. Алар: Жумадыл Калкаев, Турдубай Карабеков, Сыдык Карачев, Акун Бекбоев, Дункана Алыбаев, Иткүчүк Эркетаев, Чоюнбай Талканчиев жана башкалар эле. Командирибиз Мамбет Сүйүмбаев экенин айтып кеткен элем. Оюбузда «Кудай буюрса Пишпекте туруп, эл ичинде болот экенбиз» деп сыр билдирбей сүйүнүп келатабыз.

Бирок сүйүнгөнүбүздүн жолу болсун! Куру талаага сүйүнүптүрбүз. Пишпекке кирген жокпуз. Командирибиз шаардын түндүк жагынан жети-сегиз чакырымдай алыстатып, кара сууларды кыдыртып, камыштарды аралатып, чымын-чиркейге талатып, баштап баратат. Бешим оой бергенде Сокулукка келип жеттик.

Биз келүүдөн бир канча убакыт мурда ушу жерде совет бийлигине каршы козголоң чыкты деп уккан элем. Бирок ал алда качан басылган, эл кадимкисиндей жайдары-жарык жүрүшөт. «Ушу жерде турабыз го! Дагы бир балакет болуп кетпесин деп, сес көрсөтүүгө алып келсе керек» деп ойлоочулар жана бири-бирине ушуну айтуучулар көп болду.

Бул жерде үч күн турдук... Андан кийин Ак-Сууга келип беш түнөдүк. Орус туугандарга мончолорун жактырып, кумардан чыкканча жуунуп тазаландык. Аттарыбыз өрүүн болду. Ары-бери жөө жүрөбүз. Ар бир үйдө үчтөн-төрттөн гана жоокер турат. Алтынчы күнү кечке маал атка минип, жарак-жабдыгыбызды алып, Ак-Суудан чыктык да, батышка бет алып жүрүп калдык...

Эчен адырларды аралап, эчен белестерди ашып, эчен капчыгайларды кыдырып жүрүп, бир нече күн өткөндөн кийин Түлкүбаска келдик. Мында токтоп турган жокпуз. Келишибизди күтүп турган Кызыл вагондорго атыбыз жана куралдарыбыз менен түштүк. Паровоз тартып жөнөдү...

Поезд чиркин күн, түндү, арып-ачканды билбеген эме экен. Аз эле күндө Ташкенден өтүп, Коконго келип жеттик. Ушу жерге келгенден кийин төртүнчү полкко кошулдук. Биздин эсадронго азыраак киши кошулду. Ошон-

дой эле бизден да анча-мынча киши кетип, негизги уют-кусу Алма-Атадан келген биз болдук да, баякы биринчи эскадрон деген наамыбыз менен кала бердик.

Сакеңдин жомокторуна

15. Бир күнү кечинде отту чоң жагып таштап, жыйырма чакты жоокер жыйылып ар кимин аңгеме айтууга мажбур кылды. Кээ бирөөлөр Сакеңди Каныкей Тайторуна чапканын ырда десе, кээ бирөөлөрү Көкөтөйдүн ашын берген жерден баштап ырдасын дешти. Эмне үчүндүр, манасчы көңүлү чапай кыйыктанды да:

- Андан көрө жолдоштордун бирөө жомок айтсын. Кыдык өзүнүн башынан өткөндөрдү айтты. Менимче, Бекбаатырда бир кеп болуу керек. Карагылачы, эки ий-нине эки жору конгондой, эки бетин көргөн адам өзүнөн өзү таң болгудай болуп турат, - дегенде, көпчүлүк Бекбаатырды «Өнөрүң болсо айт» деп кыстоого алды. Ал сөзүн мындайча баштады:

- Менин туулган жерим Чоң-Алайдын Бор-Дөбөсү. Атам Божу орто чарбалуу киши болчу. Жазгы бээ байлоо убагында качанаак бир бээбиз карматпай, желеге жакын жолобой койду. Үч күн убара болдук. Ошо кезде атам чыгып: «Киши болбой калгыла! Бир бээни кармап албай коюу арам тамактардын кылары!» деп урушкан сөзү сөөктөн өтүп чучукка жетип турат. Кыжырым кайнап, эки чайнап, бир жутчудай болуп турам.

Бир кезде качанаак бээ кулунун ээрчитип, жаныман өтүп баратканда бир секирип колумду шилтесем, куйругу колума уруна калды. Кош колдоп туруп бир силктим эле, жаныбар чыңырып жиберди да, чочоюп көчүгү менен отуруп калды. Ал ошо бойдон турган жок. Ары салып, бери салып тургуза албагандан кийин сойдук. Ачум келип туруп силккендиктен бели үзүлүп кетиптир. Мына ошондон кийин «Божунун уулу Бекбаатыр бээни куйруктан кармап көтөрүп урганда, анын бели омкорулуп кетиптир. Арстандан да күчтүү экен» деген кеп элдин ичине жайылып кетти.

Өзбек, кыргыз, тажик чогулган жыйында күрөшкө түштүм. Оодарышта болдум. Килейген торпокту көкбөрү кылып тарттым. Ошентип, күрөштө да, оодарышта да, көкбөрүдө да жеңдим. Мага чак келе турган киши жок болду. Кийинки убакыттарда даап эч ким чыкпай койду.

Жаздын кызыл түлөөсүндө кыл кыркаар убакыт келди. Төрөбек деген байдын беш жүз топозу бар эле. Топоздун бышты чыкма букасы суу алганы барган төрт аял-

дын бирөөн ыргыта сүзүп, калгандарын сүзүүгө аңдып турат. Ал бечара аялдар кокуй-алаттап жерде жатышат. Эгер тура калса эле тиги ыргыта сүзмөкчү. Куйругун сыртына салып алып, корк-корк этип, жер чапчыйт. Ошо аялдарды кутказуу керек. Эки жагымды карасам, жерде бир четин укурук жаткан экен. Ичке башын сындырып ыргытып жибердим да, жоон жагынан кармап, кош колдоп туруп көзүн алайтып аялдарды тиктеп турган буканы капталга келтирип туруп бир чаптым. Азыраак кайкалай түштү да, мүйүзүн мага тикийтип, көздөрү чананынан чыкчудай карады. Андан мурда озундум да, шап мүйүздөн кармап, толгой силкип, көтөрүп урдум. Бычакка келбей буканын жаны чыгып кетти...

Кийин буканы сойгондо карасак, укурук менен чапканда төрт кабыргасы сынып, өпкөсүнө кирип кеткен экен.

Сүзөнөөк бука элдин көкөйүнө тийген экен. Аны өлтүргөндөн кийин «Бекбаатыр аке өлбө! Күчүңө күч кошулсун!» деп кишилерин алкаганынан кулагым тунат.

Ушундай иштеп жүргөнүмдө кыш, жай өтүп күз келди. Ошо кезде бир көпкөндүк пайда болду. Оюмда: мага эчтеме даай албайт экен го! Топоздун сүзөнөөк букасын өлтүрдүм, кишичил буураны ийге келтирдим. Күрөшкө, оодарышка балбан чыкпай койду. Басмачылар да кынына кирди. Эми эмне кылам, ким менен кармашам деп, урушаарга жоо, урунаарга тоо таппай жүрдүм. Багалегим бутума батпай турат. Өзүмөн өзүм ээлигип, килейген аюу кезиксе, ошону менен бир күрөшсөм деп дегдегеним ай!..

Атаң алат дүнүйө, тилегеним жерде жаткан турбайбы. Кара атан өлсө союлар, кадырман атам өлсө коюлар. Бул сыяктуу сонор кайдан табылар! Алайдын күңгөйтескей тоосуна көз жетпейт. Экөөнүн ортосу түз жайлоо. Бетеге аттын капталынан. Менин күрөшүүгө дегдеп жүргөн аюум ушу бүгүнкү карда кантип кезикпесин деген ойго чумулдум.

Инимдин мага келген ачуусун айтпа! Ал урушуп:

- Аюу өгүздөй болгон тилсиз жоо! Кандай кокуй азапты баштаганы турганыңды билбейм. Көрбөйсүңбү, тигилерди, качып кетишти!.. Жүр кетели!? - Аюуң менен кара жерге кир! Мынча эмне оолуктуң! Жүр, кетебиз?! - деп каң какшаганын уккан кишинин төбө чачы тик тургандай.

Ошондо иниме ачуум келип:

- Бир жатындан чыкканбыз, эне сүтүн тырмалап, бир эмчектен эмишкенбиз, бир уядан учканбыз. Аюу менен күрөшпөй койбойм. Алым жетсе өлтүрөм, алсыз болсом ал мени өлтүрөт. Көзүң менен көрүп кет! Эгер макул болбосоң туугандыктан кечип, аюуга өзүңдү тирүүлөй кармап берем, - деп, бир жагынан таарынып, экинчи жагынан опозолоп коркуттум.

Айласы кеткен иним, эки тайган караан болуп ээрчип баратты. Экинчи бир колоттун башынан карасам, короо ордундай жер карарып чаңдап жатат. Аюудан акыл кетсе, талаага түшөт деген ошол. Кордой казган суурдун ийнинин ортосунда чогулуп жата турган жерин билет экен. Ташын омкоруп, чымын томкоруп казып кирет экен. Суурлардын чогулуп жаткан дал киндигин билет экен. Казандай-казандай таштарды арткы буту менен артка карай түртөт экен.

Аркыратып барып, аюу чыгуучу ийиндин оозуна атчан турдум. Жалаң даярдап алган кырктай сабоом бар эле. Бирөөнү шып сууруп алып карап турдум, биз кезде аюу акең килейген бир ташты көчүгү менен түртүп тышка чыкты. Ошондо: «Аюу аке, мына мен келдим!.. Күчүң болсо, күрпүлдөп күүлөнүп көр!.. Кайратың болсо, качырып түрлөнүп көр!..» деп кыйкырдым эле, баччагар шашып калды. Он сегиз миң ааламдын ээси адам деген чын экен. Айласын таппай, саксалаңдап, аябай шашты. Арткы аягына тик тура калып, мени бир карап алды да: «Ох, ох!» деп кыйкырды да качып жөнөдү. Өргө карай кыйын жүрөт экен да, түз жерде таптакыр жүрө албайт экен. Түздө кар жатпады беле. Жалпак тамандары туруштук бералбай, чокойчон киши тайгалангандай тайгаланып жыгыла берет экен. Ал кулап түшкөндө аркыратып жетип барам да, колумдагы сабоо менен жеркен жерде эки чаап, жетпеген жерде уруп калам. Ал мени качырганда жеткизбейм, ал качканда жетип эки-үч жолу удаасы менен салып өтпөсөм да, сабоо менен келтирип туруп уруп калам. Экөөбүздүн тамашабызды деги айтпагыла! Биз ошентип алышып жүрсөк, баякы иним кырда туруп: «Кокуй-алат, өлдүң! Эми токтосоңчу!.. Аюуң менен кара жерге киргир ай!.. Кандай балакетке жолуктуң! Өлдүң эле өлдүң!.. Кач эле кач!» деп чыймыйы чыгып боздоп турат. Ага кулак саламбы. Баякы сабоом менен сабап жүрүп баары бүттү. Атым да, өзүм да көл-шал тердеп бүттүк. Аюунун жүрүшү мурдагыдан алда-канча басаңдады.

Кээ бир кишилер аюу таш менен урат экен деп жүрүшпөйбү. Ырас, олтура калып ташты көтөрө коюп ыргытат экен. Бирок ал ыргытканы алга кетпестен артын көздөй кетет экен. Ал бир нече жолу таш алып мага карай ыргытты. Бирок жанакыдай артын көздөй кеткенин көргөндө күлүп атып боорум эзилип калды. Алайдагы кадимки Бор-Дөбөгө аюу мени үч жолу кууп чыкты, мен үч жолу кууп түштүм. Ошондо аюунун эки көзү чөйчөктөй болуп чанагынан чыгып кете жаздады. Оозу араандай ачылып, кыпкызыл тили жеңдей болуп саландап калды. Килейген эки таштын ортосундагы коңулга келип жыгылды.

Ошондо «Аюу жүрбөй калды, келгин! Азыр жыга чаап өлтүрүп алалы!» деп баякы инимди чакырсам, кашайын келсинби! «Аюуң менен кара жерге кир!» деп кыйкырат да турат. Көпөлөкчө көлөкөсү болгон жок. Анын келбесине ишенгенден кийин аттан түштүм да, жанына барсам, алдан тайып, шайманы кетип калган экен. Шамдагайлык менен арткы эки бутун жип менен күрмөй чалып байлай коюп, эки ташка керип койдум. Андан кийин мойнуна сыйыртмак салып, кериле тартып, дагы бир чоң ташка байладым. Ошентип, өгүздөй болгон чоң аюуну кыймылдагыс кылып таштадым... дейт.

Өзбек жергесинде

16. Өзбекстан, Казакстан, Тажикстан жерлерин кыдырып, Совет өкмөтүнө каршы чыккан басмачылык күчтөр менен кармашууга жигердүү катышат. Аны минтип эскерет:

Самаркандан, Кокондон
Басмачы көрдүк ошондон.
Күндүз эл тынч, түн жаңжал.
Түндө жорткон партизан
Эч калган жок бизде арман.
Өзбек, тажик булардан,
Зоо кыдырып таш басып,
Көркөмдүү кызык жер көрүп,

* * *

Жай-жаракты жайланып,
Жалаң кылыч байланып,
Кайра жаачу булуттай
Каары бетте айланып.

Карман кызыл аскерлер
Жоо-душманга камданып.
Кылычты ташка бүлөдүк,
Журт таалайын тиледик.
Ашуу ашып таш басып,
Кээде уйкудан аз болдук.
Бөрү кыял басмачы,
Эченине кез болдук.
Бадахшан, Памир тоолорун
Басып жүрүп жол кылдык.

Мургап деген бир тоодо болуп, бир эскадрон барып кадимки Жаныбек кор башчыны жок кылгандыгын баяндайт. Бул кадимки Өзгөндөн кеткен Жаныбек казы болсо керек деп ойлойм. Коконго кайтып келишет. Мамбет, Керимбай, Акун деген кыргыз жоокерлери менен бирдикте Самаркандда эс алышат.

Андан ары кара-калпак, түркмөндүн жерин аралап:

Кичипейил, меймандос,
Эң бир эпчил узу бар
Оймок ооз, бото көз,
Ойкуштаган кара көз,
Кырмызы көйнөк кыска чач,
Бели кындай топчу баш,
Пормалары бир түрлүү
Аялы бар, кызы бар.
Айраны бар, сүтү бар
Дарыя бойлоп жери бар.
Өйүз-бүйүз дарыяга
Катарлап конгон эли бар
Үрп адаттуу тою бар,
Жайылган кисар кою бар.
Жердеп Амур дарыяны
Бойлоп конгон айлы бар,
Кыргыз менен казакка
Жакыныраак эли бар, -

деп каракалпак эли бизге жакын, бир тууган элдерден экенин баса белгилейт.

Бир кишидей былк этпейт,
Чымын учуп чыңк этпейт.
Катарлап турган жоокерлер
Бир жеринен кылт этпейт, -

жоокердик темирдей тартипти ушинтип жазат.

Бухарада болгон совет өкмөтүнө каршы чыккандар менен кармаш мындай сүрөттөлөт:

Катар-катар бөлүнүп,
Каптадык Букар калаасын.
Кирдик душман тобуна
Кол салдык эмир колуна
Биз атчанбыз, алар жөө,
Маңдайлашып туруштук.
Пулемет чайкап ок атып,
Былчылдашып уруштук.
Хан эмирдин жоокери
Күчүн жыйып куралды,
Бет келгенин биз тарап,
Кыргыз кылбай турарбы.
Кызык уруш чуу болду,
Асман, жерди козгогон
Айгышкан уруш бу болду.

* * *

Азамат, тулпар окко учту,
Каны эмир маанисиз,
Айла таппай шашыптыр.
Бийлигин таштап желмогуз,
Эл жеринен айрылып,
Аскеринен түңүлүп
Жанын аяп качыптыр.
Кызылдардын күчүнөн,
Сепили бүт кулады.
Там-дарактын баарысы
Талкан болуп урады.
Ураалап жоокер бакырды,
Күрсүлдөгөн эмирдин
Күлүн көккө сапырды.
Жылаңаяк, жылаңбаш
Шашып жүргөн аскер бар.
Ала курчан, чаар чапан
Качып жүргөн дагы бар.
Алтыны бар, даны бар,
Албан түрдүү малы бар,
Бүт дүйнөнү чогултуп,
Байыганы дагы бар.
Бирдик күчү ушундай,
Төрт армия төрт жактан,

Курчоого алып бакырды.
Кулжуңдаган Букардын
Куп душмандык кылгандын
Күлүн көккө сапырды!

* * *

Он сегиз вагон поездге
Топтолтура салды эле,
Букар бошоп жайланды,
Арсыз эмир хан имиш,
Мына минтип жай болду.
Алты-алтыдан байлардын
Үйүн тинтип киргенбиз.
Селде оронгон ачык төш,
Узун чапан жан экен.
Ар төрөнүн үйүндө
Үч жеринен кулпулуу.
Эбегейсиз, эң бир чоң
Сандыктары бар экен.
Тамашага батканбыз,
Ар билектей кулпусун
Ээси ачпай койгон соң,
Беш атар менен атканбыз.
Октун күчү ушундай,
Кулпусу сынды быркырап,
Ичин ачып карасак,
Ат башынын терисин
Кооздоп тиккен зор баштык
Ал баштыктын ичинде
Топтолтура алтын бар.
Опус кылып анысын
Такыр жыйнап алганбыз.
Ал дүйнөнү коротпой,
Казынага салганбыз.

Аскерлердин талоончулугу ушундайча ырдалат.
Андан ары жол поезд менен Ашхабад шаарын
көздөй уланат.

Түн ортосу мезгилде,
Түркмөн шары Ашхабад,
Кирдик муну аралап.
Вагондон атты түшүрдү,
Кызыл кишмиш, ак токоч,
Жана сорпо таттуу аш,

Коонун койдой жардырып,
Аскерге тамак ичирди.
Томуктай болгон тоосу жок,
Токумдай чуңкур коосу жок,
Кара-Кум деп аталган
Мээ кайнаткан чөл экен.
Ошол чөлгө барганда,
Кумга койсо жумуртка,
Демде бышып кайнаган.
Деем ала албай ысыкта,
Адамдын шору кайнаган.
Жөө туман түшүп кир чалган,
Так ушундай жер экен.

Анан бир күнү:

Казына кайда, мүлк анда,
Саякбай кайда, күлкү анда.
Жомок айтып, ыр ырдап,
Тамашага батканда,
Ат сергитип, жан жыргап,
Ашхабадда жатканда,
Күз менен кыштын ортосу
Ысык кетип күз келип,
Эл кыштоого конгондо.
Эгин-тегин оокатын
Тегиз жыйнап болгондо.
Бир күнү буйрук келиптир,
Буйруктан жоокер кайтабы.
Кайыр берип буйрукка
Каяшаяк айтабы.
Айт дегенге кыйт коёт,
Оо дегенде чү коёт.
Буйрук менен иш кылат,
Барбаймын деп баш булгап,
Законго кантип күч кылат!

Деп Украина жергесине сапар тартышат.

Украинада

17. Кийин Украинанын Чалбас деген жеринде турганда чогуу жүргөн жолдоштору кыстап, ырда дегенде, көптөн бери ырдабай буулугуп калган Сакең, маалкатпай түз эле мына мындай ырдап кирет:

Боз топурак учкан чаң,
Кыртышы жок тала экен.
Буркулдаган кээ жери
Тизеге чыккан чаң экен.
Мээ кайнатат эң ысык,
Эл жердеген тала экен.
Кылайган чымчым жүнү жок.
Куйругу саяң жалы аз,
Кыпкызыл эт жылаңач,
Жылкыдан мындай малы бар.
Өзү кара эң москоол.
Узун бойлуу жаныбар.
Эшеги бар, төөсү бар,
Ар бир түрлүү жан болуп,
Жаралган экен мындайлар, -

деп Украин жергеси анчейин жага бербегендигин айтып келип «Кыпкызыл эт жылаңач» деп чочкону сүрөттөйт. Саягы Сакең ошондо кыргыз жеринин атыр жыттуу аба-сы, мөлтүр кашка булагы көзүнөн өтүп жүрүп жазган окшобойбу.

Полкубуз калды ал жерде,
Буйрук кылды биздерге:
- Украина элинде
Киев, Харьков калаа бар.
Ошол элди дүрбөткөн,
Адамдыкка көнбөгөн,
Элге тынчтык бербеген,
Махно деген балаа бар.
Каракчы-бандит өзү ошол,
Душмандын кара көзү ошол.
Ал өңдөнгөн душмандын,
Жазасын колго бергиле!
Карды катуу төккүлө,
Канын суудай чачкыла!..

- деген приказ келет. Кошумча аскердик кийим да алышат.

...Эр башына бергени
Бештен көйнөк, беш дамбал,
Этин кирлер чалбаска,
Аскер биттеп калбаска,
Жана шинель, жана шым,
Катарлап кийим кийгизди.

Жолдо поездде баратып Орусиянын кең талаасын
басып өтүп:

Ошондо көрдүм - улуу журт -
Орустун нечен калаасын!

- деп суктанып жазат. Украина жергесин болсо:

Жылкысы бар, кою бар,
Чочкосу бар, ую бар.
Талаасында даны бар,
Элге таалай жер экен
Жергиликтүү дыйканга,
Тилегендин бары бар.
Жаткан экен жайкалып,
Устасы бар, узу бар,
Колтуктап алып жетелейт,
Ушундай шайыр кызы бар.
«Биздикине конгун» дейт,
«Бизге конок болгун» дейт.
«Аскер көзүң салгын» дейт,
«Чамаң келсе жоокерлер
Махнодой кара душмандан,
Кутказып бизди алгын» дейт.
Өзү дыйкан калк экен
Конок болсоң үйүнө,
Тиги, бул деп бөлбөгөн.
Кайран элдин салты экен.
Ак майынан даам таттык.

- деп жазат.

Махнонун жан-жөкөрлөрүн тынчыткан соң кайра
казак жергесине кайтып келишет. Азыркы Түлкү-Бас
станциясына чейин поезд менен, андан ары ат менен жол
жүрүшөт.

Башчыларга билинбей,
Конок боло түшкөнбүз.
Мешке¹ куйган жунжунду²
Кээде сурап ичкенбиз.

- деп «ачкылды» кантип татканын эскерип, анан «Жый-
ырма экинчи жылында, Аскерликтин кызматы, Алты
жылга толгондо, Май өтүп, июнь айында, жыл жыргал-
дуу жайында өздөрү минип жүргөн аттары менчик

¹ *Мешке* – чанач.

² *Жунжун* – арак.

жылкылар эле, комиссия анын акысына колго тыйын-пул берип аскерликтен бошонушат.

«Тоо кыдырып, суу кечтим. Эчен ашуу, эчен кыр, Желип жөө баскамын, Талды-Коргон, Алматы, Экөөн басып өткөмүн. Ал кезекте обулус, Алматыга жеткемин. - деп аскерден үйүн көздөй жөө-жалаңдап келгенин айтат. Бирок, Орозалиев Иймамбет, Өзү Көлдүн кыргызы, Окумуштуу жан экен. Обулусту башкарган, Улуктардын бири экен. Кат билбейсиңер окугула» деп Сакең, Ормонбек, Акун, Ысмайыл төртөөнү алты ай алып калып жазга дейре окутат.

Анан жолдо Алматыны сел каптап, ушу согушта өлбөй, табият кырсыгынан күм-жам болобузбу деген коркунуч пайда болот. Тагдырдын тамашасы, быйыл да 2010-жылы Алматыны сел каптап, жыйырмадай адам курман болду.

Алматыны сел каптап,
Кыргын кылып бүтүрүп.
Үй жыгылып, там кулап,
Ушундай кыйын иш болду.
Үйөр жүрүп суу каптап,
Кара баткак, төөдөй таш,
Жер солкулдап үй таптап.
Эрен өлгөн, бала өлгөн,
Алматынын селинде
Эчен уруу, жан өлгөн.
Бул мүшкүлдөн калк өлүп,
Шаардын эки көчөсү,
Казылган чуңкур коо болгон.
Үйөр менен келген таш
Үйүлүп калып тоо болгон.

Кийин жолго деп ар бирине бирден ат берилет.

Айкан сөзгө көндү эми.
Жол каражат, тамак-аш,
Ар минерге бир-бир ат
Белек кылып берди эми.
Аркасы тийип улуктун,
Сакең жетип келди эми
Киндик кесип, кир жууган,
Ысык-Көлдүн жээгине,
Туулуп өскөн жериме.

- деп өзү туулуп өскөн киндик каны тамган ажайып Ысык-Көлүнө келет.

Жыйырма экинчи жылында, өзү айткандай, «Эл уюшуп турганда, социализмге бет алып, калкым мойнун бурганда, Сельсовет болуп айлына» келет.

Чагылган аян бергенде

18. Ал жылдары Бейшекан апабызга үйлөнүп, кыздуу болуп, жаңыдан оокат тиричиликке аралашып, өзүнчө түтүн булатып, Ак-Өлөңдө жашап турушчу. Ошондой бейкапар күндөрдүн биринде кайнагаларынын бири тамаша сөз айтып койсо, Сакебиздин келинчеги анда эмне, эч жеме угуп көрөлөк жаш келин, ага таарынып, ымыркайды көтөрүп, түнү менен жөө-жалаңдап көлдүн тескейиндеги Ак-Өлөң айылынын күңгөйүндөгү Бостери айылындагы төркүнүнө кетип калат. Бир чети өзү эрке өскөн байдын кызы эле, экинчи жагынан төркүн-төсүнүн сагынып, көптөн бери баралбай жүргөн. Эки-үч күнгө жетпей артынан сая түшүп эңтеңдеп Сакең келет. Жай мезгили, күн ысык болгондуктан, бала да боор көтөрүп алсын деп Бостериде айлап туруп калышат. Айылдыктар манасчынын даңкын алыстан угуп, «Биз сени күйөө бала көрүп кызмат кылдырбайбыз, жомогуңдан эле айтып берсең болду» дешет. Күндөп-түндөп «Манасын» айтып, сөзгө чечендигин, тамашакөйлүгүн көрсөтүп, эл оозуна тез эле алынып, жоро-жолдош күтөт.

Бул жоругу байлыгын зор дөөлөт деп эсептеген кайнатасына анча жага бербейт. Ошондой күндөрдүн биринде кырсык басып: «Бу күйөө баланын колуна сөз сүйлөп, «Манас» айткандан башка эч нерсе келбейт, болбосо күйөө бала болгону калыңды мындай кой, бир чычкак улак союп келелек» деп кер ооз сөз айтат. Сакең бултуңдап жаш баладай таарынып, кызын өңөрүп, келинчегин ээрчитип жолго чыкмай болот. Ошондо...

... Анан ошондо күндүз ачык эле турган аба-ырайы кечке жуук бүркөлүп, асмаңдан кылыч чабылып аткандай «чарт-чурт» этип чагылган түшөт. Чагылган түшкөндө да азыр эле ыйык манасчы Саякбайга акаарат келтирип өткөн кайын атасынын үйүнө түшүп, үй-тамы, жыйган оокаты менен кагаз өрткө күйгөндөй бир заматта күлгө айланат.

Кечээ эле байлыгы кымбат көрүнүп аткан кайнатасы эми жаны көзүнө көрүнүп, баарынан жаны кымбат көрүнүп, жан соогалайт: «Малымды алсаң да жанымды алба, балдарыма тийе көрбө!».

Ошондо эл деген эл эмеспи, жыйналып келип, «Эми бул жөн окуя эмес, Көктөн түшкөн ишаарат. Эзели манасчыга ыплас сөз айтканга болбойт. Эми болоор иш болду. Кырсыктан дагы сактаналы десек, кечирим сурап, манасчыны бул Бостери айылына калтыралы. Бизге да кут оторлойт. Бул жерге калтырып, жер бөлүп берип, дубал көтөрөлү, өздөрүнчө түтүн булатсын. Биздин айыл ошондо манасчынын айылы аталып калат. Келген манасчыны кетирген болобу, конгон кушту качырган оңо-бу» дешип эл кеменгерлигин кылат.

Кабагын бүркөгөн менен бу жерде шерик күтүп, жерине көнө түшкөн манасчы да макул болот. Эртеси мал союлуп, айылда түлөө өткөрүлөт. Аксакалдар бата беришет. Жер бөлүп беришип, ашар чакырып, үйдүн пайдубалын түптөшөт. Сакең эми демейдегисиндей улуу кепти улантат.

Кечээ эле манасчыны бир тентиген немеге теңеп мамиле кылган кайнатасы эми кепке келип, «алласы оозунан түшүп» өз күйөө баласына бир Кудайдын атайын буюрган элчисиндей сый мамиле кылып баштайт. Ушул окуядан соң өмүрү өткөнчө жомокчу күйөө баласын ардактап, алпейим мамиле жасап жашаган экен.

... Улуу Манастын кудуретин караң!

... Улуу Саякбайдын касиетин көрүң!

... Ага шек келтирген болбойт тура!

... Табияттын сыйкырына анан кантип таң бербей коё аласың!

Чоюкенин таасири

19. Жомоктун айрым окуяларын айтып манасчы аталып калган кезинде Саякбай өз мезгилинин улуу жомокчусу Чоюкеге (1880–1925) жолугуп, андан таалим-тарбия алды.

Ошол доордо жакын билген адамдардын айтуусуна караганда кадимки Кыдыр Аке Саякбайдын айтканын өз кулагы менен угуп, ак батасын берип, Чоюке манасчыга табыштаган экен.

Бул окуя чамасы 1924-жылы Ак-Суунун Аңырты жайлоосунда болот. Ошондо Кыдыр Аке Саякбайга минтип бата берет: «Балам, Улуу жомоктун туу чокусуна чыгууну насип буюрсун, жолуң ачылсын, айкөл Манастын арбагы ар дайым колдой жүрсүн, оомийин» дегенде, отурган эл-журт алакан жайып, тура калышып, чогуу

бата беришет. Ошол эле күнү Чоюке менен Саякбай Кашка-Суу өрөөнүн көздөй жөнөп кетишет.

Эпостун чала билген окуяларын жетилтип, билбеген эпизоддорун билип алууну көздөп, Чоюке менен чыгармачылык жагынан бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарып жүрүп, бирге иштешти. Саякбай Чоюкенин ары нарктуу, ары жугумдуу улуу жомокчу экендигин «Чоюке чынар, мен чырпык» деп учкул сөз менен таамай аныктады. Чоюке да Саякбайдын шыгынын көрөңгөсү күчтүүлүгүн терең баамдады. А тургай улуу жомокчу Чоюке баштап, Саякбай улап, калтырып кеткен жерин кайра Чоюке толуктап, эриш-аркак, арка-жөлөк болуп Манас айтып жүрүштү, эл аралап. Семетейчи «Кара ырчы» деген атка конгон Сарык уулу Жакшылыктын «Семетей» айтканын көрүп, ышкысы артып, бир туруп обдулуп «Семетей» айткысы келет.

Өзүнүн айтуусуна Караганда Сакемдин ырчылык ышкысы эрте эле ойгонуптур. 14-15 жаш курагында тели-теңтуш, жеңе-желпилерине арнап ыр чыгара коюп, анысы айыл-апага тарайт. «Ушундан 4-5 жыл кийин - деп эскерет өзү - үйгө тынч олтура албай, эртели-кеч буулугуп, ичимен күңгүрөнчү болдум. Түнкүсүн жөөлүп чыгам. Эртеси эмне айтканым эсимде калбайт. Ушинтип жүрүп «Манас» айтып кеттим.

Саякбай Каралаев «Манас» эпосун айтууда ушундай абалга жеткен мезгилде 1916-жылдагы үркүндө көпчүлүк менен кошо Кытайга барат.

Баласына жеткирбей
Тегин сатты, кайран эл.
Уул, кызга салуучу
Себин сатты, кайран эл.
Соодагерге алдатып,
Жеңил сатты, кайран эл.
Жесир калган, эри өлүп,
Келин сатты, кайран эл, —

деп Ысак Шайбеков жазгандай, эл менен кошо ошол азапты көрүп жүрөгү сыздады, жүлүнү муздады. 1917-жылы Кытайдан өз жерине кайтып, 1918-жылы советтик бийликти коргоо үчүн эрктүү отряддын катарына алынат. Мына ушул мезгилден баштап, Саякбайдын билген элдик оозеки чыгармалары, анын ичинде айрыкча «Манас» эпосу жоокерлер арасына кеңири жайылып кеткен. «Жомокчу кызыл аскер» атка конгон.

Эпосту жыйноо 1931-жылы башталат. Саякбай ошондо Молдобасан, Акмат, Алмабек, Актан өңдүү жомокчуларга жолугат. Кийин эл аралап жүрүп Багыш, Мамбет, Жаңыбай жана Тоголок Молдо менен таанышып, пикир алышат.

Борборго жаңы келгенде Шапак манасчы да Саякбай менен конокто бирге болушуп, таанышып, жылдыздары келишип, бирөө «Манастын» бир жерин аткарса, экинчиси «Семетейдин» бир жерин айтып, экөө бири-бирине таасирленип, чыгармачылык карым-катнашта болгон. Кийин Шапактын жашы улгайып калгандыгына байланыштуу өкмөт эки бөлмө үй берип Кочкорго көчүп кеткен экен.

Жаңыдан эл оозуна алынган кезде эле, Саякбай элдик майда ырларды ырдап, өзү да ыр чыгара коючу. Келечеги бар манасчы билген ырларын жаштардын көңүл ачкан жайларында, оюн-зоокторунда ырдап, бат эле көрүнөт. Бара-бара кулагына сиңген, көкүрөгүндө жатка айтылган сюжеттүү чыгармаларды ырдоого кызыгат. Саякбайдын өтө сүйүп берилген эпикалык чыгармаларынын башкысы - «Манас» эпосу болучу. Өмүрүнүн ошол мезгилинде эле, эпостун элдин ар түрдүү салтын, үрп-адатын сүрөттөгөн окуяларын, айрым эпизоддорун айылдагы адамдардын баш кошкон жерлеринде аткарган учурлары да болгон. Буга эпостогу башкы каармандардан өзүнө ылайыктуу жар күтүүсүн көрсөткөн, чыныгы адамгерчиликтүү мамилени даңазалаган эпизоддору кирет. Ал жаш кезинде эпостун «Үргөнчтүн бою», аксуулук жомокчу Кайдуу карыядан уккан «Каныкейдин жомогу» деген эпизоддорун көп айта турган. Сакең сыйкырдуу Манас дүнүйөсүнө кабылып, нускалуу карыялардан, нарктуу санжырачылардан, куйма кулак сөзмөрлөрдөн, кеби түгөнбөгөн жомокчулардан сөз асырап, сөз багып, кийин өзү сөз жаратат.

Алар Назар, Акылбек, Дыйканбай сындуу биринен бири өткөн керемет өнөр ээлери эле. Сөзгө дандуу, ойго малдуу жерде жетилди, Саякбай.

Саякбай балалык кезин оозеки чыгармачылыкты көп билген, аны аябай кадырлаган чөйрөдө өткөрдү. Суранчы, Байдаалы өңдүү эл аралап айткан манасчыларды артынан ээрчип жүрүп, зээнин коюп угат. Сөз өнөрүнө болгон кызыгуусу өтө эрте жетилди. Ал уккан жомокторун, көргөн-билгендерин ыр менен да, сөз менен да элестүү айтып берүүсүн күчөттү. Көлдүк чоң жомокчу Акылбек-

тин да айтканын угуп таасирленет. Ошентип Саякбай жашынан эле жомокчу атала баштады. Оозунан доор төгүлүп баштайт.

Турпанда

20. ...Сакең оюнкараак киши эле, көңүлү ачык жүргөндү жакшы көрчү. Жүргөн жери козунун эти, кымыз, күлкү, тамаша болчу деп тамшанып эскерип, кээ бир куудул окуяларын бизге Кыргыз эл жазуучусу, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты Бексултан Жакиев айтып берди

Айрыкча Байдылда Сарногоев экөө теңата курдаш-тай жүрчү. Элди күлдүрүш үчүн бир окуяны көбүртүп, жабыртып, ашыра айтканда, ага киши жетчү эмес.

Баягы Кызыл Аскерде жүргөндө Турпанга барып калат. Бул окуя болгонбу, болбогонбу ким билсин. Бирок, досторун күлдүрүү үчүн ушул окуяны айтып калаар эле. Ал жакта алты айча жүрүп калат. Алардын салты боюнча эркек киши үч күндөн ашык түнөп калса жергиликтүү бой келиндер менен нике кыйып коёт экен дейт. Алар ошондой кызматтагы аялдар экен. Сакең анан мага бир сулуусумак келин туш келип, экөөбүзгө нике кыйып коюшту дейт. Бир бөлмөдө ээн калып, жакындайын десем эле азоо байталдай ыргыштайт дейт. Жылкыны үйрөтөөрдө башына жолотпой, артын салып алып эле туйлап, тепкилей берет го, кудум ошондой. Жомоктогу көргөн-билгендерим эми ушундай кысталыш учурда жардам бергейле деп Айкөл Баатыр менен калмактын баатыры Чоюн алптын кармашканын эстедим. Анда экөө чабышканда сыр найзалар сынып, экөө тең абдан чарчаганда тиги узун чачты Айкөл атабыз чачынан толгоп жыгып, байкелетет эмеспи. Ошол окуя эсиме келип, узун чачы жал-куйругу төгүлгөн азоо байталдай тиги келин байкабай турганда узун чачын колго илип, ороп алдым дейт. Эми кайда качмак эле. Ага чейин эки секирип кармайын деп, экөөндө тең жерге сайылдым дейт. Эми азоону жалдан кармап мингенге чейин эле. Анан үстүнө бир минип алган соң ыргыштаган үнү басылып, кыңкыстаган үнү чыгып калат. Анан азоону алыска чаптым балдар, дейт. Боржуктап тер кетти. Эми андан аркысын мен айтпайын, силер укпай эле койгула, болду дейт. Кокус, азоо үйрөткүчөр келсе, адегенде мага апкелип берсеңер, жоошутуп берем, балдар, деп күлдүрүп калчу.

Манасчынын меймандостугу

21. Кыргыз жергесинде Совет бийлигинин орношунун алгачкы татаал жылдарын «Жети-Суу» деген үч томдуктан турган роман китебинде таасын чагылдырган советтик жазуучу Николай Чекменов өзүнүн чыгармасында улуу манасчы С.Каралаев тууралуу да учкай баяндай кетет:

...Кыргызстанда Совет өкмөтүн орнотууга активдүү катышкандардын бири Андрей Максимович катуу жаракат алып, Пишпекте ооруканада жаткан эле. Ага жакын санаалаш Мамбет кирип келип:

- Сиз сакайып кетсеңиз Ысык-Көлгө кетебиз. Мен сизди узатып барам. Менин Чолпон-Атада Саякбай деген досум бар. Кызыл Аскерде кызмат өтөгөн. Мергенчи, бүркүтчү. Бир жамактайт. Курал алып, мылтык атабыз.

- Саякбайбы? - деп кубанды А.Широков - Мен аны жакшы тааныйм да.

... Кийинки күнү күн батарга жакын Чолпон-Атадагы Саякбайдын үйүнө жете келишти. Орто жаштарда экен, өтө жаны тынбаган, тоголок бет, кара көздөрү оттой жандуу, анан билинер-билинбес кыл муруту бар, ак калпакчан, күрөң ала түстөгү кызыл аскердин көйнөгүн кийип, учу учтугуй өзгөчөлөнгөн өтүк кийген үй ээси бизди чуркап чыгып тосуп, эки колу менен салам берип, күлкүсүнөн тиштери кашкая көрүндү.

- Эй, урматтуу Сарпек аба! Ден соолук кандай? Балабакыра кандай? Мал-жан аманбы? Жолдош Широковго салам. Менин урматтуу орус досума салам. Үйгө кириңиздер. Менин үйүм - силердин үйүңөр.

Меймандар үйгө кирип, төрдөгү шырдактан орун алары менен Саякбайдын байбичеси Бейшекан чаначты алып, конокторго кесе толтура кымыз сунду, анан казанга суу куюп, жууп, очокту тутандырууга кургак отун алып келди.

Саякбай болсо босогого жакын отуруп, анжиян бычагын кынынан сууруп чыгып кайрап, курчута баштады. Ошол эле учурда келген конокторго, Сарпекке суроо узатып, жооп кайтарып, кээде тамашага чалып. Үй ээсинин жанына беш жашар кызы Рабига отура кетти. Манжасын оозуна салып, өтө кызыгуу менен меймандарга көз жүгүрттү.

- Менин байбичем Бейшеке эркек төрөсүн деп кааладым эле, бирок, кыз төрөдү. Жигит, сен буга күлбө, өзүң

эр жетип, акылың толгондо күйөөлөп келип жүрбө. Анда менин Рабигам оозуна колун салбай калсын. Эмне дейин? Энеси кандай болсо кызы да ошондой. А молдо болсо көңүл улап: «Э, Саяке, кызы бардын байлыгы бар» деп атпайбы. А мага байлыктын кереги не. Мен Ысык-Көлдөгү эң бай жигитмин. Менин үй-бүлөм, аялым бар, бүркүтүм, мылтыгым бар. А малбы, көп малдын кереги не? Ардактуу меймандар үчүн болсо атайын көп малым бар, ал жакта да ардактуу кишилерим бар, айрыкча сулуу жаш келин-кыздарды айтам да.

Саякбай эски досу Сарпекке, анан көз ымдап аялы жакты карап коюп, экөө тең каткыра кетишти. Бейшекан болсо үн чыгарбай өз иши менен алек. Ал өмүрлүк жары катары Саякбайдын эң зор байлыгы - анын сөзү экенин дилинде жакшы түшүнөт. Ал тили менен күнтүндөп жомок айтканда, укканга эле адам болсо болду, төгүлгөнү төгүлгөн.

Сакең бычагын кайрап бүтүп, сыртка чыкты да, куйруктуу жаш күрпөң козуну жетелеп кайра кирди.

- Кош, алдыга баса түш, конокторго көрүнүп кой, бары бир казанга түшөсүң. Урматтуу меймандар, козу кандай экен? Карап көрсөңөр, куйругу эле бир казан чыкчудай. Жакшы, жакшы! Эми, тагдыр ушундай, малды аш кылып, адамды ага баш кылып жараткан. Сенде жазык жок, менде азык жок.

Бата тиленип, кой мууздалып, үнү кыркырап, эшик ачык болгондуктан Саякеңдин сүйлөгөнү даана угулуп атты. Бейшекан от жагып, Сакең койду шака-шука союп, тез-тез жиликтеп, ага Мамбет кармашып жардам берип, эт казанга түштү.

Эт бышкыча Сакең эриктирбей коноктордон шаар турмушу тууралуу сурап, өзү тууралуу, Жети-Сууда Андрей Широков менен кантип граждандык согушка катышканын божурап отурду.

Саякбай Кызыл Аскерге өз ыктыяры менен барган. Саякбайдын атасы да, чоң атасы да жердигинен бүркүтчү экен. Саякең өзү бүркүттү балапан кезинен кармап, багып үйрөтүп, тоого чыгып, адегенде түлкү, коён салып, анан кийик уулай турган. Мергенчилик анын кумары эле. Андан да артык көргөн өзгөчө өнөрү сөзмөрлүгү эле да. Той-аштарда жомокчу, ырчы, акындарды кунт коюп, жан дилинен укчу. Анда баамчылдык жана эс тутуму күчтүү болчу. Жыйырма жашында алгачкы саамал ырларын жамактатып, эми минтип отуз жетиге келгенде,

Кызыл Аскерде кызмат өтөп келген соң, Манасты даңктап баштады. Бүт көл өрөөнүнө чыгаан манасчы деп атагы чыкты.

- Бул өнөргө кантип үйрөнгөнсүң? - деп бир кездеги жоокерлеш досу Широков сурап калды.

- Бир жолу мергенчиликтен келатып жолдо эс алып жатып уктап кетиптирмин. Түшүмө Манас Баатыр кирип, «Саякбай, сен эми мени даңаза кылып ырдашың керек» деп айтты. Ойгонуп кетип, ошондон ушу күнгө чейин узанып келатам.

Эртеси таң эртелеп Саякбай коноктору менен тоого аттанды. Саякең оң колуна териден жасалган кол кабын кийип, шоңшойтуп бүркүтүн кондурду. Эки канатын жайса эки кулач келген жырткыч манасчынын колуна элпек отуруп, баарын түшүнгөндөй жолдо карата тоого жеткенче тынч барды. Тумшугундагы томогосу эгер жолдон аң жолукса качан да болсо чечип ийгенге дапдаяр. Бирок, бул ирет тогого алынбады. Себеби мергенчилер дайым эле жолдуу боло бербейт. Алар үйгө келгенде манасчыны коңшу айылдагы бир жигит күтүп жаткан экен. Ал жомокчуну меймандары менен бирге чакырганы келиптир, себеби, айылында эл Манас угабыз деп чогулуп калышыптыр.

Бул күн өзүнчө эле той сыяктуу болуп, коңшу айылдардан бери элдер келиптир. Ачык асман астында, көк шибер чөптүн үстүндө Саякбайга шырдак төшөп коюшкан. Ал эми жеңин түрүнүп, малдаш урунуп отурду. Келгендер чыдамсыздык менен күтүшүүдө. Алдыңкылар жатып алып укканга, анын артындагылар отуруп, эң артындагылар болсо тике туруп көрүүнүн камын көрүшүп, айтор баары угууга даяр. Эң артында болсо жигиттер аттары менен келишип ат үстүнөн көрмөк болушту. Андрей болсо сый конок катары биринчи катарда Саякбайдын бет маңдайынан орун алды. Ал дагы улуу жомоктун башталышын ичине демин катып күтүп жатты.

Эми баары тыптынч болуп, керемет көлдүн шоокуму гана даана угулат. Саякбай бир жөтөлүп алып, тамагын даярдап, анан шашпай жомогун жай сөз менен баштады. Адегенде кагып койгон казыктай кыймылсыз отурду, үнү басырыңкы чыгып. Бул али от алалек кези эле. Эми, мына үнү улам бийиктеп, сөздөрү өтүмдүү, катуу чыгып, талпынган куштун кош канатындай эки колу кыймылга келип, улам-улам обдулган сайын жүзү жаркып, толкуп чыкты. Сөздүн так маанисин түшүнбөсө да Анд-

рей манасчынын обонуна, кыймылына, энергиясына арбалып баратты. Жомокчу нени айтып жатты экен? Дайрадай аккан сөздүн күр-шарынан жана жомокчунун буркан-шаркан түшкөн кыймылынан Андрей баарын туюп, түшүнүп, сезип атты. Саякең Эр Манас кырк жигити менен кас душман менен кантип жоолашып жатканын сүрөттөп жатты. Манаска кантип анын мылтыгы Аккелтени апкелгенин, кантип октогонун, кантип мээлегенин, кантип атканын, кантип жоонун чилбарчасын чыгарганын Андрей кинокадрдан көргөндөй көрүп отурду. Катылган душман качып жөнөдү, Манас эми жигиттери менен жеңиш туусун желбиретти. Алар менен кошо Саякбай да жеңип, аны уккан элжурт кошо ураалап, баары биригип багынта албай жүргөн бийиктикти багынткандай, чаба албай жүргөн жоону чапкандай, ар бир көрүүчү, угуучу эми өздөрүн чоро сезип, душманды кошо талкалагандай Манастын жеңиши бир укмуш болду, асман-жерди дүңгүрөтүп. Тоо козголуп келаткандай болду.

Саякбай эми ага кудайындай баш ийип, Манаска кызып, өздөрүнчө буулугуп алган элди тынчытуу үчүн эми демин басып, кайрыктарын өзгөртүп, кайра баштагыдай жайбаракат кобурап баштады. Саякең саймедиреп атып билинбей бир саат өттү, анан эки саат, үч саат... Күн кызгылтым багымдат болуп уясына батып баратты. Манасчы болсо бирде көл шоокумундай жай, кай бирде тоодон төмөн аккан жазгы өзөндөй шар болуп угуп жаткандардын жан дүйнөсүн ээлеп алды.

Мына эми тери салаа-салаа болуп маңдайынан акты. Саякең аны аарчыганга араң жетишип, жомогун да улантып жатты. Кээде шарт токтоп, кичине дем алып алат да, анан кайра жаңы күч менен баштайт.

Деги канча убакыт өттү. Бирок, жүздөгөн элдин бирөөнүн да Саякбайды таштап кетейин деген ою жок. Эл окуяга аралашып арбалып алган, эми Сакең жомогун бүтмөйүн эч кимисинин кетейин деген ниети жок.

Ал аңгыча Ысык-Көлдүн үстүнө ай жарыгы калкып, асман тереңинен жылдыздар көрүндү. А улуу жомок бүтчүдөй эмес. Сакең күлкүлүү жерин айтканда элдер кошо күлүштү, баатырлардын айкашын айгайлаганда кол чаап, үн чыгарып колдошту, эл башына түн түшүп баатыры жарадар болгондо көрөрмандар да жаны кейип, көздөрүнөн жаш тегеренгенин Андрей өз көзү менен көрдү.

Жомокчу бүтүндөй бир театрга айланды. Ал бир эле көз ирмемде акын да, обончу да жана актер эле да.

...Түнкүсүн бешбармак жеп конок болуп, анан үйгө кайтып келатканда, Саякбай атын теминип Андрейге удаалаш жете келип:

- Жолдош Широков, кайта Ленин жашпаган чоң шаарга барганда Ысык-Көлдүн эли жөнөкөй эл экен деп айта бар. Биз Совет өкмөтү үчүн күрөштүк. Биз азаттыкты сүйөбүз. Биз жөнөкөй элди сүйөбүз. Биз ар качан достор бойдон калабыз - деп Саякбай анын колун кыса кармады.

Андрей Широков Пишпекке келип, үй-бүлөсү чогуу отурганда:

- Ким Ысык-Көлдү көрөлөк болсо, ал анда али чыныгы Кыргызстанды көрөлөк, укмуштай кооз жана ажайып өрөөн. Мен Саякбай Каралаевдин үйүндө мейманда болдум. Бу киши кыргыздын Гомери экен. Кат тааныбаса да Манас жөнүндө керемет ырларды айтат экен. Бир канча саат тынбай төгүп ырдаганын өз көзүм менен көрдүм. Мен анын табыгый талантына таң калдым. Элестетип көрсөңөр, алдыда килем төшөлүп, анда мандаш урунуп Саякбай отурат. Эң алдында жатып алып көргөндөр, кийинки катарда отуруп көргөндөр, анан туруп көргөндөр, эң артында болсо ат үстүндөгүлөр. Өзүнчө эле тирүүлөй амфитеатр! Мен кыргыз тилин билбесем да ал аткарып жатканда көзүмдү айрый албадым. Ал эми угуп жаткан элдин берилгендигичи?

- Тоня, мунун сага да тиешеси бар - бул деген чыныгы искусство. Силердин драмкружоктун мүчөлөрү ушул Ысык-көлдүк жомокчудан көптү үйрөнүшүңөр керек экен. Же андай эмеспи?

Андрей кызы Тоняны жылмайыңкы карап, ал болсо ишенбегендей:

- Муну ойдон чыгарып айтып атасыз го.

- Жок, ак сөз, эгерде Саякбай Пишпекке келсе Манас айтканын сөзсүз угузам, бир укмуш кереметти өз көзүң менен көрөсүң. Анан көчмөн кыргыздын боз үйүндөгүдөй меймандостукту мен эч кездештирбегем. Мындай эл менен биз орус эли түбөлүк достукта жашайбыз го деп терең ишенем.

...Бул Сакендин бир эле күндүк өмүрүнө күбө болуп калган жазуучунун алган таасири.

...Ал жүргөн күн майрам, аны менен чогуу батырган кеч таңга жеткен, күн менен түндүн кантип алмашканы

билинбей түш кечке алмашып, кеч түнгө ооп, түн таңга уланган. Айкөл Саякбайдын бул болгону бир эле күндүк өнөрү болчу. Аны угуп кулактын кужуру канбай, көрүп көздүн көөнү толбой, туюп көкүрөктүн көксөөсү басылбай... канча өмүр карыды дейсиз.

Албарстыны чапканда

22. Бул окуяларды досторуна айтып, көбүнүн боорун эзээр эле... Аскерден келип, бир күнү ооруп калдым. Этим от менен жалын. Ысыгым көтөрүлүп, жеңемдин үйүндө жатам. Жеңем байкуш: «Манасчы уул, бетиң албырып турат. Тынч жатчы. Түн кирип келе жатат. Кашкарчага суу куюп, көңдүн чогуна ороп койдум. Оозуң какшыса ууртап коюп тур. Мына бул таяк менен талаага чык» деп бир жоон союлча берип койду. Мен уктап калышмын.

«Бурп-бурп» эткен дабыштан ойгонуп кеттим. Көзүмдү ачсам, өчүп-таамп жаткан кызгылт коломтодо бир шайтан албарсты отурат. Маңдай тиши кетик экен. Мени карап чемичке чагып, түкүрүп коюп, анда-санда мага көзүн кысат. Ээй, тигини, жайбаракат олтуруп чаккан чемичкенин кабыгын коломтого түкүрүп жатканын көр. Ойго баттым. «Ии, бу болду-болбоду баягы эле айтып жүргөн сасык албарсты турбайбы» деп ойлодум. Тиги шайтанды жыга чаап, апсыйган чачынан кармап алып, таңдайындагы карала кагазын алып, куучу болуп, кара баскан катындарды туудурайын» деген ой менен, мээлеп туруп төбө талаштыра долоно союлум менен тартып жибердим. Албарсты күрр этип кулап түшүп, тыбырап, жанталашып аткандай болду. Бур-р эле дей түштү. Ысык кор түтөдү. Үйдүн ичи туман. «Оо жеңе! Тез! Албарстыны өлтүрдүм. Шамшар бычак кайда?» деп көчүгү күйгөн аюудай бакырдым. Уктап аткан жеңем ордуна ыргып туруп: «О манасчы уул! Делбеленип атасыңбы?» деп үн салды. Бир кезде жеңем алаканын шак коюп: «Алда кокуй аай, сага суу кайнатып аткан чөгүнүмдүн чоргосун ыргыта чаап салган турбайсыңбы» деди.

Көрсө коломтодогу кашкарчанын чоргосунан ысык суу кичинеден ыргып аткан экен. Ал маа чемичке чагып аткан албарсты болуп көрүнгөн тура. Мен соккондо кайран кумгандын капкагы жалпайып, оозу кабыша түшүптүр. Ошентип албарсты менен алышкан жайым бар.

Бүркүтү орустун кызын алганда

23. Бу, бүркүт жарыктык жети кырдын ары жагындагыны көрөт эмеспи. Бир жолу салбуурундап келатсам бүркүтүм талпынып калды.

«Колума балдак менен кондуруп алып келе жатсам, шоссе жолду көздөй жулунат. Бул эмнеси? Түлкү шоссе жолдо жүрөбү? - деп ойлодум. Болбой эле жулунат. Мына эмесе деп коё бердим. Бүркүтүм каалгып барып эле жолдун мизинен саксагай чачтуу сары кызды басып калгандай болду. Мен олбуй-солбуй теминип, жетип бардым. Канатынын күүсүнөн жолдун үстү чаңызгый түштү. Жолдун мизинде бирдемени мыкчып отуруптур. Түшө калып карасам, Метирей деген орустун кызыл топу кызы бар эле. Ошону алып калыптыр. Жүрөгүм оозума каптала түштү. Мурун эле Манас баатырды досубуз кытай эли менен чабыштырдың деп башыма каран күн түшүрүп жүрбөдү беле! Эми орустун кызын бүркүтүмө алдырсам, күнүм эмне болот! Атаңдын көрү ит, түпкө жеттиң деп, бүркүтүмдүн мойнун бурап жибердим. Тырмагын жазып жибергенин карасам, эчтеке жок. Метирейдин кызыл топу кызын албай эле, шайтанды алып калган экен. Аны билгенде мен шайтан албарстынын таңдайындагы карала кагазын алып, куучу болуп, төрөттөн кара баскан катындарды айыктырып, олжого батат элем», - деп, Сакем окуяны оштонтуп, көбүртүп, жабыртып ийчү.

Карелияны дүң түшүргөндө

24. Карель-фин элдеринин атактуу эпосу «Калеваланын» басмадан жарык көргөндүгүнүн 100 жылдык мааракеси 1949-жылы борбор шаары Петрозаводскиде белгиленип, ага ардактуу конок катары Кыргызстандан философ Азис Салиев, белгилүү окумуштуу Зияш Бектенов жана атактуу манасчы Саякбай Каралаев чакырылат. Үчөө тең ардактуу конок катары президиумдан орун алат. Президиумда ошол кезде союздук республика болуп эсептелген Карель-фин Союздук Республикасынын Жогорку Советинин Президиумунун төрагасы Отто Куусунен башкарып, куттуктоо сөз кезеги Кыргыз ССРинен келген делегацияга берилет. Ары абройлуу окумуштуу катары трибунага Зияш Бектенов чыгып, куттуктоо сөзүн айтып, кыргыз элинин сүйүктүү эпосу «Манастын» орусча басылган жүз сомдук кызыл мукабалуу китебин белекке

тартуулап жатып: «Кыргыз эли сиздердин эпосуңуздардын юбилейлик майрамына өзүнүн сүйүктүү манасчысы Саякбай Каралаевди өкүл кылып жиберди» деп, элге манасчыны тааныштырды. Президиумдагылар биринен бирине колго өтүп, «Манас» китебин үңүлүп барактап, талаша да кетишет.

Ошондо залда сыягы С.Каралаевдин дастан айтканын мурда угуп жүргөн бирөө бар окшойт.

- Анда жомокчу жолдош Каралаев «Манас» эпосунан үзүндү аткарып берсин! - деп кыйкырып калды эле, отурган эл да аны колдоп дуу кол чаап жибершти.

Залдагы элдин көңүлү эми күн тартибинен бурулуп, Саякбайга ооп баратканын сезген төрагалык кылуучу Отто Куусунен:

- Жолдош делегаттар, азыр пленардык жыйналышты күн тартибинен чыкпай өткөзөлүк. Юбилейлик сессиябыз беш күнгө созулат. Сессиянын эң акыркы күнүндө өкмөттүк кабыл алуу болот. Жолдош Каралаев «Манас-тан» үзүндүнү ошондо аткарып берсин, - деп отургандарды тынчытууга үлгүрдү.

Сакеңди жакындан билгендер юбилейлик сессиянын бүтүшүн дегдеп күтүшөт. Көпчүлүктү күттүргөн күн да келип, республикалык өкмөттүн алдынан сый тамак уюштурулду. Дасторкон үстүндө концерттик программа коштоду. Адегенде ортого орто жаштагы 8-9 аял чыкты. Аны көргөн Каралаев жанындагы З.Бектеновго кайрылып:

- Э, садагаң кетейин, бу отурган катындар кимди күтүп атышат, - деди.

- Алар деген Карело-финдин «Калеваласын» аткарчу аялдар, - деп жооп берет Зияш агай.

- Ой, койчу! Эмне дейт! Булардын «Калеваласы» катын болгон бекен? - деп чочуй суроо берип, олурая карайт.

- Жок, булардын эпосун аткаруучулар жалаң аялдар болот, - деп жооп берсе, Саякбай ушуну эле күтүп тургансып:

- Ээ балакетиңди алайын. Анда булардын жүз жомокчусун байтал-сайталы менен кошуп өзүм жалгыз үйрүп, үйүр кайрып, алдыма салып азанап айдап алат турбаймынбы, - деп санын чаап, ыкшып күлүп калат.

Тост кезегин ушул кеченин ардактуу аксакалы, түрк элдеринин эпостору боюнча чыгаан окумуштуу, а кезде 58 жашты таяп калган академик Виктор Максимович Жирмунский улантып:

- Кымбаттуу достор, биздин арабызда кыргыз элинин атактуу манасчысы Саякбай Каралаев катышып отурат.

... Залдагылар чарчы бойлуу аксакалга үйрүлө карашканда, Виктор Максимович сөзүн дагы улап:

- Ушул колуңуздардагы чөйчөгүңүздөрдү жолдош Саякбай Каралаевдин ден соолугу үчүн жана СССР элдеринин бекем достугу үчүн көтөрүп койсок, анан жолдош Каралаев «Манас» эпосунан бизге үзүндү аткарып берсе, - дегенде, эл дуу кол чаап жиберди. Мурда декадада көрүп калып, тааныгандар ушул учурду беш күн бою чыдамсыздык менен күтүшкөн эле. Аны жандап жүргөн сапарлашы Зияш Бектенов элге:

- Азыр кыргыз элинин атактуу манасчысы Саякбай Каралаев Тал-Чокуда эки баатыр - Алманбет менен Чубактын жол талашып чатакташкан жеринен үзүндү аткарып берет, - деп жарыя кылат. Манасчы кабагына кар жаадырып, кадимки кабылан образына кирип:

...Кан кыл деп айттым кимиңди?
Капылдаган Чубак кул,
Каның экөөң бир болчу
Сенин кагайынбы жиниңди! -

деп булкулдап, өзү чатакташып жаткансып дулкулдап:

Бек кыл деп айттым кимиңди?
Безилдеген Чубак кул
Сенин бейжайлыгың билиңди... -

деп, алаканын шак коюп, Сакең айкырып киргенде залда отургандар тымып, кыймылы кан буугандай токтоду. Улуу жомокчу сыйкырдуу жомок дүйнөсүнүн эшигин эми гана ачып, азыр гана кызый баштаганда этегинен кармап, улам-улам силкип атып З.Бектенов токтотот. Себеби, кийинки тостко кезек келип калган эле.

Моокуму канбай, керемет дүйнөнүн абасынан азыр гана кере жута баштап, таасирлене кеткен залдагы эл эми манасчыга таазим этип орундарынан туруп кол чабышты. Элдин кызуусу канбай калганын сезген алып баруучу:

- Кыргыз элинин атактуу манасчысы менен атайын жолугушуу болот, - деп элдин көңүлүн алган соң, белгилүү окумуштуулар академик Гардлевский, академик Козин, академик Жирмунский чогулуп келишип, манасчыны куттуктап бетинен өбүшөт. Күн мурунтан республикалык радио байма-бай мындай жарыя берет: «Бешин-

чи март күнү саат эртең мененки тогуздан тогуз жарымга чейин Карело-фин республикасынын радиосунан кыргыз элинин атактуу манасчысы Саякбай Каралаев «Манас» жомогунан үзүндү аткарып берет». Бул жарыяны уккан шаарлыктар жомокчу менен жолугушууга шашылышат.

...Түштөн кийин саат беште Орусия Академиясынын филиалынын базасында тойго келген окумуштуулардын жана жазуучулардын кыргыз элинин манасчысы Саякбай Каралаев менен жолугушуусу болот. Ал жолугушууда С.Каралаев өзү кыргыздардын баатырдык эпосу «Манастан» үзүндү аткарып берет.

Эртеси манасчы өзүнө келип, эс алып алган соң өзүнөн бир канча жаш кичүү Зияш Бектеновго кайрылып:

- Э секетиң кетейин, түндө мени кучактап өпкүлөп жаткан, мойнумду жооруткан өлөсөлүү абышкаларың ким деген немелер, - дейт.

- Алар ардактуу академиктер: академик Гардлевский, академик Козин, академик Жирмунский деген атактуу окумуштуулар. Сиз аларды өлөсөлүү абышкалар дейсиз да...

- Анда эмесе, деги эле дурус болгон тура, үч-төрт күндөн бери мойну-башымды самындап жууй элек элем, - деп Сакең адаттагысындай ыкшып күлүп алды.

«Той болор, тойдун эртеси да болор» дегендей, «Калеваланын» тою бүткөн менен Сакеңдин тою эми башталды көрүнөт. Радиого барып, түз эфирден «Манас» айтып, кечки беште мурда жарыя болгондой илимий мекеменин залына манасчы маашырлана басып келет. Мурда билип калгандыктанбы, баары ордуларынан туруп, ызаат кылып, кол чаап тосуп алышты. Зал жыкжыйма. Бул күнү эми «Калевала» унутулуп, Ала-Тоодон келген манасчынын кечесине айланды.

Мына ошо унутулгус кечеге күбө болгон туңгуч Манас таануучулардын бири Зияш Бектенов минтип эскерет: «Мурутун жанып, тапка келген бүркүттөй болуп элдин алдына чыкты. Сакемдин «Манас» айтканын мен ошого чейин көп эле уккамын, бирок бул жолку аткарганындай эч качан көргөн эмесмин. Айта баштаганына 20 мүнөтчө болгон кезде, Сакемдин айкырыгы баш жарып, кыйкырыгы таш жарып, муруттары бириндеп, эки этеги дирилдеп, кадим Тайторуну жайлоодон алып, өзү сүрөп келе жаткансып:

Арыстан Манас, өлбөй кал,
Азапты бейбак көрбөй кал, -

деп Каныкейге кошулуп, Сакем ыйлап кирди шолоктоп. Залда тырс дабыш жок. Эл Сакеме айрандай уюду. Жарым саат айткан кезде, токтотолу деп белги берсем, токтоло турган түрү жок. Кирген буурадай буркулдап, оозунан көбүк чачып, буркан-шаркан түшүп, Сакем угуучуларды башка бир дүйнөгө жетелеп кирип кетти».

... Ар бир сөзү ташка чегип аткандай так айтылды.

... Ар бир кыймылы кино тасмадагы кадрлардай элестүү болду.

... А бир кайрыгы шерт берип аткандай таамай угулду.

Бул Саякбай болчу. Кадимки шер Манастын рухий чоросу. Жүргөн жеринде же шаң жаратып, же майрам кылып жүргөн... эрке чоро.

Андан соң кызуу талкуу башталды. Атагы таш жарган орус окумуштуулары С.Каралаевге айран таң калышып, бийик баа беришти. Жерге-Сууга тийгизбей макташты. Даңаза кылышты. Кээси жомокчу «Улуу шедевр» деп баа берсе, кээси бул дастанды плёнкага жаздырыш керек деп, кай бирөөлөрү киного тартыш керек деди. Ленинградга келгенде орустун элдик жазуучусу Леонид Леонов 40 миң сом акча ичи кундуз ичик кийгизгенде: «Ботом, бир ичикке сексен ириктин акчасын төлөйт деген эмне шумдук» деп тамашага салат Сакең.

...Эгерде Сакең Карелияга келип минтип дүң салбай тим кетсе, анда Сакең болбой калбайбы... Айрыкча манасчыга таасирленген академик Козин С.Каралаевдин «Манас» айтканын угуп: «Мен көп элдин жомокчу, ырчылары, артисттеринин эпос аткарганын укканмын. Бирок, Каралаев сыяктуу укмуштай таланттуу аткаруучуну көргөн эмесмин. Мунун азыркы аткарган «Манасына» тил билбесек да түшүнүп катуу таасирлендик» деп көзүнөн жаш кылгырганча жашып, манасчынын жанынан кетпейт, колунан кысып, далысынан кучактап, издеп жүргөн жогун тапкандай сүйүнөт.

Той таркап, катышуучулар үй-үйлөрүнө кайтышат. Айрыкча, Сакең менен Ленинградга бирге келген москвалык, ленинграддык акын-жазуучулар бул керемет өнөр жөнүндө жолду ката суроо беришип, таң калгандарын жашыра алышпады. Бул Сакең айткан 30 томдук «Манастын» жүздөн бирине да татыбаган үзүндүсү эле болчу.

...Москвадан Ломоносов Университетине келип, 2 миңден ашык студенттерге «Манас» айтат. Жарым саатча айттырып, анан философ Азис Салиев орусча которуп киргенде, студенттер «жок, бизге котормочунун кереги жок» деп сахнага кайра С.Каралаевди чакырып, дагы эки саат тынбай «Манас» айткан экен. Сахнадан түшүрбөй көп студенттер кол тамга алалы деп блокнот, калем саптарын Сакеңе сунат. Ал болсо: «Ичи көңдөй, кагаздан башка эчтекеси жок немени мага эмнеге сунуп атышат» дейт. Кол тамга коюш керек экенин айтканда, беш-алтысына коюп, колу чарчап, тепкичтен түшөйүн десе, алдын тороп студенттер жыкжыйма. Ошондо манасчы таягы менен аларды акырын гана колго чаап: «Атакую, түш! Атакую, түш!» деп жолун бошотуп баштайт. Студенттер бул кылыгына ого бетер күлүп, каткырышып, манасчы окуу жайдан чыгып кеткенче сүрөткө түшүп, коштоп жүрүп отурушат.

Улуу жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков жазгандай:

Бири атсыз келиптир - ат миниптир Манастан.

Бири тонсуз келиптир - тон кийиптир Манастан.

Бири азып келиптир - арка тааптыр Манастан.

Бири тозуп келиптир - торко тааптыр Манастан.

Бири бозуп келиптир - боордош тааптыр Манастан.

Бири куруп келиптир - курдаш тааптыр Манастан.

Элсиз келген да бирөө - элдүү болуп Манастан.

Жерсиз калган да бирөө - жердүү болуп Манастан.

Жалгыз келген да бирөө - жуптуу болуп Манастан.

Кутсуз болгон да бирөө - куттуу болуп Манастан.

Кул атанган кургуру - чоро аттанды Манаска.

Шум атанган бузугу - шумданбады Манаска.

Кеп билбеген дудугу - кеп сүйлөдү Манаска.

Тили башка кас уруу - тилдеш болду Манаска.

Дини бөтөн жат уруу - дилдеш болду Манаска.

Кырк жактан келген кырк уруу - тууган болуп Манаска.

...Ошентип Москва университетине кыргызстандык карыя менен жолугушууга келгендер Манастуу болуп кетишти.

Манас деген ушундай өзүнө тартып турган, ага арбалган адамды аруулантып турган чексиз күч окшобойбу. Уруусуна да, улутуна да, арийне улуу-кичүүсүнө карабай.

Кан күйгөн согушта

25. ...Артыбызда Москва! Бир кадам да артка чегинүүгө акыбыз жок. Мына ушундай ураан менен казак жана кыргыз жергесинен келген эр жүрөк панфиловчулар Москванын Дубосеково разъездинин жанында өлбөс-өчпөс эрдигин көрсөтөөрдүн алдында ал жерде Саякбай болуп, Манас айтып, рух дем берип кайткан.

...Кыргызстандан фронтко атайын өнөрпоздордун делегациясы келип, белектерин беришти. Жылуу чыптама, калың жумшак мээлей. Андан башка кыргыздын боорсогу, чучук, казы-карта, эт. Минтип кан күйгөн согуш болуп жатса да кыргыз меймандостугунан, наркынан жанбайт экен го. Тылдагы келин-кезектер, энелер аманат кылып белек-бечкектерин берип жиберип атышса анан...

...Сакең болсо Манас менен келди...

...Ошондо Москвада декабрдын кычыраган суугу эле. Ок жыттанган, мылтыктын үнү гана угулган согуш талаасы. Жыш орус токоюнун ортосунан жалгыз жол өтөт. Ошол жол фашисттер менен бетме-бет кармашка алпарт. Алар алыс эмес. Ошол жолду этектей казылган окоптордон советтик солдаттардын эле баш кийимдери көрүнөт. Кээде эле үзүл-кесил жөтөлгөн үндөрү угулат. Үшүсө да, жөткүрсө да бу алар үчүн өз жери эмеспи. ...А жиниккен душмандарды айтпайсыңбы, башканын жерин басып кирип, элин өлтүрүп, жерин тартып алып жатканын. Мына ушул окоптордогу жашоого да жоокерлер көнө түшкөндөй. Жашаган үйү да, коргоноор чеби да, уктаган төшөгү да ушу согуш талаасы. ...Октор, мылтыктар. Сакең мергенчилик ышкысы ойгонуп, не бир эчен түркүн курал-жарактарды бир сыйра көз жүгүртүп карап алды. Сакең согуш жытын сезгенде өзү кылыч менен куралданып, басмачылар менен кармашкан Кызыл Аскердеги күндөрү эсине түштү.

- Жолдош командир, кезинде кылыч кармап мен да согушта болгом. Мүмкүн болсо согуштун алдыңкы сабына чейин душманга жакыныраак, бетме-бет келген жерине чейин барып келбейлиби, - деди манасчы.

- Менин агам да кылыч менен Яков Логвиненконун полкунда согушкан экен. Совет бийлигин орнотууга катышкан. Согуштун алдыңкы линиясына сиздерди алып барууга адатта тыюу салышат. Бирок, сиз мурда кармашты көрүп жүргөн турбайсызбы. Тобокелге салып барып келели, - деп макул болду.

Себеби кечээ түнү бою кыймыл-аракет, катуу үнү менен дастан айтып, жоокерлерге өтө жаккан киши ушу болчу. Өтүнүчүн аткарбаса болбойт.

Командир алдыда, Сакең артынан келатты. Аскердик бөлүк турган жерден бир аз узап кетишти. Анан жыгылган, сынган, снаряд талкалап кеткен карагайлар. Ошондой бир жаш балаты сынып жатыптыр. Күйүк, ок жыттанат. Кара майдын жыты да кошо келет. Бу жерде кечээ эле кан күйгөн согуш болгондой. Саякбай өзөгү онтоп жаткандай сынган балатынын бутагын кармалап, жыттап, ал жакты бир аянычтуу карап, анан балатынын наристе бутагын кайра түбүнө этият койду, этин оорутуп албайын дегенсип.

Ага лейтенант анын баарын көрүп, баамдап турду.

- Бу жаш балатыга убал болот го, айрыкча жаз келип, жандана баштаганда. Жарака кеткен жеринен кыя араалатып салсаңар мүмкүн жашап кетээр, - деди манасчы.

- Биз болсо дарак сынмак түгүл, адам курман болуп атканына да көнүп калганбыз. Бирок, сиз өтүнүп жаткан соң, сөзсүз аткарабыз, - деди командир, анан андан ары барып акыркы траншеяны көрсөттү.

Экөө ал жакка секирип түштү. Көзмөтчү командирге честь берип, жагдай боюнча маалымат берди. Блиндаж кууш, өтө узун экен. Жоокерлердин деми менен жылып аткандай. Ушу жерде күн батырып, тамак бышырып, таң атырып атышкандыктан, өзүнчө бир турак-жайга окшой түшүштүр. Тигинде болсо түнкүсүн күзөттө болуп келген алты жоокер уктап жатат.

Аскерче эмес, карапайым артис кийим кийип келгенин сезгендиктен заматта отуздай киши блиндажда чогулуп калышты.

- Кароолдогулар жана кезметтегилер өз ордуларында калышсын, - деди ага лейтенант.

...Ат чабым жерде фашисттик аскерлер жайгашкан. Атса мылтык жетет. Кыйкырса үн угулат. Анан ушундай жерге келип Сакең тим кетмек беле.

...Ошентип согуштун эң алдыңкы сабындагы жоокерлерге окоптун ичинде эле Сакең улуу сөздү баштады. Адегенде жомок айтып жаткансып жобурап, кобурап, анан ай-талаада аргымак чапкандай буту-бутуна тийбей кетти тээ кайда.

Ал эми жоокерлердин ынтоо коюп укканычы! Моюндарын созуп, муздак жердин сызы өткөнүнө карабай бири-

бирине ыкташып, тар окоп өзүнчө бир зор театр сезилип. Көбү орус, украин, казак, кыргыз улутундагылар болчу. ...Эми Сакең чуу-кыйкырык салган жерине келди.

...Ак асаба, кызыл туу
Айгайлаган ызы-чуу,
Көк асаба улуу чуу
Көк жаңырган улуу чуу.

Дене бойду дүркүрөтүп, жүрөктү титиретип, кечээ кан күйгөн согушта да жоокерлер мындай сезимге кабылган эмес эле.

Кыргызстандан келип, өз мекенин сагынып жүргөндөрдүн көзүнө Ала-Тоонун ак кар, көк музу, адырлуу белестери, албуут дайрасы, көйкөлгөн көлү, туптунук мөлтүр кашка булактары, деги койчу не бир ажайып кооздугу элестеди... Андай жерди душмандарга тепсетүү душмандыкка тете эмеспи. Намыстанышты. Чыйралышты. Кайраттанышты.

Кан Манас кырк чоросу менен ушул жерде жүргөндөй болду. ...Бадана кийген баатырлар, ...соот кийип сонундар, ...эр жүрөк эрендер жүрдү, ушу жерде тегеректеп. Кылычын кантип чапканы, Аккуланын кантип сызып баратканы көз алдыларынан чубуруп өтүп атты.

...Айкөлдүн баатыр экендигин, кыргыз элинин бөтөн элге баш ийбес көктүгүн, катылгандын катыгын берген кайратын, жоону чапкан айбатын, кээде кыргын тапканын, кээде бейиште жашап жатканын, Көкжал Манастын арбагы тирүү экендигин айгактап айтты.

...Мындай үндү уккан душман жакын жолоочудай эмес. Манасчынын сүрү Манастын сүрүндөй албууттанып баратты. Көз карашы эле кылычтын мизиндей курч. Тешип өтөт. Кыймылын карасаң. Туш келген душманды шилеп келаткандай...

...Мына, бүтөөрү менен жоокерлер манасчыны кучактап, ортого алышты. Сакең ошондо кыргызчалап батасын берди:

- Бай да, бий да, баатыр да, коркок да - баарына бир өлүм. Ата-журт үчүн кан-жаныңарды аябагыла! Эр төрөгөн эл өлбөйт. Манастын кырк чоросундай Антка бекем болгула!

Улуу манасчы жоокерлерди эрдикке үндөдү.

...Ушул окуядан көп өтпөй панфиловдук дивизиядагы 28 жоокер даңазалуу укмуштай баатырдыгын көрсөтүшөт. Алардын бири өз денеси менен душман пу-

леметун жапкан Дүйшөнкул Шопоков болчу. Душмандын чабуулун майтарып, курчоосун жарып чыгып, советтик аскерлерге жолду ачышат. Кыргызстандык дагы бир Бейшен деген жоокер душмандын тогуз самолётун талкалап, эрдик көрсөтүп, курман болот.

...Же Сакеңдин Манасын уккан жоокер эч нерседен, эч кимден коркпос эр жүрөк боло түшөбү?

Ошондогу карчылдашкан кармаш, кызыл кыргын болду. 28 баатыр баштарын өлүмгө байлады. Эки күндүн ичинде 400 жоокер курман болду, 600 жоокер дайынсыз жоголду, 100 жоокер оор жараат алды. Жер онтоду ошондо кайгыны көтөрө албай. Ар бешинчи жоокер гана тирүү калды. Алардын арасында мени окуткан агайым Байыс Жумалиев да бар болучу.

...Эми бул Саякбай манасчынын деми, руху мененби, же ошондой баатырдык өлүм маңдайларына жазылганбы, түбөлүккө табышмак бойдон калар, эрдиктери жомок болуп айтылып.

Тоголок Молдону эскерүү

26. Улуу манасчы жорго сөздүн чебери болгон менен калем сапка жок болчу. Өзү айткандай «калем сапты кармаса «каранар» алаарда эле бир кармап, анан тыштай каччу. Төмөндөгү дагы бир залкар манасчы жана ойчул акын, торгойдун тилин токтоткон Тоголок Молдо тууралуу эскерүүсү сыягы радиотасмага жаздырылып алынып, анан кийин кагазга түшүрүлгөн шекилдүү.

Экөө 1939-жылы Москвадагы декадага чогуу барган. Анан да Тоголок Молдонун Москвада өткөн 100 жылдык салтанатында Сакең эргип Манас айткан.

...Тоголок Молдо менен бир нече жолу жолугушуп, бир канча сөздөрүн уккандыктан ал киши жөнүндө угуучуларга анча-мынча айтып берүүнү милдетим деп сеземин.

1936-жылы бир күнү Илим изилдөө институтуна кирсем, үстөлдүн үстүндө татынакай жазылган кагаз жатат. Эмне үчүндүр көзүмө жылуу учурап кетти. Өзүм кат билбегендигиме ичимен өкүнүп, ошол катты ким жазганын Кусейин Карасаевден сурап калдым. Ал:

- Бул кат эмес, Саке. Муну кол жазма дейбиз, - деп толуп жаткан дептерлерди, барак-барак кагаздарды ары оодарып, бери оодарып көрсөттү. - Муну Абдыракманов Байымбет деген киши жазган. Аны азыр эл Тоголок Мол-

до деп аташат. Бул киши акын, өзү ыр жазат, «Манасты» да айтат. Ырчылыгы, шайырдыгы, элдин муң-зарына ортоктош болуп, дайым эл менен бирге жүргөндүктөн, эл «Тоголок Молдо дулдулум, топту жарган булбулум» деп жүрүшүп, азыр Тоголок Молдо аталып кетти. Ошо кишинин жазып жиберген ырлары.

Бул сөздү уккан соң ошол адамды бир көрсөм деген ой отурсам оюмдан, уктасам түшүмдөн кетпес болду.

Менин «Манасымды» жазууга Ыбырай Абдыракманов бекитилди. Аны менен бир күнү аңгемелешип олтуруп, Тоголок Молдонун алы-жайын, ким экенин сурасам:

- О кокуй Саке, Тоголок Молдо биздин Тянь-Шандык... Ал - чоң акын. Чыгарган ырлары бай-манаптардын жүрөгүнө таамай тийген ок. Азыр ал ушу жерде, эртең эле сизге көрсөтүп, жолугуштурам, - дебеспи.

- Ал кайсы курактуу киши? - дедим мен.

- Ата, Саке ай! Жакшы атты канча асый экен деп тишин ачпа, ал сыяктуу адамдын жашын сурап, көңүлүн баспа! - деп койду.

Эртеси Ыбырай Молдону ээрчип, Алма-Ата көчөсүндөгү 99-номерлүү бир үйгө бардык.

Үйгө кирсек, узун бойлуу кара кемпир отуруптур. Анын оң жагында бачайы жуурканды төрт бүктөп астына салынып, кичинекей, жапыз үстөлдүн жанында бир абышка кат жазып жатат. Сыйда сакал-муруту буурул тарткан, кара сур, орто бойлуу, көздөрү чанагына тереңирээк кирген киши экен.

Салам айтып, учураша келгенибизде абдан кичипейил, сөздөрү ары сылык, ары жылуу, адамдын ичи-койнуна кирген, эрксизден адамды өзүнө тартып алгыч адам болуп чыкты.

Бир аз отургандан кийин менин ким экендигимди Ыбырайдан сурап калды. Ал : «Молдоке, «Манасты» жазып жатпайбызбы... Сагынбайдан кийинки айтып жүргөн манасчыбыз, Саякбай Каралаев деген ушу» деп менин чоо-жайымды түшүндүрдү. Ошондо ал колуна калемин алып, бир далай жазды да: - Мына, мен жазган «Манастын» бир үзүндүсү, - деп Үргөнчтүн боюнда, отуз кыз, отуз келиндин ортосунда Күлчоро Айчүрөк менен жолугушуп турганын ырдап берди:

Башында
Алтындан кылган такыя,
Бул Акундун кызы капия

Аста басып жаркылдап,
Алтымыш седеп, кырк ачкыч,
Көнчөгүндө шаркылдап.
Көк кундуздан кымчат бөрк,
Төбөсүндө жаркылдап.

Көрүнгөндүн көөнү бөлүнүп,
Көрсөң сулуу бейбакты
Көркөмү сонун көрүнүп
Көргөндүн көөнү бөлүнүп,
Канчалыгын айталы.

Бели тутам, бети айдай
Белгилүү сулуу түгөт ай!
Кара жерге кар тамса,
Карды көр да этин көр,
Кар үстүнө кан тамса
Кандан кызыл бетин көр!
Чолпонду көр, көзүн көр.
Шекерди көр, сөзүн көр.
Токсон түрдүү кубулуп,
Келишимдүү бейтаалай
Кер маралдай көрүнүп...

- деген жерине чейин уктум.

Ушундан улам Тоголок Молдону абдан жакшы көрүп калдым. Ал кишинин жашы улгайып калганына өкүндүм. Ичимде колдон келген арга болсо, кайра жыйырма беш курагына алып келсем болбойт беле деп кейидим.

Тоголок Молдонун ар бир сөзү Ала-Тоодон оор, алтындан кымбат болуп угулду. Сыр чечкич, эң жатык, кызыл тилден бал таамп турган адамдын булбулу экен.

Анын ар бир нуска сөзү менин кулагыма чүкөгө кыт куйгандай орноп калды.

Кийин Молдокем менен далай-далай кезиктим. Ал киши менен 1939-жылы Москвада кыргыз элинин декадасы убагында да бирге болдум

Декада бүтүп, өкмөт сыйлык бергенде Тоголок Молдокемдин сүйүнгөнүнөн көзүнөн аккан ысык жаш сакалмурутун аралап, сымаптай мөлтүлдөп куюлуп турганы күнү бүгүнкүдөй эсимде турат».

Тоголок Молдо 31 манасчынын ичинен «Манасты» кагазга түшүргөн жалгыз өзү болгон.

...Сөз эмес бекен, ой эмес бекен, кеп эмес бекен.

Сагымбай жана Саякбай

27. Азырга дейре кээ бир чөйрөлөрдө «Сагымбайдын «Манасы» күчтүү» десе, кээси «жок, Саякбайдын «Манасы» укмуш» деп талаш-тартыш сөздөр уланып келет. Неси болсо да калыс адам, казак, кыргыз элинин даанышманы Мухтар Ауэзов мындай деген бийик баасын берген экен: «Саякбай эпик. Ол сүрөттөгөндө жөн чоро - алп, жай күлүк - тулпар. Эпоско жан бүтүп, каршы жоону селдей каптайт. Сагымбай күчү сөзүндө көбүнчө. Анау кеби өткүр, өздөрү керемет көркөмдүк сүрөткө оролгон касиет айкын кайрат бар чоролордун ар биринде».

Бул тууралуу дагы ушул эле ойду кошумчалап кыргыз элинин чыгаан акыны Жолон Мамытов мындай деген: «Сагымбай - лирик манасчы. Жердин көркүн, табияты, адамдардын ортосундагы мамилени укмуш сүрөттөйт. Саякбай болсо - эпик манасчы. Окуяны, ат чабышты, айкашты, балбандардын күрөшүн укмуш сүрөттөйт. Анан үнү керемет. Экөө тең залкар, эки бийик тоо сыңары».

Ал эми Сакең болсо кезинде Сагымбай Орозбаковдун талантын бийик баалап: «Эми мындай манасчы чыкпайт» деп кейип айтканы бар. Бул Сакеңдин айкөлдүгү, марттыгы, кенендиги, улууну сыйлагандыгы, Манас дүйнөсүндөгү жүрөгү аруу, таза экендиги. Андан калса, эки залкар ат менен ашса чай кайнамдык жол кеткен бир тоонун эки тарабында жарык дүйнөгө келишкен. Сагымбай Орозбаков Кочкордун кара күңгөйүндө туулса, Саякбай Каралаев Ала-Тоонун күн чыгыш тарабындагы Ак-Өлөңдө туулган. Ортодо эки манасчынын тең балалыгы өткөн Семиз-Бел жайлоосу жатат чалкайып.

Сагымбай манасчы Саякбайдан айырмаланып жар чакырган, элдик ырларды, тамсилдерди, кошокторду көп айта турган. Экинчи бир өзгөчөлүгү, С.Орозбаков куудулдук менен жумушу жок, сөздү шашпай айткан, токтоо, эч жалган айтканды билбеген байистүү жан эле. Кийин «Манасты» жаздырып жатканда эртеси келип, «Түндө түш көрдүм, баланча жери жаздым жазылып калыптыр, кайра жаздыралы» деп улам оңдоп, түздөп отурган. Саякбай өтө карапайым болсо, Сагымбай аттуу-баштуу адамдар менен үзөңгүлөш жүргөн. Билими жок болсо да көкүрөгү кенен, айрыкча зээндүү болгон.

Саякбай негизги каармандарды өтө эле берилип сүрөттөсө, Сагымбай алардын ата-жотосуна чейин кылдат чечмелеген. Мисалы, Бакайдын атасы Бай, Кутубий

жана башкалар жөнүндө узак баяндар камтылат. С.Каралаевде эң көркөм эпизод «Каныкейдин жомогу» болсо, С.Орозбаковдо эң элестүү көркөм эпизод Манастын Терек-Суудагы Текес ханды чабышы.

Эки алп манасчынын айтуусунда тең «Чоң казат», Манастын Алтайда калмактар, Кытайдын ханы Алооке, Ооган ханы Шоорук менен согушкандары жана Кошойдун Кашкарга жасаган жортуулдары айтылат. Ал эми кээ бир эпизоддор Саякбайда жок, Сагымбайда болсо кеңири сүрөттөлөт. Маселен, Манастын Орто Азияга, түндүк менен батышка жортуулдары, Айганхан, Ооган ханы Түлкү, Манжу ханы Нескара жана Нукер дөө менен болгон согушу.

Ал эми окшоштугу Саякбайга окшоп жаш этти жакшы көрө турган. Бир койдун этин бүтүн өзү жалгыз жеп, чоң чанач кымызды же бозону өзү жалгыз түгөтүп коё турган. Атүгүл суу кошулбаган бир нече литр таза спиртни кулкулдатып жутуп коюп, эч мас болуп, сөзүнөн жаңылчу эмес. Сакең сыяктуу жаш кезиндеги кыз-келиндер менен болгон окуяларды өтө кызыктырып, кызыгып аңгеме кылчу. Дагы бир окшоштугу, экөө тең бир эле учурда ГПУнун куугунтугунан көп азап чегишкен.

Сагымбай түнү жол жүргөндө көбүнчө көзүнө караан көрүнүп, «тээтиги калдайган караан Алп Манастын колу» деп жаңсап көрсөткөн учурлары көп болгон. Токтогул Сагымбайды «Кыргыздан мындай манасчыны эч көргөн эмесмин, эстен тандым» деп баа берген. «Торгой менен жылан» деген дастаны тилекке каршы эч жазылып калбаган. Ошону менен бирге:

Кур семирген кунандан,
Арык да болсо ат өөдө.
Сан малдуу сараң байлардан
Сарамжалдуу март өөдө,

деген сыяктуу санат ырларды да ырдаган. Сакең айкырып Манас айтса, Сагымбай күңгүрөнүп Манас айткан. Эң кызыгы, экөө тең бир доордо жашап, бирок экөө эч кезикпеген экен. Бу жараткандын буйругу го. Эки дөөнү жолуктурбайын деген тура.

...Кезинде алп жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков мына ушул улуу манасчы Сагымбай тууралуу чыгарма жазууну кыял кылып жүргөндө артынан НКВДнын кишилери сая түшүп алган экен.

...Атаганат, кандай улуу сөз айтылбай кетти өзү менен.

Боз туйгун

28. 1931-жылы Сакең Пишпекке келип, борбор шаардын тынымы жок турмушуна анчейин көнө бербейт. Адегенде Кусейин Карасаевдин үйүндө туруп калат. Анан манасчыны Манаска тиешеси бар окумуштуулар менен тааныштыруу иретинде өз үйүндө эле этнографиялык кече уюштурат. Ага «Кызыл кыргыз тарыхчысы» Белек Солтоноев, кызыл кыргыз профессору Касым Тыныстанов, ошондогу партиялык көрүнүктүү жетекчилер Ыбырай Тойчинов, Осмонкул Алиев, Бөрүбай Кененсарин, Турсун Осмонова, Мамбетаалы Жаңыбаевдер катышат. Маселе - Көлдөн келген манасчы С.Каралаевди угуп көрүп, эгерде сыноодон ийгиликтүү өтсө келечекте Манасты жаздыруу эле. Баарына Сакеңди тааныштырганда бир аз сүрдөгөнү байкалып турду. Антпей, анан өзү да мындай чөйрөдө биринчи болуп атса. Тааныштырып бүтөөрү менен Касым Тыныстанов Манастан бир нече куплетти төгүп жиберди. Атүгүл Сакеңе «сен бозонун тобуна тойгон тору быштыдай экенсиң» деп да ат коюп, түз эле тийишип тамашага өттү. Айылдан жаңыдан келген Сакең айбат бералбай, адегенде абдыга түштү. Жүрөкзаада болуп, сыртка чыгып Кусейин Карасаевди чакырып:

- Ой Кусейин, тиги жерде отургандардын ичиндеги эңчегер, башы чарадай боз жалпак киши манасчыбы? - деп сурады.

- Жок, андан чочубаңыз. Сизден башка манасчы жок. Ал Тыныбектен жаттап алганын айтып жатат. Өзүңүз көнгөн, таанып-билген адамдар менен отургандай эркин сезип эле Манастан бир келиштирип айтып бериңиз. Ошолор жактырып калса, аны жаздыруунун чамасын көрөбүз, - деп жооп айтат.

Ошондон соң гана Сакең бир аз канат байлап, алиги көзү курч кара тору жигитке эми тике карап, сөзү менен болбосо да көзү менен айбат берип, кепке аралашат.

Манасчынын «качан Манас айтсам» деп дегдеп турганын сезгендер улуу жомоктон кеп баштоону суранышат. Сакең демейдегисиндей малдаш урунуп, мурутун коомай жанып алып, ичинен бир аз күбүрөнүп, улуу арбактар менен сүйлөшкөндөй болуп, анан кетти бейм...

...Алмамбет менен Чубактын жол талашканын, айрыкча Алмамбет баатырдын жаны кашайып, өзү Айкөл Манаска жүрөгүндө таруудай арам ою болбосо да андан шек санаганда, каңырыгы түтөп тургандыгын айтты.

Жаңыдан кызып, эми улуу дүйнөгө арбалып калган Сакең түгөнбөс жомокту улап, «Тайторунун чабышына» өттү. Муну айтканда Сакең жаңылбай айтат, ак жамгырдай себелете келип, анан нөшөрдөй төгүлөт. Саякбайдын Саякбай экенин баамдаш үчүн мына ушул эпизодду сөзсүз көрүп, угуш керек. ...Төрт туяктын астында жер чимирилет. Айрыкча, арбактар сүрөп келаткан учуру дене дүркүрөтүп, каныңды кызытып, жүрөгүңдү толкундантып, сезимдерге бүлүк салат. Сакең болкулдап ыйлап кирет, көз жашы буурчактап. Аны көргөндөр жашыбай койчубу. Тарыхчы аксакал демин ичине катып, башын төмөнгө салып дымып укту. Алиги өткүр сүйлөгөн профессор эми манасчыдан көзүн албай ар бир кыймылын, колун жаңсаганын, улам алга обдулуп койгонун, денесин күйшөп, башын оңду, солду буруп, жүзү улам бир башкача кубулуп турганын, дастан ыргагына жараша көздөрүн ачып-жумганын, муруттарынын кыймылдаганына чейин кылдат баамдап отурду. Добулбас кагылып, кулак жаңырды.

...Каныкей эненин төлгөсү төп келди бу жолу.

Боосун тытып калган Ак шумкары шаңшыды кайрадан.

Кылкылдаган кыргыз туусу илгеркидей желбирей турган болду, жаңы чамгарак көтөрүлүп.

...Күргүштөп Манас айтканда

Күркүрөп дайра киргендей.

Айкырып Манас айтканда

Агылып өзөн киргендей - болду бу жолу.

Профессор К.Тыныстанов эми жаттама Манас менен төгүлмө тубаса Манас эки башка дүйнө экенин чындап аңдады.

Сакең кобуранып келип тынганда, миңдеген кол жыйнап келип, курал-жарагы менен эшиктин алдына токтогондой болду.

Адеп таанышканда Сакеңе сөз менен «сокку урган» К.Тыныстанов көз жашын аарчып бүтпөй алиги «тору быштыдай неме» эми опол тоодой талант экенин баалап, туруп барып кучактап алды. Дагы бири бетинен өпсө, дагы бири колун кысты.

Андан кийинки сөз дасторкон үстүндө уланып, «Бул Саякбайдын Манасын сөзсүз жазуу керек» деген тыянакка келишти. Талашып, талкуулашты.

Сүйлөшүп, акылдашып, текстти кагазга түшүрүү эмгек майыбы Жунуш Ырысовго тапшырылды. Ал жи-

гит менен К.Карасаев 1914-1916-жылдары Караколдогу жатак үйүндө бирге окушкан экен. Албетте, бул иштин башында Касым Тыныстанов өзү турган болучу. Саякбайды уккан соң көпкө дейре ошол үн кулагына жаңырып, Манас айтып жаткандагы тиги кишинин келбети, духу көзүнөн кетпей жүрүп, анан Касым Тыныстанов өзү биринчилерден болуп Саякбайдын варианты боюнча «Каныкейдин Букарга качышы» деген бөлүмүн 1934-1935-жылдары өз колу менен орусчага которуп, 1936-жылы бүтүрүп, 3015 саптан турган чыгарманы боз папкеге салып, архивге тапшырат. Ошондон туура бир жыл өтпөй өзү репрессияга дуушар болот. Эң өкүнүчтүүсү, улуттук мамлекетибиздин негиздөөчүлөрүнүн бири Касым Тыныстановдун 106 беттен турган бул баалуу эмгеги алиге чейин жарык көрбөстөн Москвадагы Адабият менен искусствонун борбордук архивинде сакталуу бойдон турат. Качан алтынга тете эмгектин багы ачылаар экен...

Аттигиниң, көздүн майын, көкүрөктүн отун коротуп, аны тунгуч профессор архив үчүн эмес, урпактар үчүн которсо керек деп ойлойм.

1935-жылы өткөрүлгөн конференцияда да Касым Тыныстанов «Манас» эпосунун улуу руханий дөөлөт экендигин далилдеп, биринчилерден болуп саясий чөйрөдө айтып чыккан. Ошондогу сөзүндө үч кырдаалды баса белгилей кетүүбүз абзел:

Биринчиден, ошол докладында: «Бул жерде конференцияга катышып отурган жолдоштордун арасында 16-18 күнгө чейин тынбай айткан чоң манасчыларды көрүп, күбө болгондор бар» деп айтат. Демек, Манасты эң узак айтканда үч күн, үч түн айткан деген кеп эң эле бери болгондогусу. А болбосо 16-18 күнгө дейре улуу дастанды улагандар болгон.

Экинчи бир жагдай, Манас эпосунун калың элдин катмарына терең сиңип кеткендигинин далили катары К.Тыныстанов Бакайдын образына токтолот: Эпостогу белгилүү каармандардын бири Бакай бүткүл Кыргызстан боюнча улама атка айланып кеткен. Эл башкарган, журт башкарган ардактуу карыларга алар дайым Бакай Ата деп кайрылат. Бакай чыгармада акылдуу, кең пейил адам. Ал кыйын, кысталыш кырдаалдарда таң калаарлык укмуштарды ойлоп таап, Манас баштаган көпчүлүктү оор абалдан куткарып чыгат, окуянын жүрүшүн оң жагына өзгөртөт. Ушул мааниден алганда «Бакай» деген сөз легендарлуу, ылакап ысымга айланып отурат».

Үчүнчүдөн, Манастын обону тууралуу: «Манас түрдүү музыкалык ритмге өтө бай. Мазмунуна ылайык ар бир окуя өзгөчө ыргак менен коштолот. Музыкалык тексттерди абайлап карап көрсөк, андан ритмди гана эмес, башка да кубулуштарды байкайбыз. ...Биз кээ бир манасчылардын айтуусунда «Манастын» музыкасын жазганыбызда айтуучулардан 21 кызыктуу музыкалык обондорду кезиктирдик. «Манастын» обонунан кызыктуу улуттук колоритти кездештиребиз».

Жана да ошол сөзүндө К.Тыныстанов манасчы С.Каралаев жөнүндө токтолуп, «Каралаевдин алиге чейин «Семетейи» толугу менен жазылып алына элек, бирок анын оозеки айтканын уккам. Менимче, «Семетей» деле көркөмдүк жагынан «Чоң казатка» теңдеше албайт.

...Айталы, өз өмүрүндө С.Каралаев канча ирет «Манас» айтса да, бирок бул эбегейсиз чыгарманын стилин жана композициясын бирдей формага салалган эмес».

Башкача айтканда, буркан-шаркан түшкөн Саякбайдын Манасы эч бир музыканын мыйзамдарына баш ийбей, өзүнчө бир чулу дүйнө сөзү обонунан, обону сөзүнөн ажырагыс.

С.Каралаев кийин К.Тыныстанов камалып кеткенин укканда, өзүн бир муштап, «Ата-аң, боз туйгунум. Торго түшүп канаты кыркылган тура, кандай айла кылабыз» деп өкүнүп, өксүп алган экен.

Манасты коммунист кылабыз дегенде

29. Сакең жаңыдан филармонияга келгенде көркөм адабият менен искусствону коммунисттик партиянын идеологиясынын камчысын чаап, ырын ырдап, обонун созуу үчүн не деген аракеттер гана көрүлбөдү.

Чыныгы өнөр, тубаса талант, накта искусство мындай калып, саясат өнөргө эмес, тилекке каршы өнөр идеологияга кызмат кылууга аргасыз болду.

Бир жазсаң, обон чыгарсаң, сүрөт тартсаң, киного киришсең эң ириде Ленинге, коммунисттик партияга, СССР элдеринин бузулбас достугуна гана арнашың керек болчу.

Өкмөт менен партиянын укуругу узун экен, ал бир күнү Сакеңе да келип жетти. Бул окуя «адабият менен искусствонун партиялуулук принциби» деген токтом өкүм сүрүп турган өткөн кылымдын 50-жылдарынын соңу болчу. «Бөрк ал десе баш алган» коммунисттик желдеттер Манастан башка бир да «партияны» тааныбаган Са-

якбай менен «беседа» өткөзүшүп, «Сизди эл көп угуп атат, сизге эл ишенет, эмнеси болсо да Манасты бүгүнкү күнгө алып келип коммунист кылышың керек. Орустун баатыры менен достоштурушуң керек» деп талап коюшат. Саякбай ары кетип, бери кетип атып, акыры аргасыздан көнүүгө ык коёт. Өзү айтмакчы, адегенде «Бранжүз деген элдин Аполлон деген баатыры менен сайыштырып көрүп, жолдон келатып орустун жалгыз көз Кутус деген баатыры менен бет келерде жер бетине кара туман түшүп, кайчы өтүп кетет. Анан баягы үч тамгадан келген тыңчылар «эмнеге Кутузов менен жолуктура албай жатасың» дегенде, Сакең: «Баатырымдын көңүлү жок эле, ошондо жолукса сайыша кетмек, орус-кыргыз достугуна шек келмек, андан көрө кайчы өткөнү дурус болду го» дейт. Анда тигилер талап коюшат «Эми эпосту айтып атканда арасына беш-алты сап кошуп кетесиң, Манас коммунист болгон деп, эл байкабай калат» деп. Сакең ага да көнүп, макул болот. Бирок, Манаска сүңгүп кирип келип аны унутуп калат. Ошондо беркилер айтат: «Эми биз алдыңкы катарда отурабыз, сиз унутпаш үчүн биз тура калабыз көзүңүзгө көрүнүп, ошондо коммунисттик партияны кошуп кетесиз» деп убадасын алат.

Эл чогулган жерде үч тамганын ушак чогултуп, айың таркаткан тыңчылары келип, алдыңкы катардан орун алышат. Саякбай эпоско сүңгүп кирип, ортолоп калганда берген убадасын унутуп калышы мүмкүн эле. Ошон үчүн Сакең айтып баштаганда эле бою узун коопсуздук кызматкери белги бергенсип тура калат. Сакең аны бир олурая карап алат да:

Көзү күйгөн чок эле,
Сөзү өткүр ок эле.
Калп айткан менен болобу,
Кайран атаң эр Манас,
Партияда жок эле...

– деп кошуп төгүп кете берет.

Тигилер ушундан кийин Сакеңден биротоло түңүлүшөт, өзүлөрүнүн идеялык өзгөчөлүгүн таңуулагандан баш тартышат. Сакеңди багынтуу мүмкүн эмес экенин түшүнүшөт.

Учурунда мындай кыстоого тушуккан улуу манасчы Сагымбай Орозбаков да Манасты Наполеон менен согуштуруп, Илья Муромец менен жолуктурууга аргасыз болгон экен.

Манасчы Маскөөнү багынтканда

30. Кыргыз элинин рухун, демекчи Манастын зоболосун, анан Саякбайдын улуулуугун астейдил аздектеп, терең аңдап түшүнгөн жазуучу Николай Удалов Москвада өткөн кыргыз адабият менен искусствосунун он күндүгүндө улуу манасчы менен бирге болуп, ошондо улуу дастанды укканын тамшануу менен эскерет.

...Декаданын алкагында кыргыз өнөрпоздорунун талантына күбө болуу үчүн Москвадагы «Трехгорная мануфактура» текстиль фабрикасынын маданият үйүндө эл жыкжыйма толгон. Бул ишкана Орусия тарыхында эң ири жана илгерки болуп эсептелгендиктен мурда бул залда Шаляпин, Маяковский, Есенин сыяктуу атак-даңктуу таланттар келип, жумушчулар менен жолугуп, эчен ирет биринин обонун тыңдаса, биринин ырын тамшанып угушкан. Бирок, эч качан «Манас» угуп көрүшкөн эмес. Кыргыз баласы менен «Манасы» бу жерге биринчи ирет келип айгай салып туру.

...Зал жыкжыйма эл. Жумушчулар, тигүүчүлөр, коммунисттер, тигине сахнага чакан бойлуу, азыр эле малдаш окуп ийчүдөй баскан, бутуна туфли эмес маасы кийген, костюм-шым эмес, чепкен кийген, галстук эмес, кемер кур тагынган, мурчуйган муруту адеп көрүнгөн, азыр эле минген атын сыртка байлап жайлоодон түшүп келгенсип карапайым тоолук басыгы менен Саякбай көрүндү өнөр секисинен.

Бу чарчы бой, чымыр дене, байыркы даанышмандарды элестеткен томолок чалды көргөндө шыңкылыктаган кыздардын үнү басаңдай түштү. Сакең орундукка отуруп, бүркүт кабагына салып, залдагы элди бир телмире карап, анан көз карашын бийиктетти. Элди эмес, тээ алыстагы улуу тоолорду карап жаткансып, тээ кайдандыр дайранын чайпалган үнү угула калгансып, адегенде Сакең от алалбай шашпай жай кобуранып баштап, азыр эле кошкөңүл угуп отургандар эми алиги томуктай чалга кулак төшөп, алдыга моюндарын созгон болду. Манасчынын көзүнө тескейинде текеси оттоп, адырына аркары жайылып, жакасына малы батпаган улуу тоолор элестеди.

...Кар көчкү басып калган өзөн эми гана албууттанып жырып аккандай күрпүлдөп Сакең агып кирди. Сакең дайра болуп агылып, калдырап таштар кошо агып, жээк-

ке көбүгү атырылып, жер дүңгүрөп, ат кишенеп, чагылган түшүп, күн күркүрөп аткансыды.

Эми эле тыптынч залда эми алай-дүлөй түштү.

Бирде айкырып, бирде шолоктоп, бирде кудундап, бирде төгүп, бирде ырдап, бирде кара сөзгө өтүп саймедиреп, бирде колуна кылычын алып жоо сайып, бирде алаканын шак чаап өкүнүп, өксүп, бирде ээн талаа, эрме чөлдө жөө калып боздоп, бирде Аккуланы өзү минип атырылтып кербезденип, бирде нөшөр болуп төгүлүп, бирде көктөм болуп ажайып жаткан сыйкырчы өңдөнгөн Саякбай миң кубулуп төктү «Манасын».

Мындайды угуп көрбөгөн орус калкы тимеле залда Баатырдын өзү жүргөндөй дымып укту. Тынч кезинде кой оозунан чөп албаган момун кыргыз элинде да ушундай Баатыр мүнөз болобу деп таңгалгандар да болду. Демейде ар бир номурун үч-беш мүнөттөн ашырбаган партиялык маданий кызматкерлер Сакеңди туура бир жарым саат болгондо гана азоого сыйыртмак салгандай араң токтотушту.

Бу кайталангыс руханий эпизод эле.

...Бир карасаң лирика, бир карасаң эпика.

Кээде - ыр, кээде - обон, кээде - кино, кээде - драма, кээде - кошок, кээде - жомок! Сөз жетпейт кенендигине.

Зал бир саамга тынчып, анан азыркы артист жомок эмес, элес эмес, чындап эле сахнада экенин бир сезишип, эстерине келе түшүп шатырата алакан чабышты.

...«Браво!», «Молодец!», «Ещё, ещё!», «Продолжайте!», «Просим!» деген үндөр жаңырды.

Кезек боюнча эми башка өнөрпоз чыкмак. Бирок, козголуп алган эл тынчый турган эмес. Дуулдап алган элдин суранычы менен Сакең «Манасты» дагы бир саат созуп, айгай салып берди. ...Анан кайра эми эле табышмактай Манас дүйнөсүнө аралашып көнүп баштаган угармандар үчүнчү ирээт сурап айттырышты.

Тартип бузуп көнүп калган Сакең, бу жолу да сценарийди буздуртуп, күн тартиби белгиленгенден үч саат ашыкча болуп кетти.

Сакең ошондо тердеп-кургап чыгып, «Манасты» котормосуз түшүнгөн орус элине миң мертебе ыраазы болуп, «Салкын аба болсо дагы айтат элем, бул жер үп экен, кыйналып кеттим» деп бултундап алган дейт. Бута атым жерге эле чабылып, маарага озуп биринчи келип, бирок моокуму канбай калган, анан туйлап, ооздугун чайнап турган күлүктөй.

Азыр эле сахнада жупуну кийинип, карапайым басыгы менен келген Сакең эми бул жердегилерге башка дүйнөдөн келген бир пайгамбардай сезилип, маашырланып басып, өнөр секисинен түшүп баратканда эл тура калып, дүркүрөтө кол чаап узатканы орус калкынын манасчыга болгон не деген сый-урматы!

Алиги чакан бойлуу чал эми бу жердегилерге өзүнчө эле бир гигант сезилип кетти.

Дүйнөлүк поэзиянын алпы А.С.Пушкинди жараткан орус эли эми минтип «Манасты» окубай туруп эле, котормочусу жок эле Саякбай аркылуу түшүнүп, таазим этип турганына бир ирет сыймыктангың келет, бир ирет таң каласың.

Ал эми орустун белгилүү музыка таануучусу, калемгер В.Орлов 1963-жылы Чыңгыз Айтматовго Лениндик сыйлыктын лауреаттыгын тапшырууга байланыштуу салтанатта Сакеңдин «Манас» айтканын көрүп алып, тура калып кол чаап «Какая инструментовка! Потрясающе!» деп аң-таң боло баа бергени бул сыйкырдуу өнөр өзгө элдерге да укмуштай таасир калтырганынан кабар этет. Кыязы Сакең дастан айтып жатса бир эле киши эмес, жалпы оркестр ойноп жаткандай сезилип, кээде добулдастар угулуп, кээде сыбызгы, кээде кылкыяк мундайт, комуз сайрап, ал эми кээде керней-сурнайлар жаңыргандай сезилет го чиркин!

Жанында отурган А.Салиев мейманга урматтоо менен айтылып жаткан текстти которуп баштаса, Р.Орлов сылык гана: «Простите, давайте лучше я полюбуюсь этой удивительной инструментовкой» деп суранган тура. Керемет дүйнөнү которуп не кереги бар деген кеби го сыягы.

Анан эртеси В.Орловдун Манаска болгон зор ынтаасын байкаган кыргыз жазуучулары: «Биз сизге дагы башка манасчылардын үнүн радиодон угуза алабыз» деп кайрылса: «Жок, Саякбайдан кийин башканы угуп олтуруунун кереги не» деп жооп узаткан экен. Касиетин бир көрүп түшүнгөн бейм.

Туткан пири ким болгон?

31. Улуу дастанды айгайлап айтканда кадимки Айкал Манаска теңдеш жүргөндөй сезилген Саякбай көп залкарлар менен өзү жазгандай бирде тамакташ, бирде сабакташ жүргөн. Улуу-кичүүсү менен бирге жашы өйдөтөмөн болсо да жаны курбу болуп, кайда жүрсө тамашалашып чогуу болушкан.

Бирок, алардын арасынан залкар комузчу Карамолдо Орозовду пир туткан. Сакең кирген өзөндөй шар жүрсө, Молдокең басмырт, сыдыргыга салгандай сыпаа, билгенин ичтен кайырган бир мүнөз адам болгон. Бир чети өзү жазгандай «бирге ыйлап, бирге күлүп, көпөлөк кууп бирге жүрүп, көйнөктү чечип жылаңайлак, «көлгө түшүп, куушуп, кээде тилдеп урушуп», «бир күндө жүз таарынышып, жүз табышып», «топурактан там салып, чыбыктан ат кылып» көл жээгиндеги Корумду айылында балалыгын бирге өткөзүшөт.

Саякбай өмүрүндө Манастан башка бир гана поэма жазып, аны мына ушу күүсүн уккан сайын уккучу эле келген, күү дайрасы - Карамолдо залкарга арнап жазган. Ал поэманы ак кагазга чиймелеп эмес, дастан сындуу төгүп айтып, кийин жазылып калган.

Поэма өтө көркөм жазылып, кээде эпостун ыргагында айтылып, Карамолдонун таланты Манас дастанындагы баатырлардан ашса ашат, бирок кем сүрөттөлбөйт. Поэмада экөө эгиз улактай эрке, чогуу өскөнү, атүгүл бир көнөчөктөгү каймакты бирге уурдап жегендиги ырдалат. Ошондо эле Бердикожо чеченден жаш зирек бала эң алгач «Мендирман» күүсүн үйрөнөт. Улуу комузчу кичинесинде эле «Окубастан кат билген, Бир укканын жат билген», чыйрак, тиригарак бала экени билинип, комузду так сайратып черте баштаганда азан чакырып койгон Токтамбет аты эми «Карамолдо» аталып, аксарбашыл сойдуруп, жакшы тилек ой менен бата алат. Бирде комузду «булак болуп аккандай, бирде кайра сыбызгып, турумтай болуп жаткандай» чертет. Эл оозуна алынат. Күү артынан күү чыгып, күндө таланты уланат. Сакең ошонун баарына күбө болуп, ал учурду:

«Ашуудан ашуу» деп чертет,
Комузун сырдап кооздотот.
«Ботоюмду» боздотот,
Көрөйүн деп көз шашат,
«Кумар күүнү» сыздатат, - деп сүрөттөйт.

Карамолдонун иниси Усуп да, алар менен курбалдаш өскөн Орозакун, Чалагыздар да комузга өтө шыктуу болушат, бирок колдору Карамолдонукундай маш келе бербейт. Молдокеңди манасчы минтип сүрөттөйт:

Оор басырык, бир мүнөз,
Кыял күтүп, кылк этпей,

Сыр алдырып шылк этпей,
Комузга туулган молдодой,
Дубан жарган жоргодой.

Байгазы комузчудан бир угуп эле Карамолдо акын күүсүн таптак комузга салат. Буга кубанган Байгазы жашып, жаш комузчуну кучактап алып ыйлап, чапан жабат. Азыр чертилип жүргөн «Байгазынын күүсү» ошол Карамолдо аркылуу өлбөс-өчпөс болуп бизге жеткен.

Кырча мурут, кыйгач каш Карамолдо да кыз сүйүп, кыялга батып жүргөн чагы болсо аталган поэмада:

Шаани менен таң атып,
Шапар менен күн батып,
Шашат белем жашчылык
Шарап бербей мас кылып
Биздин Карамолдо да
Ашыктыктын белине
Келаткан эле бастырып, –

деп элестүү баяндалат. Ошондо комузчу ашыкзар болгон Бермет аттуу сулуу кудум эпостогу Айчүрөктөй эле сүрөттөлөт:

Оймок ооз, бото көз,
Кыз келатат, жетпес сөз.
Кара каштуу, айча бел,
Оюңда сөздү айта бер,
Айталбасаң кайта бер,
Ак бетинде меңи бар,
Айтчы кайда теңи бар.
Бешене жарык, кең соору,
Бу кайдагы кыз болду?
Маралдай болуп торолгон.
Мойнуна шуру оролгон.
Бугудай болуп торолгон,
Бутуна чачы оролгон.
Беш саамайы бөлүнүп,
Бетинен ылдый төгүлүп,
Төшүндөгү эки алма
Төрсөйүп даана көрүнүп,
Кылыя карап астыртан,
Кыя салып бастырган,
Күлө карап астыртан,
Күймөнө түшүп бастырган,
Шекерди көр, сөзүн көр,

Ботону кара, көзүн көр.
Жаштык деген жанган от,
Токтонуп турар айла жок.
Ичтен түтөп жалдырап
Караган менен пайда жок.
Комузун алып колуна
Карамолдо бурады,
«Кыздар ай» деп күү чертип,
Кыздын колун сурады.

Анан сулуудан жарытылуу жооп ала албаган соң
Молдокең арзуусун ачык билдирип, комузчулуктан
төкмөчүлүккө өтөт.

Кечүүгө барып буралып,
Келатсаң үйгө суу алып,
Адырдын гүлүн тестелеп,
Алдыңан чыксам кубанып,
Күлөр белең Берметкан,
Сүйлөр белең Берметкан,
Же болбосо кайгыны
Үйөр белең Берметкан.
Адамдын мен да баласы,
Аяп бир койчу Берметкан,
Сүйүүнүн болсун белгиси
Карап бир койчу Берметкан...

Кийин жолдоштору менен Молдокең күйөөлөп келсе
Бермет сулуу көңүлү бар экенин, бирок ата-энеси жал-
гыз тургандыктан, аларды таштап кете албастыгын кый-
ытат. Махабатка мас болуп, арзуу жытына азгырылып
алган комузчу анда:

Мага да ата атаңыз,
Мага да апа апаңыз.
Таш чайнап турган чагымда
Кантип бакпай калабыз,

- деп антын берип, «жылдыз тарай, таң ата» келин алып
келишет. Бул кырдаал эң лирикалык боёкчолор менен
берилип, сүйүү сезими өтө дилгирлик менен сүрөттөлөт.
Карамолдо кел-келине келип, кемелине толуп, келишти-
ре комузда кол ойнотконун бир айтса Саякбай эле
сүрөттөп бере алаар:

Бир кайрыгын карасам,
Аккан сууну бургандай.

Бир кайрыгын карасам,
Ботосу боздоп тургандай.
Бир кайрыгын байкасам,
Ителги ташты тепкендей,
Бир кайрыгын карасам,
Ысык-Көл ташып кеткендей.

Кийин эл шайыры Чынгышбай «Эл кадырын билгиле, Эгер келип сураса, Эңкейбей өрткө киргиле!» деп батасын берет.

Поэмада Карамолдо черткен «Насыйкат» сыяктуу улуу күүлөрдүн кантип жаралган баяны көркөм, кооз сүрөттөлөт. Айрыкча «Манастагы» «Каныкейдин арманы» күүсүн черткенде, уккан адам муун-жүүнү бошобой тим туралбастыгын:

«Боздотуп Молдо, боздотуп,
Бой-денени козготуп,
Ыйлатып Молдо, ыйлатып,
Ырлары жанды кыйнатып» –

деп таамай белгилейт.

...1916-жылы Үркүндө Карамолдо да эл менен кошо үркүп, «комузу түшпөй колунан, кээде чертип үн кошуп, кейиштүү элин сооротуп», эл ичинде энтелеп кошо баратканын ошол азапта:

Каруу жетпей басууга,
Камы жетпей качууга,
Канчасы өлдү ашууда
Энтелеп суудан өтө албай,
Эчкиси менен чал агып,
Эчкирип эне кокуйлап,
Бешиги менен бала агып,
Калдактап учуп жорулар
Канга, этке тоюшту,
Каалаганча болушту.

Кыргыз эли киндик кесип, кир жууган алтын жерден айрылып армандап келип, ошондо Кытайда малай болуп кыйналган комузчуну:

Энеден эки туулбас
Элден чыккан жоргону
Кайрылып мүрү чор болду,
Кайран талант кор болду,

- деп бирге мөгдөп, бирге өкүнөт.

Саякбай даңктап ырдагандай эле Карамолдо Орозов укмуштай залкар талант болгон. Комузчулардын алпы десек туура болот. Атургай «Тоо булбулу» Токтогул атабыз Карамолдонун күү черткенин биринчи ирээт көргөн соң эле: «Бир бизде экен, күү сизде экен» деп тамшанып таамай баа бербеген чыгар. Сакең комуз угуп Молдокеңе таасирленсе, кайра Манасын угуп комузчу Манаска арбалып, бекер жерден Улуу Айкөлдү комузга салып, аны даңазалаган Манас күүлөрүн чыгарбагандыр. Сакең комузду бийик баалап, «Бу жупуну көрүнгөнү менен кыргызымдын бак-таалайына жаралган ыйык нерсе го. Комузубуз болбосо эл өнөрү соолуган көлгө окшоп кемип калбайт беле» деп айтып жүргөн.

Муратаалы, Байымбет, Атай, Муса, Шаршен, Адамкалый, Осмонкул, Калык не деген залкарлар. Саякбай залкар өзү айткандай:

«Комузчу менен короолош,
Акындар менен жоролош,
Бирчылар менен жамакташ
Өнөрпоз менен сабакташ» жүрдү.

Осмонкул Бөлөбалаевди «Осокең - төкмөнүн жеткирбес күлүгү», Калык Акиевди болсо «Калык - ырчынын төрөсү», Муса Баатовду болсо «Бирчыдан алдына киши салбайт, керемет ырдайт эмеспи» деп эпостогу баатырларды сүрөттөгөндөй баа берип, комузчулардан болсо Карамолдо менен Атай Огонбаевди кадырлаган. Атайды «ырчылардын сырттаны» деп ат коюп, көкөлөтө мактап жүрүп, кийин көз жумганда «...Атайдай сырттан таланттуу жалындап жүрүп эле күйүп кетет турбайбы» деп бир өкүнүп, кайгырганын айтышат көргөндөр.

Алардын ичинен карачечекей ага досу Карамолдонун өлүмү Саякбайга катуу тийди. Сыр сандык сыяктанган Сакең ошондо бир ачылып миң жашыды. Арман болуп ташыды. Кудум Айкөл Аккуласынан ажырап жаткандай өксүдү. Чынында эле К.Орозов комузчунун сырттаны болчу. Комузчу менен манасчы. Бири-бирин пир тутуп жашады. Бээнин эки эмчегиндей эгиз жүрүштү. Турмуштун кууралын да, жыргалын да бирге татышты. Карамолдо көз жумган соң манасчы көпкө дейре чүнчүп, эл менен көп кошула бербей маанайы пас болуп кеткенин айтышат. Жер муштап, боздоп ыйлады. Ажалга айла табалбай, анан ушул поэманы арнады. Сөздөн гүлчамбар жасап, эстелик калтырды.

Сакең кээде тамашалап ыр төгө койчу бирөөгө, арнап же тийишип. Кайра анысын унутуп калчу. Бирок Карамолдодон башкага арнап бир да ыр жазбаган. Муну баамдаган ошол кездеги жазуучулар союзунун төрагасы Азис Салиев «Сиз деле төкмө акындык кылып, кээ бир акындарды ырга аралаштырып неге жазбайсыз?» десе, эзели сөздөн жаңылбаган манасчы «Ай, менин салганым бүркүт болсо, мага кыргызйек, чымчыктар кереги не» деп тамаша менен таамай жооп берген экен.

...Кеп кезегинде айтылбаса сөз атасы өлбөйбү.

Пишпекти көздөй

32. Айтылуу аалым Хусейн Карасаев Саякбай байбичеси өлгөндөн кийин «кор болуп калган экен» деп Манас таануучу Самар Мусаевден укканын эскерет.

«Сагынбайдын «Манасын» сынап Манас комитетин түзөм деп, Каралаев Саякбайды таап келип жаздырам деп, түрмөгө түштүм. Өмүр бою куугунтукта болдум. «Жамандыкты амандык жеңет» деген макал чын экен. Аман жүргөндүгүм үчүн акыры эл алкышына татыдым» деп жазат өз эскерүүсүндө Хусейн агай. А түпкүлүгү залкар манасчыны борборго алып келген өзү болгон.

Сакең турган турпатындай ачык-айрым, алпейим, колу ачык жоомарт инсан болгонун кеп кылышат. Хусейн аксакал 1946-жылы Көл башына барып кайра кайтып келатып, учураша кетели деп Саякбайга кайрылышат. Сакебиз жан алы калбай тосуп алып коноктоп, күпүлдөтүп «Манасын» айтып, кетээрде Айша апага түлкүнүн терисин белек кылат сүйүнүп. Ал табериги ошол замандын эң кымбат белеги болсо керек. 1930-жылы Фрунзе шаарына манасчы катары чакырылып, коомчулук тарабынан таланты жогору бааланат. Анын Фрунзе шаарына келип коомчулук менен таанышышына жазуучу Жекшен Ашубаев, белгилүү илимпоз Хусейн Карасаевдер көмөкчү болот. Чындыгында Саякбай манасчыны эл арасынан таап, борборго 1931-жылы алып келген кадимки аалым Х.Карасаев болгон. Сөз касиетин иликтеген Хусейн ага өзү айткандай «кара сөздүн сакасы» Саякбайды издеп барып ошондогу Каракол райкомунун катчысы Абдылда Айылчы уулунун жардамы менен Кытайга качканы жатат деп шектелип, ГПУнун тырмагына илинип калган Саякбайды бошотуп, бүркүттү тордон чыгарып, томогосун сыйрыган-

дай, ошол шектүү адамдардын катарынан бошотуп, борборго алып келет.

Сыягы Сакең да ошол замандын режимине көнө бербей, боштондук эңсеген бүркүт сыңары азаттык эңсеп Кытай жакка көңүлү ооп калган заман болсо керек. Көрсө Сакең «Шапалакты бек тиштеп, жалгыз атты күшкүштөп, Кытайга кетсем деле Манасым менен оокат кылам» дей берчү экен. Аны узун кулактар эки эсе кылып жеткизип, «Кытайга качканы камынып жатат, советтик түзүлүшкө каршы жамактатып ырдап жүрөт» деп үстүнөн материал топтолуп калыптыр. ГПУнун кылычынан кан таамп, Саякбайды суракка алганда: «Мен ката жиберипмин. Кытай эли биздин досубуз экен. Эми Манасты кайта баштан айтып, аны кара калмак менен тытыштырып коёюн» деп айтып араң кутулган экен. Бөрк ал десе баш алган «гпушниктерге» райкатчы А.Айылчинов да «Бу манасчыны окумуштуулар атайын издеп келишиптир. Алып кетүүгө уруксат берсеңер жолдош Каралаевди өзүбүз тарбиялап алабыз» деп жатып көндүрүшөт. Болгонун болгондой айтып жүргөн, ошол доордун идеологиясына анча баш ийе бербеген, көкүрөктөгү Манас духу тим жаткырбаган Саякбай Каралаев сыягы өтө коркунучтуу оппозиция сыяктуу көрүнсө керек. Ошондон уламбы, Сакең кээде өткөндү эстеп жанына батканда «Бул алмадай шордуу башым эмнелерди гана көрбөдү» деп өз башын өзү муштап калар эле дешет билгендер. Ошондо куткарып чыкканына сүйүнгөн Карасаев манасчыны үйүнө да кирбей түз эле борборду көздөй алып жөнөйт. Жүк тарткан машине менен келишип Саякбайдын инисиникине токтошот. Келини жактырбаганы кабак-кашынан билинип, аны байкай койгон Сакең ыр саптарын төгүп ийет:

Оо иним, сенин Балыкчыда айылың.
Байкап карап отурсам,
Сенин суу чулдуктай зайыбың.
Эркелетип алыпсың,
Эркектик кайда дайының - деп.

Пишпекке кеткенге унаа жок дагы үч-төрт күн туруп калышат. Колхозго каршы ыр чыгарып жүргөнү чын болду бекен деп:

- Саке, сиз «Манастан» башка да ыр чыгарасызбы, ошол тууралуу кеп салсаңыз, - десе,

- Ии, силерге мактаган гана ыр керек го! - дейт. - Мен андай жамандаган ырды чыгарбйм. Биздин сельсоветтин катчысы ошондой ырларды келиштирип согот. Силерге керек болсо, - дегенде Х.Карасаев:

- Анда ошондон билгениңизден бир ооз айтып бербейсизби, - деп суранат.

Сакең оң колунун сөөмөйү менен мурутун бир сылап алып: «Эми сурап калдың, бир ооз айтып берейин.

Колхоз кылды баарыңды,
Уй кайтаргып салды го,
Токсон беште чалыңды, -

деген ыр саптарын айтат.

Атактуу аалым С.Каралаевди «Абдан шар, ичине эч нерсе жашырбаган адам эле. Өзү айткан Манасындай төгүлүп турчу. Көрсө Манас сындуу касиет ошондой адамдардын тагдырына туш келет тура» деп баа берген экен.

...Бир күнү эки академик - К.Юдахин жана Б.Юнусалиев, аларды коштоп Х.Карасаев жана С.Каралаев болуп борбор шаардын тоо тарабына серүүндөп келүүгө чыгышат. Иттерин ээрчите чыгышкан экен. Тиги эки академиктин иттери согумга союлчудай тимеле килкилдейт, Саякбайдыкы болсо өтө эле арык. Анда Хусеин аксакал: «Ой Саке, эмне, итиңе тамак бербейсиңби?» деп тамашага салса, «О айланайын Кусейин, ит тамагын өзү таап жейт. Ошол үчүн ит да. Керек болсо аң уулап ээсине тамак берет. Тигилердики болсо ээси итине тамак издейт экен» деп бир күлдүрүштүр.

Таасирленүү

33. Куш өмүрдө Саякбай манасчы дайым тамаша сала жүргөндү сүйгөн, жанындагыларга тийишип сүйлөгөн, өзү болсо окуяны көөнөртпөй, кайра кошумчалап, көбүртүп-жабыртып айтып бере турган. Улуу-кичүүлөр менен бирге азилдешип, тамашалаш достору аны «Сашка» деп эркелетишчү. Салыштырып айтканда, эпостогудай эле укмуш сүрөттөп, элдин көптүгүн «көчөдөгү эл коктудагы малдай» деп, кассага айлык алганын «цыганга карыз берген акчамды доолаган немедей күндө эле бухгалтерияга келем» дечү.

Кээде алигиден сеп эткиси келип калганда аны да түз айтпай: «Менин шумкарларымдын жүрөгүнө чай барбай, суусап калышыптыр, бир сугарып албасам болбойт» деп

кыйытат. Анысы бирдеме апкеле койбойсуңарбы, болсо куйбайсыңарбы дегени. Аны да чени менен ичип, шумкарларын сугарып, суутуп алган соң анан узун сабак жомокторуна өтчү.

Бир күнү эл жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков менен ошентип тамашалашып отуруп, а киши манасчыга тийишип калат:

- Саке, кээде Манас айтып жатканда унутуп калат окшойсуз, бир айтканыңызды эки айтып коймой жайыңыз бар экен. Ал эмнеңиз?

Сакең болсо бир саамга ойлонуп, өңү өзгөрө түшүп, ошентсе да сөзүнөн жаңылбай:

- Ээ, кагылайындар, мен «а» деген тамганы тааныбайм. Кол кой десе, сүйрөлтүп чокмордун сүрөтүн тартып коюп эптеп эле «канарар» алып жүргөн курган баш. Бабаңардын жомогу чытырман токой экен, кээде адаштырса, адаштырып салгандыр. Анын эмнесине тыңсынасыңар? Академик, жазуучу, окумуштуулар бир үйүр болуп он-он беш жылдан бери силер чуулдап жүрөсүңөр. Кагазга түшүрүлүп, темир сандыктарга катылган мурастарды эмгиче элге берип койдуңарбы? - деп татыктуу жооп таап, кайра Түкөндүн өзүнө чабуулга өткөн экен.

Улуу Кыргыз улутчул жазуучубуз өзүнүн али бала кезинде кантип «Манас» жомогуна таасирленгенин эскерип келип, аны угуучулар бийик баалап, ага сыйынышып, аны айтуучулар да, аны угуучулар да жан-дили менен берилип угуша турган. Манасчыларды улам үйдөн үйгө, айылдан айылга чакыра беришип, кээде күндөп-түндөп кезек күтүп, манасчыны зарыгып күтүшөөр эле дейт.

Адеп чыныгы манасчыны көрүп, ага таасирленип, аны туурап айрым саптарын жаттап айтып жүргөндө апийим отоо учурунда бир кызык окуя болгонун минтип эскерет. Бул окуя улуу жазуучу 12 жашында 1924-жылы жазында болгон экен.

...Биз чоң-кичинебиз болуп алты-жети кишибиз. Суунун боюндагы узун тилке айдалган апийимди отоп жатабыз. Бирден солду ээлеп жарыша ишти кызытыш үчүн бирибиз жаак жанып ырдап, бирибиз күпүлдөп «Манас» айтып кечке тынбайбыз. Мен ал кезде ырдан да жомокко өтө кызыкчумун. Өзүм семетейчи, өзүм Семетей болуп күпүлдөп... тигил отоо чөптөрдү менин «чоюн башыман» кырылып жаткан Коңурбайдын колу деп... эпилдете чанжинин жанын тындырбай отоо чөптөрдү «кырып-жоюп» бир маалда ордумдан тура калдым.

Дал ошол замат бизден жүз саржандай окчунураак тээ апийим аянтынын аягынан зор-зор үч-төрт атчан чубаша жарышып өтө беришип... экрандан көрүнгөн элестердей көздөн кайым болушту. Мен адегенде сестейе түштүм. Анан чын ишенимде: «Тигине, Семетейлер, чаап өтүштү!» дедим. Отоочулар ишенер-ишенбестен селдее калышты да, анан мага бири «Дөөдүрөбөчү бала» деди.

Бирок Содонбек деген агабыз чын пейли менен бизди ишендирди: «Жарыктык алптардын арбагы тирүү. Көп кеп салып, аларды көп эстегенде көзгө көрүнө берет бабаларыбыз...».

Өтө берилүүнүн, аша кызыгуунун натыйжасында болгон бул көрүнүш жеке менде эмес, дал ошол мендей жаштардын далайында боло келген иш. Далайлар Манасты не Семетейди түшүндө көрүшкөнүн айтышчу. Ал тургай кандайдыр бир адам алыс жолдо жолоочулап келатып элсиз төрдөгү жалгыз ак ордого келип кымыз ичкени, ал жолоочу аттана берип артына караса ал ак ордонун ордунда жок болуп калганын көрсө, ал ордодо олтурган ак сакал адам Бакай, жолоочуга кымыз сунган көзөл зайып Айчүрөк экен деп айтылчу...

Ошол доордогу ата-бабаларыбыз дагы ошондогу залкар манасчыларга тете болгон тейде. Себеби эл манасчы келерде дене боюн тазаланып, даарат алып, ал эми жомок айтылып жатканда арбактарга шек келтирбей ичинен сыйынып отуруп угушкан. Залкарлар «Манас» айтканда Алп Баатыр жанда жок зор, айбаттуу, адамда жок адилет катары элестелчү. Ошол себептен жаш балдар бири-бири менен уруша кетсе: «Манас Атанын арбагы урсун де. Ак бараңдын огу урсун де. Анан ишенем» деп антташа турган.

Неси болсо да элибиз сүйгөн ушул улуу жомокту чоң манасчынын оозунан уксам деп көксөп калгам. 1927-жылдын март айы болуу керек. Мен Караколдо (Пржевальск) окуп жүргөн кезим. Манасчы келди деген соң сабак бышыктоону коюп, коңшунукуна бардым. Аял-эркек эшиктен төргө жык толущуптур. Боз шинелди желбегей жамынып, төрдө олтурган арыкчырай, кызыл тоголок адам жаңы эле айта баштаганбы. Үнү улам ачыла, улам ыргага, улам көтөрүлө берип, өзү да улам кызып, күпүлдөп чубурган алп сөздөрдү мөндүрдөй сабатып жибергенде тымып олтурган кишилер козголушуп, сүрөй калышат.

Мен иреге жактан орун алгам. Ушуга дейре мындай жетик айткан манасчыдан укпагандыгымбы, не Тайторунун чабышын чоң манасчынын оозунан биринчи угуп жаткандыгымдан болдубу?! Билбейм. Айтор тигил боз шинелчен кызыл-тоголок адам эчен албан күчтүү, көркөм, элестүү жомок сөздөрүнүн сыйкырдуу күчү менен мени бат эле арбап алды. Ал улам кызып, улам күпүлдөгөн сайын тек кандайдыр бир бизге окшобогон зор, акылман, баатыр кишилердин кеп-сөздөрү угулуп, укмуштай чоң аттардын туягынан чыккан дүбүрттөр келип, биз олтурган үй, кишилер, мен - баарыбыз бүтүндөй ошол алп дүйнөгө аралаша бердик. Мага баарынан башкача ыйык сезилген зор элес - ал энебиз Каныкейдин элеси болду. Манасчы Каныкейдин элесин баяндай баштаганда эле менин көз алдыма өз энем Айымкан келе түштү да, анан ал бат эле зор тартып, бат эле тайманбас алп тартып, өз ырайынан сулуу, сүрдүү тартып өзгөрүп олтуруп анан жомокто сүрөттөлгөн укмуштуу элеске айланып кетти. Ошондон баштап эле менин сезимим дүркүрөп, ал тургай чочуп «Энем аман кайткай эле. Энем атан жыгылбагай эле, энемдин аты чыккай эле...» деген тилек байкалбай сезимимди аралап кетти. Мен кызып, дирилдеп көзүмө жаш келчүдөй болуп чымырап олтурдум... Бир кезде үйдөгүлөрдүн көбү жашып олтурушканы байкалды. Улгайган зайып аста ичтен шыпшына - жарыктык энебиз ай! - десе, жүрөгүнөн ысык илеп ургандай болот. Улгайган үй ээси сакалын учкай тутамдай калып - Ой, акылман, асыл энебиз ай! - десе, колу да, сакалы да дирилдейт.

А тигил кызыл баркыт бешмантчасынын көкүрөгү күмүш тыйын, күмүш топчу, седепке жыш толгон төртбеш жашар кыз бала тамылжып, жуулган карагаттай көздөрүн бакырайта, телмирте манасчыдан албай не корккону, чочуганы, не анын айткандарын боолголой түшүнгөнү байкалбай көз ирмебейт. Баланын ички жумшак демин чыгарып аста улутунат. Айтор чымын учпай калган үй ичине алп жомоктун ыйык касиети жыш толгондой кишилер бирде тымып тынч, бирде жээкке урулган толкундай күжүлдөй-бажылдай манасчыны сүрөй калышат... Айтор мезгилдин өткөнү сезилген жок. Ошол түн, ошол түндөгү ортого коюлган лампанын жарыгында курчай олтурган кишилердин кубаттоосунда Сакемди биринчи көрүшүм, Сакемдин Тайторусун биринчи чаптырышы эч кетпес-өчпес элестей көз алдымда сүрөттөлүп

калды. Оба, не коркуу, не аша кубануу баланын эсинде өчпөй-кетпей калгандай дал ошол Сакемдин таасирдүү айтуусу, анын сыйкырдуу күчү жеке эле улуу манасчынын өз элесин, жеке эле анын айткан жомогун эмес, аны сыйлап, аны угуп олтурган ошол үйдөгү улуу-кичүүлөр эстей калганымда дал бүгүнкүдөй бардыгы жаадырап, жайнап көз алдымда! О, бул не деген күч! Мындай алп элестүү - ата-энени, элди-журтту, жер-сууну көз алдыңа тартып турган көркөм зор сыйкырдуу күч Саякбай сыяктуу алп манасчынын, зор таланттын, укмуштуу акындын колунан келер.

Кудум көк жал Баатырга тете Түгөлбай Сыдыкбеков коммунисттик доордун тушунда улутчул аталып, ошол режимдин идеологиялык көз карашына туура келе бербеген «Көк Асаба» романын жазды. Улуттук азаттык үчүн азаптуу күрөшүн даңаза кылды. Мүмкүн ошондой эркти бала кезинде көргөн Саякбайдын рухунан таасирленген жокпу? Дегеним, Манастын Манас экенин, кыргыздын кыргыз экенин жүрөгүнүн тереңинде сезе билген сүрөткер гана «Көк Асабаны» жарата алмак. Же андай эмеспи.

Маликов багынганда

34. ...1937-жылдары Т.Сыдыкбеков өзүнүн жакын көргөн теңтуш акыны Кубанычбек Маликов менен Көлгө барып калып Саякбайга жолукканын мындайча сүрөттөйт: «... атагы жаңыдан жергебизде даңктала баштаган манасчы Саякбай үстүнө чымын коно элек тору кунандай допдомолок - чыпчымыр денеси касиеттүү күчкө толуп, өзү айткандай «Айт дегенде кыйт» деп оолугуп турган кези экен. Кубанычбек өзүнөн он алты жаш улуу Саякбай менен бирге чүкө атышып жүрүп чоңойгондой көрүшкөндө эле кылжыңын баштады:

Эки бети манаттай
Бутту керип манаптай
Коноктор келди үйүңө
Жата бербе Саякбай...

Сакең кебелип койбой, мындай тамаша кепке көнүп бүткөн мүнөзү менен кабагым-кашым дебей, муруттары калганданып, көзү тикирейип, өзү мурчуя:

- Коноктор келсе, төр тигине - деп меймандарын төргө өткөзүп, ал аңгыча кой союлуп...

Бирок, Сакеңдикине келген конок Манас укпай кетчүбү.

Тайторуну чапты. Үч жүз алтымыш күлүктүн чаңында калган Тайтору арымын демдеген сайын улам бир күлүктөн озду. Туура он бир жыл мурда Караколдо окуп жүргөн кезимде Такырбаш деген кишинин үйүндө үстүнө боз шинелди желбегей жамынып партизандык деми кетелекте ушул Тайторунун чуркашын сүрөттөгөн Сакем сай күлүктөрдүн ал жарышында өзү кошо жүргөндөй болуп сезилген мага. Каныкей эненин каргылданган үнү эшитилген. Кызыл чырай жүзү талаа, талаа жашка жуулган. Жалгызым кайрадан Ата-конушуна үйүн тигип, кырк уруу кыргызга атасындай асаба болор бекен, Теңирим деп төлгө этип чапкан Тайторусу чаңда келатканда үй толо олтурган кишилер муң жутуп өксүгөн ал жолу. Үч жүз алтымыш күлүктүн чаңында калган ат кайдан чыксын. Каныкей энесин өз баласы Семетей чын эле аябайбы деп мен да тымызын момурагамын ал жолу.

Андан бери жакшылыкка төлгө эткен - Тайтору чабылышын нечен жолу эшитип: Төлгөгө чабылган карт күлүгү акыры чандан арылып үч жүз алтымыш күлүктөн марага озуп келгенин биле туруп азыр да ошол алгачкыдай «Эмине болор экен» дедиртип кайран Сакемдин айгайы мени чымыратты. Ак тилек санаадан жаралган жомок эмес, ата-баба өз баштарынан кечирген өмүр-тарыхтын элеси дал ошол жарышка түшкөн орошон күлүктөрдүн арымындай көз алдыга келип жатты дейсиң. Күлүктөрдүн туягынан ыргыган даңканды кубаттаган айкырыктар кадимкидей эшитилди. Кантсе да конорун конуп учалбай калганбы. Тайторунун камыш кулагына жабышкан кара чымын көрүндү. Үстүдө учкан торгой безенбей, астыда жер артка чимирилди...

Ана, алтымыш, анан отуз, эми он эки күлүктүн артында келаткан Тайторуну Айкөл өзү баштап, Алмамбет, Чубак сүрөөндөштү.

Каныкей эненин төлгөсү төп келип чапкан күлүгү озду.

Боздоп калган боз инген боорун жерден көтөрдү.

Боосун тытып Көккө кеткен акшумкар шаңшып туурга конду.

Наар татпай улуп калган Кумайык боор көтөрүп жойлоду.

Семетей каржайган сарбан Бакай абасына көрүштү.

Жаңы, жаңы чамгарак көтөрүлдү. Кең Таластын боюна баягы ак ордолор тигилди. Баса:

Түгөнгөн сайын түтөгөн
Түптүү Манас тукуму.
Өлгөн сайын өөрчүгөн
Өткүр Манас тукуму...

Неси болсо да «Манастай» улуу баянды өзүндөй улуу тарыхый окуялар төрөгөнү анык!, деп жазат Т.Сыдыкбеков.

Саякбайдын Манасын уккан киши толкунданбай тим тура алмакпы. Тайтору чабылып бүтөөрү менен Сыдыкбековдон мурда К.Маликов баягы тамаша кебин токто-туп, озунуп барып:

- Талантыңдан айланайын Саке, оозундан өөп коёюнчу! - деп жүткүнгөндө Сакең жактыра бербей мурчуюп, кайра Кубанычбек Маликовдун өзүн качырган болуп:

- Эмине, оозумдан өптүргүдөй мен сага, жанагы өзүн кызыл түлкүгө салыштырып жүргөн келин белем. Өппөйсүң, - дегенде байбичеси жумшак күлүп:

- Сыйлап жатпайбы. Өптүрүп эле койбойсуңбу.

- Эркекти эркек өпчү беле, мулжуңдаган неме аны да билбейт, - деп чукчуңдап кетет.

Дасторкон үстүндө тамаша кайра уланып, Маликов боруктун жото жилигин мулжуңдап жеп жатып:

- Атаң Караладан да кары кой союпсуң, - дейт.

- И... - деп Сакең тийишкиси эле келип турганын биллип. - Ышталган шириге деле тишиң өтчү эмес беле. Боруктун этине эмне өтпөй калдыбы эми, - деп аны, - эт жештин алпы Кожомкул балбандын жүрөгүн түшүргөн Кубанычбек мешкей деген ушул, - деп өзүн ыңгайсыз сезе түшкөн байбичесине айтат.

Алп өмүрдү жашаган Сакең эртеси кайра бир жандык аяп сөзгө жыгылбайын деп, тигилер туралекте дагы бир алты айлык күрпөң козу алдырып, сойдуруп, казанга астырып койгон экен. Аны көргөн К.Маликов:

- Багындым Саке, сизге, - деп айткан турбайбы!

Жарыктык залкарлар, сөздү сүйлөй да билишкен, сөзгө жеңиле да билишкен нарктуулар эмеспи.

Сталин Манасты укканда

35. Саякбай атабыз тууралуу материалдарды иликтеп жатып «Кызыл Кыргызстан» гезитинин 1945-жылдын 30-сентябрдагы саны көзгө урунду. Анда Кыргыз ССРинин эл артисти Саякбай Каралаевдин «Менин айт-

канымды улуу Сталин укту» деген чакан макаласы жарыяланган. Анда Саякбай мындайча эскерет:

«Окумуштуулар менин оозеки айтуум боюнча «Манастан» үч жүз миң жол ыр жазып алышкандыгын укканымда абдан сүйүндүм.

Мен манасчы болуп, даңктуу «Манасты» айтып келе жатканымга кырк жыл толду. Өзүмдүн окутуучум, даңктуу манасчы Чоюке менен бирге жүрүп кичинекей кезимде эле Жети-Өгүздө айылдан айылды кыдырып, малчылардын үйлөрүнө барып «Манасты» айтып жүрөр элем.

Мен өзүмдүн өмүрүмдөгү бакыттуу күндү баштан өткөрдүм. Москвада, Кремлде «Манасты» айтканымда, кыргыз элинин окутуучусу жана атасы улуу Сталин өзү да уккан болучу. Ал абдан көңүл коюп, менин оозумдан «Манас» үзүндүлөрүн укту. Мен буга толкунданып сүйүндүм. Улуу Сталин угуп олтурганда бардык ыкласым менен баатыр Манасты күпүлдөтүп айттым.

Кыргыз эли Манас, Семетей жана Сейтек жөнүндөгү окуялуу эстеликти көп кылымдар бою сактап келе жатат. Байыркы жылдардан нак ушул күнгө чейин, бул баатыр жомок элди өзүнө тартуу менен айтылып келе жатат».

Сталин Сталин болуп турганда анын Манасты тыңдап укканы Сакең үчүн да, кыргыз эли үчүн да опол тоодой сыймык эмей эмине.

Ошондо кыргыз делегациясынын атынан Эркин Мадемилова Сталинге чуркап барып гүл тапшырат.

Кыргыз опера жана балет театры Ленин ордени менен сыйланат.

Декада аяктап калган кезде Кремлде, Георгиев атындагы сый залда чоң өкүмөттүк кабыл алуу болуп, ага декадага баргандардын баары толук катышат. Ага И.В.-Сталин өзү келип, СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указы жарыяланып, анын төрагасы М.И.Калинин кыргыз маданият чеберлеринин бир катарларына мамлекеттик орден, медалдарды тапшырат.

Жаткан мейманканасына келишсе ар бирине 400 рубль салынган (ошондо жылкы 160 рубль бааланчу экен) бирден пакет, анан ЦУМга чакыруу баракчасын салып койгон болот. Эртеси борбордук дүр-дүйнө дүкөнүнө келишсе «ЦУМ жалаң гана Кыргыз ССРинин декадага катышкандарын кабыл алат» деп жазып коюп, биздин өнөрпоздорго өзгөчө сый урмат мамиле көрсөтүшөт.

Ал эми 1958-жылкы декадада болсо Саякбай «Манас» айтканга он мүнөт убакыт берилет. 31-майдан 10-июнга чейин уланып, өтө ийгиликтүү өтөт. Сакең өзү ак булут минип, дүйнөнү түрө кыдырып жүргөндөй айтты Манасты.

Анда али маданият министрлиги түзүлө элек болчу. Бүт жоопкерчилик республиканын министрлер советинин алдындагы маданият боюнча башкы башкармалыкка жүктөлөт. Анын жетекчиси М.Баялинов, орунбасары Э.Турсунов болгон.

Кыргыз делегациясы «Москва» мейманканасынын 6-кабатында жайгашат. «Астория» деген рестораны бар. Ар ким өз ылайыгына жараша эки адамдан жайгашат. Саякбай менен Молдобасан бир бөлмөгө, Алымкул менен Осмонкул, Карамолдо менен Ыбырай, Мыскал Өмүрканова менен Алиман Жанкорозова, Ысмайыл менен Токтонали, Эстебес менен Токтосун, Саид Бекмуратов менен Шекербек Шеркулов өзүнчө бир бөлмөдө болушат.

Бирок, эки-үч күндөн кийин эле Москванын тамагына: колбаса, котлетине көнө алышпай аксакалдар самордун чайын ичет элек, шорпо ичет элек деп баштайт.

Ошондо М.К.Баялинов менен Э.Турсунов үстөлгө эмес, төшөккө отургудай кылып жалпы дасторкон жайып, кавказдык «Дичь» деген эт дүкөнүнөн күн сайын жаш козунун этин алдыртып, «Рижское» деген пиводон эки чакага куйдуруп, кадимкидей самоордон чай ичишип, М. Өмүрканова менен А.Жангорозова чай куюп берип, М.К.Баялинов ичимдик куюп, Эрнис Турсунов аны сунуп, аксакалдар курч макилери менен кыя кесип эт жеп, кадимки кыргыз жайлоосунда жүргөндөй жүрүшөт.

Ошондо Сакең арак сунуп аткан жигиттен:

- Кагылайын атың ким? - деп сурайт.

- Эрнис, - десе,

- Ай балам ай, затың ырайлуу эле көрүнөт, атың кыргызча эмес экен, - деп тамашага салат.

Ошентип 1958-жылдагы декада абдан ийгиликтүү өтүп, бардыгы 384 адам орден-медалга татыктуу болот. Б.Кыдыкеева Ленин орденине, ал эми үч талантка «СССРдин эл артисти» деген ардактуу наам ыйгарылат. Алар Артык Мырзабаев, Бүбүсайра Бейшеналиева, Сайра Кийизбаева.

Ошол декадага чогуу барып, буркандатып Манас айтканын көрүп, таасирленип, жанында жүргөн Ысмайыл Борончиев анан минтип жазат:

Жарым миллион кеп билген,
Жаттагандай көп билген,
Жалпы дүйнө боюнча,
Жалгыз сенсиң оюмча.

...Ошол декададан ийгиликтүү кайтып келген соң көп өтпөй эле Саякбай Каралаевди коммунисттик партиянын борбордук комитетинин бөлүм башчысы чакыртып калат. Сакең шашып-бушуп жетип барат. Ошондо өзүн таныштырып, коммунисттик партиянын моралдык кодекси тууралуу айтып, анан кыргыздын дагы бир таланттуу, ай чырайлуу кызы А.Куттубаеванын моралдык жүрүш-турушу тууралуу ушак кептер жөнүндө сурап кирет. Сакең ошондо ачууланып: «Ушу дагы эркек киши айта турган кеппи» дейт. Андай болсо деп тиги партчиновник дагы жарга такайын деп: «Сиздин да моралдык жүрүш-туруш жөнүндө фактылар түшүп жатат. «Баланчаева» деген менен болгон экенсиз!» дегенде, араң турган Сакең: «Бу компартиянын кылаарга иши жок, аягында менин ычкырымды андып калдыңарбы... энең...» деп сөгүнүп-сагынып, эшикти тарс жаап чыгып кетет... Ошентип сөгүш берейин деп чакырган партократ өзү сөгүү угуп кала берет.

...Манас Атадан башка эч кимден коркпогон Сакеңе бир чиновник ким болуп калыптыр. Тилин таба билген кишиге ал чалкып жаткан көл, а эгерде намысына шек келтирсең буркан-шаркан түшкөн сел болучу.

Сакең сөгүнгөндө

36. 1952-жылы Фрунзе шаарында «Манас» эпосуна байланыштуу бүткүл союздук илимий конференция өтөт. Ага Ленинград, Москва, Алматы сыяктуу чоң шаарлардан окумуштуулар катышат. Себеби, али да болсо сталиндик режимдин желаргысы жүрүп турган чакта «Манас» эпосунда басып алуучулук, улутчул, панисламдык, пантүркчүл идеялар күчтүү экендигин белгилеген окумуштуулар да чыгышкан.

Ал күндөрү «Манас» эпосунун күйөрмандары үчүн ак жайдын күнү боройлоп борошон түшкөндөй болду.

...Ошондо менин атам Капаш Иманалиев студент кези экен. Биздин айылдык карыя жазгыч акын Ысак Шайбеков да ошол чогулушка чакырылып, бирок өзү сыркоолоп калгандыгына байланыштуу анын чакыруу кагазы менен атам барып, кызыгып катышканын айтып калчу эле.

П.И.Балтин деген окумуштуу «Ветхий завет» дин китебин трибунага көтөрө чыгып, Манаска каршы сүйлөйт. Ошондо Болот Юнусалиев трибунага көтөрүлүп: «Дин хламына таянып касиеттүү Манасты жамандаган Балтиндин ушагын илимдин храмынан туруп четке кагууга уруксат этиңиздер» дегенде, эл дуу кол чаап кубаттайт.

Кыргыздардан Кубанычбек Маликов, Тазабек Саманчин, казак туугандардан болсо Муктар Ауэзов чыгып сүйлөп, Манасты чечкиндүү колдоду дейт. Анан түшкү танаписте Манаска каршы чыгып, ичинен ит өлүп аткан үч окумуштуу Балтин, Нуров, Самаганов залдагы бир бурчка корголоп туруп калышыптыр дейт. Кемер кур курчанган, башына малакай топусун кийген көк жал Сакең эми элдин казынасын уурдаган үч шылуунду колго түшүргөнсүп, баягы уран чакырып, айгай салган үнү менен ашата келиштире сөктү дейт. Сөккөндө да кыргызда өтө сейрек айтылчу сөздөр менен тимеле ыр төгүп жаткансып нөшөрлөтүп, көркөмдөп, кооз сөктү дейт. Токсон сөз айтса сексен тогузу жалаң кыргызча-орусча аралаш сөгүндү заар сөздөн турду дейт. Тиги үчөө болсо корголоп, Сакеңдин жүзүн тике карай албай, баш ылдый жугунду төгүлүп жаткансып. Биз студенттер мындай кадрды бир көрсөк айылдан эле көрчү элек, дейт. Биз тегеректесек, эми эл да келип тегеректеп, сөгүп-сагып Сакеңдин моокуму канып. Маашырлана тыңдап, көрүп биздин моокумубуз канып. Ал ансайын тиги үчөө бири-бирине мышыктай корголоп, Сакең улам айбат берип арстан сезилип баратты дейт. Анан коңгуроо кагылып конференция ишин улаганда илимий докладдар мындай калып, отургандар өз ич ара Сакеңдин укмуштай сөгүнгөндүгүн, тигил Манаска каршы чыккан үч окумуштуу иттин арткы шыйрагындай эле болуп калгандыгын күбүр-шыбыр кылып отурушту дейт. Ошондо бир жазуучу тамашага чалып айтты дейт, «Мындай болоорун билгенде эчак эле докладды Сакеңе бериш керек болчу» деп. Айткандай эле конференция так ортолоп калганда манасчыны трибунага чакырышты дейт. Аскага чыккан аркардай улуу манасчы трибунага көтөрүлүп, ошондо Сакең кабагын түйүп алып, бир-бирине коштолуп, көгөндөгөн койдой болгон берки үчөөнү бир айбаттуу карап алып, анан азыр эле Коңурбайды өзү жайлап келгенсип, жеңин түрүп алып, эки бети болкулдап, эриндери бөлкүлдөп, «Ээ-эй-эй» деп улуу кепти баштады дейт.

...Анан барып чылбырын үзгөн азоодой алда кайда ала качып кетип, кээде кулундай чыңырып, кай бирде чапчыша кеткен жылкыдай кишенеп, эми айбаты арстанды сүрдөнтүп жалтанбай тике качырып, не бир элестер көз алдыга тартылды... Ит улуп, бото боздоп, бала ыйлап, жесир муңканып. Алай-дүлөй дүнүйө.

...Тоону тоого жылдыргандай, көлдү көлгө куйдургандай, ...өзөн дайра ташыгандай, ...куюн уюлгуп чаң учургандай, ...бороон-чапкын жүрүп, таш учургандай...

Жанагы майда, келди-кетти сөздүн баары унутулуп, Сакең бүт бардык көрөрман, угармандарды Улуу Манас дүйнөсүнө алып кирди дейт. Сакең душмандардан өч алып жаткансып, ачуу кыйкырык салып, эки колун бүркүттүн кош канатындай жайып алып, азыр сахнадан түшүп эле берки үчөөнө тырмагын батырчудай айбат берип айтты дейт.

Манасчыдан узун салаа тер кетип, анысы жарыкка жалтылдап көрүнгөн сайын бизге алыстан жүзүнөн нур куюлуп жаткандай туюлуп жатты дейт. Жанараак сөгүнгөнү бир тең, эми минтип төгүлгөнү бир тең болду дейт. Сакең Манасын айтып бүтөөрү менен дуулдап кол чабылып, айрыкча Москвадан, Ленинграддан келгендер, Ауэзов баш болушуп ордуларынан туруп алакан чаап, кудум Айкөл Манас өзү түшүп келгендей залда зор салтанат боло түштү дейт. Сакең болсо бүт жуңгарлар менен Манас Атанын душмандарын тегиз кырып, өзү ошолорду тебелеп, туу көтөрүп бараткансып трибунадан түштү дейт.

Бул көрүнүш балким жүз жылда бир кайталанчу көрүнүш эле!!!

Сакең үчүн болсо эч кандай саясий идеологияга карабай Манас эпосунун түбөлүк жеңилбестигинин далили эле.

Ошондо бир белгилүү орус окумуштуусу толкунданып айтты дейт: «Мындай өнөрдү жок кылуу кылмыш кылганга тете» деп.

Болбосо, ошол жылдары «Манасты» саясий ревизиялоо башталып, окумуштуу П.И.Балгин «Манас» реакциялык чыгарма деп баа бергени уу-дуу тарап баштаганда Саякбай Каралаев кадимкидей жүдөңкү тартып, өзүн кармаганы, сүйлөгөнү басмырт тарта баштаган. Ошондо «Манасы жоктой кор болуп, Ушу дүйнө ор болуп» жүрдү. Атүгүл белгилүү Манас таануучу Самар Мусаев барса тааныбай калган экен. Себеби, Манассыз дүйнө Сакеңе бир тыйынга дагы арзычу эмес эле. Ал үчүн Манасы

жок жашоо Асманы жок Күндөй эле. Элибизде айтылат эмеспи, «Таба кылбай, тобо кыл» деп, анын сыңарындай ошондо «Манаска» каршы чыгып, акаарат келтирген үч окумуштуу тең өз өмүрлөрүндө кийин көп кырсык, каргашаларга калып, турмушта жолу болбогондугун билгендер кеп кылып калышат. Кудай кечирсе да Айкалдун арбагы кечирбеди көрүнөт.

Ал үчөөнү кайсы шайтан азгырды экен? Алар кыргыздын өзү гана эмес, ал тургай минип жүргөн аты да булганган сууну ичпээрин билди болду бекен? Манаска даап кантип арам оюн агытышты экен?

Манас деген Манас да! Тегин адамдын ысмы миң жылга даңаза болуп кетпестир.

Манастын өзүн мындай коюп, Манасты баяндаган манасчынын үнүн укканда денең канча дүркүрөйт!

Ыйыктыкты ыйык тутуп келген ырас эмеспи! Болбосо, не себептен Амир Тимурдун сөөгүн козгогон күнү Улуу согуш башталган. Же болбосо 2007-жылы «Труд» гезитине жарык көргөндөй Тоолуу Алтайда Кош-Агач районунда Ыйык делген мүрзөнү казып баштаганда катуу сел жүрүп, ошондо жашоочулары аргасыздан Орусиянын Президентине кайрылган.

Демек, адамдан башка да бу ааламда жер үстүнө кожоюндук кылып келген жана кыла турган бир табышмактуу күчтөр бар. Энергия бар. А биз адамдар табияттын бир келген коногу гана элебиз го. Түбөлүк жашоонун ыргагында биздин өмүр бар болгону бир көз ирмем эле эмеспи.

«Кытайча» Манас айтканда

37. 1954-жылдын май айы эле. Кыргыз жергесине Кытай Эл Республикасынан сыйлуу делегация келет. Аны белгилүү жазуучу, совет адабиятын, айрыкча М.Горький менен А.Фадеевдин чыгармаларын орусчадан которуп жүргөн, СССРдин жана Кытай мамлекетинин мамлекеттик сыйлыктарына татыган Гэ Бао-цян жетектеп келет. Биздикилер кыргыздын меймандостугун көрсөтүп алдына нан, туз коюп, бу Кордойдун белинен эле тосуп алат.

Сыягы мурда кабардар болсо керек, Гэ Бао-цян адеп эле манасчыларды өз көзүбүз менен көрүп, өз кулагыбыз менен уксак болобу деп суранат. Илимдер Академиясынын ошондогу президенти Ахунбаев Иса коноктордун

өтүнүчүн канааттандырып Сакенди алдырат. Ага дейре бу илимий мекемеге манасчыны нечен курдай алдырып, үнүн тасмага жаздырып, илимпоздор менен жолуктуруп, Иса Коноевич жеке өзү да маектешип, шербет кебин угуп, манасчы менен сыр билги болуп калган.

- Саке, меймандар манасчынын өз оозунан угабыз деп суранып атышат.

Манасчы Иса Ахунбаевичке абдан сый мамиледе болгон. Макул болот.

Ошондо Сакең алтымышка чыгып кемелине келип, келкели келип турган эле. «Алманымдын бир туугандары келип калган тура» деп, «Алмамбеттин жомогун» айтат. Котормочу которуп баштайт. Бир саамга жетпей эле Гэ Бао-цян бизге котормочунун кереги жок, кытайча манас айтып жаткандай эле түшүнүп атабыз дейт. Кумарлары канбай Сакенди төрт-беш жолу сурап атып, кайра-кайра айттырышат. Бузуку Кыргыз чалдын тилине кирип алабарман, чукул кыял Чубак Алмамбетке жете келип «Өзүң кытай болуп туруп, Бээжинге чалгын чалаар сенсиңби» деп кыжырына тиет. Ошондо ачууланган Алмамбет:

Ойлосоң боло Алмамбет
Мен Бээжинди чалам ким үчүн!
Арттагы кыргыз эл үчүн
Байкасаң Чубак сен үчүн -

деп жаны кашаят. Ал өз элинен тентип, адилеттик көксөп, Айкөл Манасты издеп келди. Бул трагедияны бир түшүнсө Алмамбет же Саякбай түшүнөт.

Каңгырган элдин шору экен,
Калкынан азган кор экен,
Элинен азган жигитке
Эртелеп өлүм эп экен -

деп Чубак менен чатакташып жатып арман кылат. Эпостогу телегейи тегиз жалгыз Баатыр Алмамбет. Бирок, теменеси бүтүн эмес. Себеби, тегин кытай деп шек санандар көп. Ниети, жүрөгү ак. Бирок, анысын кимге далилдей алат. Тагдырына таарынат. Кантсе да беттегинин бербей, Айкөлгө ак дилден кызмат өтөйт өмүрү бүткүчө. Ошол «кыйкырып найза салгандай, айкырып келип чалгандай» жан кашайткан тагдырды жүрөктөн жүрөккө Сакең гана жеткире алат.

Кытайдан келген мейман ошондогу жазуучулар Союзунун жетекчиси Азиз Салиевден: «Манаста» кыргыздар Кытайга каршы казатка чыкканы үчүн ал эпоско реакциячыл деген айып коюлганы чынбы?» деп сурайт. А.Салиевден ынанымдуу жооп уккан соң, ал: «Бул туура эмес, анткени кыргыздар өз азаттыгы үчүн азыркы Кытайга эмес, илгерки феодалдык чабуулга каршы күрөшкөн да» деп Манасты кубаттайт.

Манасчыга катуу таасирленген Гэ Бао-цян Кытайга кайтып баргандан кийин ал жактагы Кызыл-суулук кыргыздардын манасчылары иликтенип жарым жылда 77 манасчыдан 250 миң сап «Манастын» түрлүү варианттары жазылып алынган экен.

...Бу да болсо улуу Саякбайдын таасири менен болгон, сыягы.

Маскөөнү экинчи ирет багынтканда

38. Кеменгер манасчы кемелине толуп, келкели келип турган заман айрыкча 1961-1967-жылдар болду. Анда өмүрлүк жары Бейшекан апа тирүү. Ар дайым камын көрүп кашында. Өкмөт менен партия да талантты барктап үй берип, тапкан калем акысына «Москвич» автомашинасын алып, Сакеңдин «Манас» айтканын пионерлерден баштап, театр сахнасынан, колхоз, совхоздордун маданият үйлөрүнөн, радио, телекөрсөтүүлөрдөн угузушуп «Манас» доору келди, Сакеңдин заманы жүрдү. Кыргыз көркөм өнөрүндө С.Каралаевдин «падышачылык доору» башталып, атүгүл СССРдин жүрөгү деп эсептелген Москвада 1960-жылы болуп өткөн чыгыш таануучулардын эл аралык 25-конгрессине делегат болуп барып, бүт дүйнөдөн келген окумуштуулардын астында айгайлап «Манас» айтып, алардын оозун ачырды. Дүйнөдө адабияттан да башка, искусстводон да башка бир «манасчылык» деген көркөм дүйнө бар экенин даңаза далил кылды.

Ошого куйрук улай эле 1963-жылы кайрадан Саякбай Каралаев Москва шаарында этнографтар менен антропологдордун эл аралык конгрессине катышып, Улуу дастандан үзүндү айтып, көбүнүн көзүн ачты, мурда көргөндөрдү суктантты, көрө электерди таңгалтты. Сакең Саякбайлыгын көрсөттү.

...Сахнага чарчы бойлуу, салмактуу кадам таштаган, эки бети бышкан алмадай кызылы албырган, айчыктуу

ак калпак кийген адам чыкты. Же колунда музыкалык аспабы жок. Эки бутун айкалыштырбай тескерисинче эки жакка жайып жиберип, эки колу менен эки тизесин таянып, элди санакка алып жаткансып кыдырата бир карап чыгып, дың эткен дабыш чыкпай калган соң, анан кетти... «Ээ-ээ-эй!» деп үн созуп.

...Каз айланып кетпеген,
Көлү сонун кыргыздын.
Как өрүгү курмадай,
Чөлү сонун кыргыздын.
Түрлүү эгин дан бүткөн,
Жери сонун кыргыздын.
Ала-Тоону жай кылган,
Эли сонун кыргыздын, -

деп Манасын, кыргызын даңаза кылып баштады.

Бул окуянын күбөсү, ошол жыйынга катышкан белгилүү советтик адабиятчы Е.Лизунова казак элинин алп жазуучусу Мухтар Ауэзовго байланыштуу эскерүүсүндө минтип жазат: «Күрпүлдөп, ашып-ташып, тоо суусундай алга умтулган, миллион сап «Манас» эпосун жат билген, белине көрчөгөлөнгөн ак күмүш, жазы кемер кур курчанган, башына ак чокулуу Ала-Тоосу түспөлдөш кара кыюу ак калпак кийген кыргыздын чыныгы улуу манасчысы С.Каралаев эпостун каармандарынын бири Семетей жөнүндөгү үзүндүнү кызуу аткарып жатты. Ал күчтүү, шаңкылдаган үн менен ырдап, бүркүттүн шаңшыганын да, тулпардын жүгүргөнүн да жаңсап туурай кетет, акын жана жоокердин артисттик колу тынымсыз кыймылда болуп, баатырлардын ач кыйкырыгы, кылычтардын шаңгыраганы, тулпарлардын дүбүртү аралаша угулган, душманга каршы чабуулдун, жан аяшпас беттешүүлөрдүн поэтикалык жандуу картинасын өзүн дал болуп тиктеген угуучулардын көз алдынан тартып өткөнсүйт.

Бирчы токтолгондо шаттыкка баткан элдин кыйкырык сүрөөнүнөн залдын ичи жаңырып чыкты. Өзү да жоо-жарагын шайланган байыркы баатырларга окшош С.Каралаевди япондор, арабдар, шведдер, америкалыктар, немецтер, француздар, түрктөр, индиялыктар кубанычтуу куттуктап жатышты. Карт досунун ийгилигине Мухтар Оморханович маңдайы жарыла кубанды».

...Жүргөн жеринде жөн жүрбөгөн, же күлкү салып, же дүң салып, болбоду дегенде дүбүртү угулуп турган

Сакең ошол конгресстин баш каарманына айланып, сахнадан түшүп келген соң Көк-Теңирдин өзүнөн түшүп келгендей аны окумуштуулар кол кысып тосуп алып, кучактап, көбү сүрөткө түшкөнгө шашылып, кай бири кол тамга сурап, манасчы Манастын өзү сыяктуу көкөлөп туру.

Жетимиш жаштагы кыргыз карыясынын талантына суктанышып, кайра-кайра кол чаап, кыса кучактап, ыраазы болуп жатышты. Кийинки кезектеги академик В.М.Жирмунскийдин доклады бүтүн бойдон эми Саякбай Каралаев менен Манас темасы болду. Себеби делегаттар С.Каралаевди уккандан кийин негизги темадан алаксып, алиги чалды эле күбүр-шыбыр кеп кылып калышкан.

Ошондо окумуштуулардын оюн онго, санаасын санга бөлгөн ушу окуя болду. Бир сакадай чал сахнага чыгып алып окумуштуулардын оюна бүлүк салды.

... Же адабият дейин десең калемден жаралган оокат эмес.

... А балким искусство дейин десең ой менен шыктан жаралгандай көрүнбөйт.

... Андай болсо илим экен десең, алиги томолук чал эгерим окумуштууга окшобойт.

Касиетине ой жетпейт, тил жетпейт, сөз жетпейт. Жүрөк менен эле туя билгениң ийги.

Манас немис тилинде

39. Кыргыз жана немис эли. Бири Азияда, экинчиси Европада. Бири көчмөн, экинчиси эбак отурукташкан эл. Деги эле кайнаса каны кошулбачудай эки башка эл. Нарк-насили да эки бөлөк. Эки башка журт, калк, жер.

...Деген менен экөөнүн ортосун байланыштырып турган көзгө көрүнбөс, колго кармалбас, көөдөн менен эле билип туя турган аруу туугандык, достук сезимдер болгой...

Биринчиден, «Манас» эпосу чет тилде эң биринчи ирээт В.В.Радлов тарабынан немисче которулуп, согуш мезгилине чейин эле Германияда жарык көргөн.

Экинчи, тарыхый себеби - менонит ишениминдеги немис калкы кыргыз жергесине XIX кылымдын соңунда 1881-жылы эле көчүп келип, жергиликтүү эл менен камыр-жумур болуп аралашып кеткен. Айрыкча, Чүй жана Талас жергесинде.

Кийинки менин таң калганым, Манасты көркөм сүрөт өнөрүндө өтө кылдат жана чеберчилик менен чагылдырган Кыргыз эл сүрөтчүсү Теодор Герцен болгон. Улуту - немис. Улуу жомоктун терең, бийик рухун түшүнө билген инсан гана ушундай аздектеп, аспиеттеп тарта алмак. Ушундай эмеспи. Теодор Герцен - Манас жана Кыргыз рухун терең түшүнгөн кыргызий сүрөткер. Бүт өмүрүн кыргызга жана Манаска арнаган. Кыргыз жергесин сагынып жүрүп кийин эле алыскы Германияда көз жумду.

...1963-жылы Сакең табында кезинде андагы демократиялык Герман республикасынын жазуучусу К.Л.Якобс Кыргызстанга мейман болуп келип, Манасты айттырып угуп, С.Каралаевдин миң кубулган үнүнө, артисттик чеберчилигине, акындык талантына, обончулук кайрыктарына тамшанып да, таңданып да бийик баа берген экен.

Бир эсе күпүлдөтүп, оргуштап аккан дайрадай энергиясы ашып-ташып турган манасчыга таң калса, экинчи жагынан аны кудайдын үнүн тыңдап жаткансып кунт коюп уккан элге таң берген.

Дүйнөнү түрө кыдырып, бирок биринчи ирээт мындай «Манас» салтына жолукканын жашыра албай, жашып сүйлөп, ачык сүйлөп, Саякбайды кайра-кайра далыга таптап, бир жомоктогу Баатырды жолуктургансып, анан көргөн көзүнө ишенбей жаткансып, башын кайра-кайра чайкап, немис жазуучусу К.Якобс таңданган экен. Кийин Берлинде 1965-жылы жарык көргөн макаласында Карл Якобс минтип жазып атпайбы: «Саякбайды угуп олтургандар ошончо берилип кеткендиктен, алар өздөрүнүн ооздору ачылып калганын байкашпады. Ой, силер Тайтору чыгып келерин билесиңер да, - десем, «а балким бул жолу Тайтору чыкпай калаар» деп тынчсызданган жоопту айтышты».

Немис элинин дагы бир таланттуу журналисти Эрих Мильштаттын төмөнкү каты манасчы Саякбай Каралаевге болгон немис элинин сый-урматынын айныксыз далили.

«Саламатсызбы, өтө урматтуу манасчи!

Здравствуйте глубокоуважаемый Саякбай Каралаев!

Простите, пожалуйста, что перехожу на русский язык, по-кыргызски мне трудновато. Ваш адрес я узнал с помощью Темиркул Уметалиева. С ним я познакомился в прошлом году в Берлине во время международного съезда писателей.

Разрешите в знак почтения и благодарности переслать Вам номер журнала «Зинн унд Форм» - орган Академии Искусств ГДР - в котором отпечатана в моем переводе эпизода «Письмо Каныкей». «Письмо Каныкей» - это эхо из далекого Киргизстана на земле которого возник великий эпос - гордость Кыргызского народа «Манас» завоевал сердца немецких читателей и радиослушателей (По радио его передавали в 1965 г. 19.IV. и 23, в 1966 г. 24 VI и 25 VI). (Айта кетчү жагдай, бул эпизод Эрих Миштер тарабынан немисче которулуп, кийин чех жана литов тилдерине да которулган).

Ферромагнитную ленту с записью Вашего исполнения эпизода «Каныкей на майдане в Бухаре» и перевода «Письмо Каныкей» мы в прошлом году переслали тов. Чынгызу Айтматову.

От чистого сердца желаю Вам здоровья и бодрости для великого дела, имя которого «Манас».

*Ысык салам!
Сиздердин
Эрих Мильштат
8-июль, 1966.*

...1965-жылы Парижде 308 бет көлөмүндө ЮНЕСКО-нун сериясынан «Манас» циклинен эпопея» деген ат менен жарык көргөн. Түрк элдеринин адабияты боюнча адистешкен француз окумуштуулары Пертев Наили Бората менен Луи Базен китептин корутунду бөлүмүндө С.Каралаевди «улуу актёр» жана «чыныгы акын» деп жогору баалап: «Саякбай Каралаев эпикалык акын титулуна жана «Кыргыз Гомери» деп аталууга толук татыктуу деп эсептейбиз» деген чын ыкластан сөзүн айтышкан.

Европада жарык көргөн Пьер Жан Беранжонун «Кыргыз ыры» деген чыгармасы Манасты уккандан кийин таасиринен жазылгандай сезилет:

...Мен көрдүм күркүрөгөн зымрук көлөкөсүн
Тикирейе тиктеди ал ордобузга
«Капта!» деди айкырып албуут гунндар
Айбалтасын кезеди бүт батышкан.
Дөгүрсүгөн үнүмөн тааный койду
Баш ийемин сага деп Адил уулу!
Азынагын, күлүгүм, силккин жалды
Борпурата тепсеп өт Падыша Ханды.

...Манастын тагдыры сыяктуу Сакеңдин да даңазасы ушундай, улам өчпөй, улам өркүндөйт. Улам жоголбой, улам жогорулайт. Алгалап гана жүрүп отурат. Ар качан тирүү жана кыймылда. Өлүмдү кыпын да көрбөйт.

Киноманасчы

40. Кыргыз эл артисти, белгилүү кинорежиссер Мелис Убукеев 1966-жылы улуу манасчы С.Каралаевдин Манас айтканын 14 сааттык же 12 миң метрдик кино-тасмага жазып калтырган экен. Анын кээ бир гана эпизоддорун «Улуу манасчы» документалдуу фильминде колдонгон. Кийин «Вселенная Манаса» же өзүнүн бир маегинде айтмакчы, кыргызча аталышы «Манас - байыркы кыргыз элинин баатырдык дастаны» аттуу толук метраждуу көркөм-публицистикалык фильмдин тартаарда түрк элдеринин маданиятын, тарыхын иликтеп, атактуу тарыхчы Лев Николаевич Гумилев менен жолугушуп калат. Жакында Манаска байланыштуу кинотасма тартканы жатканын айтат. Л.Н.Гумилев өзү «Байыркы буряттардын живописи» китебин жаза баштаганда негедир жеке тагдырында да, чыгармачылыгында да дембедем кырсыктарга учурап, жолу болбойт. Мында аруу дүйнөгө кирип, арбактарга шек келтирип жатамбы деп, анан атайын будда шаманынан барып курмандык чалып, бата алып чыгармачылык ишин баштап, ошондон соң гана жигердүү уланат.

Мелис Убукеев тээ илгери жаңыдан улуу эпоско киришип жатканда Саякбайдан ак бата алгандыгын айтат. Бирок, кино Алтайдан баштап тартылып жаткандыгына байланыштуу жергиликтүү хакастардын чоң бакшысынын батасын алып, анан ишин баштайт. М.Убукеев - кинорежиссер гана эмес, Манас эпосун изилдөөгө башын сайып койгон күжүрмөн манас таануучулардын бири.

Ал, «Манас бул көркөм чыгарма гана эмес, Манастын улуулугу - куран, инжил сыяктуу касиетке ээ, тулкуна зор маанилерди каткан адабий мурас. Манастын идеологиясы - тамыры терең, дайыма кыймылдарга күчтүү таасирге ээ идеология» дейт.

Эң негизгиси М.Убукеев Манаска илимпоздор көп маани бере бербеген, берсе дагы ал тууралуу сөз баштагандан чочулаган теманы эң алгач айтып чыккан. Ал мындай дейт: «Манас» эки катмардан турат. Биринчиси, адамдар түшүнүп, андай алар үстүңкү катмар, экин-

чиси, аң-сезимге сыйбаган ички катмар. Б.а., биринчиси биз угуп, окуп жүргөн Манастын жердеги ыр дүйнөсү, экинчи, анчейин биз кереметин билип сезе бербеген көктөгү Манастын нур дүйнөсү. Мына ошол Манастын нур дүйнөсүн ачууга далалат кылган М.Убукеев улуу немис психоаналитиги Зигмунд Фрейддин психоанализ окусуна ылайыкташтырып төмөндөгүдөй кылып Каныкейдин Манас Баатыр набыт болор алдындагы түшүн чечмелейт.

Түндө жатып түш көрдүм
Түшүмдө мүшкүл иш көрдүм.
Канжыгадан баш көрдүм,
Кол көөкөрдөн жаш көрдүм,
Талас ылдый өрт көрдүм,
Кырк эмчектүү кер канчык
Кыдырата шимшиди,
Үнүн баспай кыңшыды.
Алчагай мүйүз ак эркеч,
Айды карап маарады.
Тултук мүйүз көк бука
Суу түбүнөн көрүндү.

Эми бул керемет түштү М.Убукеев мындайча жоруйт.

Кол көөкөрдөн жаш көрдүм (фрейдизм боюнча) - мүнөздүү сексуалдык символ. Канжыгадан баш көрдүм - жеңиш. Алчагай мүйүз ак эркеч, айды карап маарады - эркектин кусалуу сагынычы. Талас ылдый өрт көрдүм - аял сагынычы. Кырк эмчектүү кер канчык кыдырата шимшиди, үнүн баспай кыңшыды - бу деле аялзатынын өтө куса болгон сагынычы. Тултук мүйүз көк бука суу түбүнөн көрүндү - эркек бала төрөлөрдөгү алдын-ала белги.

...Сакеңдин сөгүнчөөк, мурч сөз сүйлөмөйүн турбаган мүнөзүн Мелис Убукеев түшүнүп, экөө тез эле тил табыша, азилдешкенге өтөт.

...Тасма түгөнүп калып, азыр эле айткан эпизоду кайра кайталоо керек болуп калса, Сакең мурдагы айткан сөзүн эч качан так кайталабай улам башкачалап турчу экен. Ал эми улуу ойдун уюткусу көй манасчы өтө кызып, эпостун эң укмуштай жерине келгенде же тасма түгөнүп калат, же техникасы бузулуп калчу экен. Ошентип техника баатыр сөздүн бабасын өзүнө толук батыра алган эмес, манасчыны кууп жетип толук жазганга мүмкүнчүлүгү да жеткен эмес. Мунун баарын М.Убукеев өзү тамшанып эскерет.

Айтмакчы, Манас менен Каныкейдин нике түнүн С.Каралаев өтө сейрек айта турган. Айтканда да өтө тар чөйрөдө, өзүнө ишенген адамдар болгон жайда. Айтканда ичинен кобуранып Айкөлүнөн уруксат алып айтчу. Анда нике түн Саякбайга гана тиешелүү чанда гана кездеше турган сөздөр менен өтө көркөмдөлүп, шөкөттөлүп сүрөттөлөт. Эң негизгиси ошол айтып жатканын М.Убукеев тасмага түшүрүп калган. Бирок, ал асемдеп жасалган дүйнөдөй өтө сырлана маселе экендигинен улам көпчүлүккө көп көрсөтө берген эмес.

Алжирдик министр жашыганда

41. Аалам алпы Чыңгыз Айтматов республикалык кинематографисттер союзун жетектеп турганда Москвадан «Алжир өлкөсүнүн маданият министри Мурат Бурбу СССРге атайын расмий сапар менен келгени жатат, Кыргызстанга маданий программа менен эс алдырып, меймандап берсеңиздер» деп телефон чалып калышат.

Минтип ЦКдан чалып, суранып аткан соң, уят болбой тосуп алалы деп Ч.Айтматов даярдыгын көрө баштайт. Атайын программа түзүлөт. Баш калаанын ажайып жерлерин көрсөтүү, Ала-Арча жаратылыш паркына баруу, өнөрпоздордун концерти, атайын сый тамак уюштуруу. Бирок, буга жазуучунун ичи толо бербейт. Башка мамлекеттин маданият министри келаткан соң анын жүрөгүнө терең таасир бере турган кыргыздын бир кереметин көрсөтүш керек эле. «Керемет» деген сөздү эстегенде оюна Саякбай түшөт. Телефон чалып издештирсе Бостериде экен. «Эки иштен бир иш» демекчи, даражалуу мейманга табият керемети - Ысык-Көлдү көрсөтүп, анан өнөр керемети - Манасты бир угузайын деп ойлойт. Ысык-Көл райкомунун катчысы А.Мамыркалиевдин жардамы менен атайын көл жээгинде алма бакчанын ичинде ажайып боз үй тигишип камылга көрүшөт. Андан калса кыргыз мейман келет дегенде агынан жарылып, укмуш даярданат эмеспи.

Алжирдин маданият министри ар бир улуттун өнөрүнө кызыккан киши экен, жолдо карата Чыкеңе ар кандай суроолорду берип келатты. Ысык-Көлдүн кереметине суктанып, кеч күүгүмдө аны жээктеп басып зор ырахат алды.

Эртеси түш оой Саякбайды алдырышты. Манас айтардан мурда Чыкең бир аз орусча баяндама берди. Ко-

тормочусу которуп, министр болсо баш ийкегендей болуп, бирок жүрөгү бирдемени сезгендей, айылдык жупуну кийинген чалды жылмая карап, улам-улам ак ниетин билгизген болуп башын ийкейт. Сакең болсо, ошондо байбичесинен айрылып, санаада жүргөн шекилди. Андамында мурутун сылап, кар жаадырган кабагын бүркөп коёт. Ага министр дагы баары бир, жөн угарман да баары бир. Манас дүйнөсүнүн астында баары тең.

Ошондо өнөр кереметин көрсөтүүгө шашылган Айтматов:

- Саке, эми баштаңыз, меймандарды бир таң калтырыңызчы, - дегенде, айлана-тегерекке бир көз жүгүртүп, анан тоону бийиктете карап, ошол закымдан Манасын тапкансып, ...анан кетти башка бир дүйнөгө... оболоп, ...сабалап, улам мейкинди багындырып, кол жеткис жакка.

...Чыкең тоскоол болуп албайын деп акырын сүйлөп орусча которуп, аны жанындагы котормочу болсо тиги министрге алжир тилине которуп атты. Жети-сегиз мүнөт өткөндө тиги министр котормочуну тизеге түртүп, эми мындан ары которбой эле койгула, эмне экенин котормосуз эле түшүнүп атам деди. ...Көкөй кескен өксүк, боконо сөөктү болкулдаткан, муун-жүүндү бошоткон керемет үндүн касиетин караң!

...Асмандагы жылдызы азайып бараткандай айкырды бейм.

Сакең болсо көптөн бери чабыла элек күлүктөй Манасын сагынып калыптыр. Ушундайда төгүлбөсө анан Сакең Саякбай болчубу. Чыңгыз Айтматов да Сакеңди сагыныптыр. Баары дымып калды. ...Алыстан гана ыйык көлдүн шоокуму коштойт.

Котормочу жана котормого алаксып маани бербей атса, эми такыр эле көрөлөк дүйнө ачкандай элейип калды. Сакең да алыска кетти күндүк жерге ноюбас күлүктөй. Дүйнө дымыйт. Мындайда Сакеңдин үнүнөн башка үн чыгаруу кылмыш кылганга тете. Сакең эле угулуп, Сакең эле айгайлайт. ...Үнү тим эле кара ташты жарып ийчүдөй.

Сакең алкымы буулуп, ыргактап ыйлап, жер солкулдабаса да жүрөк болкулдап турду. Күн бата көк жал Сакең айкашты жеңип кайтып келатты. Бүркүттүн көзүндөй ойноктогон көздөрүн ачып-жуумп, жаңыдан жагылган оттун алсыз жарыгы бирде тийип, бирде тийбей, манасчы өзү от болуп күйүп-жанып аткандай сезил-

ди. Түн бир оокум болгондо Сакең жомогун аяктап, ортодогу от да басаңдап, очоктон эле жымың-жымың этет.

Алжир өлкөсүнүн министри Сакеңди мойнунан кучактап, көзүнөн жаш алып, бетинен өпкүлөп бирдемелерди өз тилинде кобураган болду. Башка дүйнөгө арбалып калган котормочусу аны угуп, которгонго үлгүрбөдү. Кийинки сөзүн Айтматовго кайрылып:

- Сиз кечээ жолдо келатып, кыргыз элинин жазма эстелиги калган жок деп айттыңыз эле. Эми мындай өнөр турганда жазма тарыхтын кереги не. Сиздердики айтма тарых, өзүнчө эле бир бу дүйнө сыйбаган архив тура. Силерде тирүүлөй китепкана бар тура...

Чыкең да аны колдогонун көрсөтүп:

- Ооба, ооба, туура айтасыз.

- Эми ушул адам мамлекеттен кандай жардам алат? - деп ал министр күтүлбөстөн суроо берет.

- Мамлекеттик наамы бар, персоналдык пенсия алат, - деп барып улуу жазуучу мукактанып туруп калдым дейт.

Себеби, ошондо үлкөн манасчы колдогу күлүктөй бапестеп баккан байбичесинен айрылып жүдөңкү тартып жүргөнбү, чийбаркыт кемсели негедир өчүнөн өчүп, масы бут кийими да майланбаган экен. Маанайы да ба-сыңкы.

...Саякбай Каралаевдин көзү өткөндөн кийин анын 80 жылдык мааракесинде ушул окуяны эстеп, Чыңгыз Айтматов кеменгер манасчыны бийик кастарлап ала албадык деген өкүнүчүн айткан экен.

Бирок, асыл дүйнө ар качан касиетин жоготпойт. Алтын ыплас жерде жатып, миң жылдан соң да алтын болуп жалтырайт эмеспи. Ошол мейман Манас укканына өтө ыраазы болуп кайтып, кийин өз өлкөсүнө барганда «Совет мамлекети эмнеси менен таңкалды?» десе, «Баарысы мен көргөндөй, билгендей эле экен. Өнүгүп жатыптыр. Болгону 5-6 саат тынбай тарыхты оозеки айткан өнөрпоз бир тоголок чалга таңкалдым» деген экен.

...Аттигиниң, Саякбай өлбөй калсачы.

...Атаганат, көзү барда кадырына жеткенде кана!

Оруска өкүргөндө

42. Үйдө отурса насиптеш, жол жүрсө сапарлаш, бүркүт салса үзөңгүлөш, Манас айтса өнөрлөш досу акын-комузчу - Чалагыз Иманкулов боло турган. Көлгө келсе анын үйүнө кирбей кыя өтчү эмес. Учурашканда

эле тээ алыстан сөгүнүп келчү, ата-жотосуна чейин айтып. Бүркүтүн да өзү шаарга кеткенде ушу Чалагыз досунукунда карматчу. Тийишкенде эле Ч.Иманкуловдун ысымына тийишип келчү. «Бунун аты эле Чала кыз, өзүнүн накта эркек экенинен шегим бар» деп. Чалагыз аксакал да ага таймашып, жообун берип, «Өзүңчү, атаңдын аты иттики да. Биз тамак бергенде итти «Ме Карала, ме» деп чакырабыз деп тамашалашып, таймашып тим калчу эмес.

Атүгүл Көлгө концерт коюп, гастролдоп келгенде Сакең «Мен Чакеме учураша кетпесем болбойт, ошонукуну эле түнөп алам» деп, кетип калчу. Себеби, Чакеми сөгүнсө көтөрүп, чымчыша кетсе өнөктөш болуп, өткөн-кеткенди эстегенде санаалаш шериги болчу.

Көлдү кыдырып концерт коюп жүрсө мурда таанышбилиш болуп жүргөн колхоздун башкармасынын энеси кайтыш болуп кеткен экен. Концерт койгону келген өнөрпоздор чогуу барып, көз көрсөтүп, көңүл айтып коёлу дешет. Башкарманын үйүн көздөй бет алышып, жолдон эл топтошуп турган үйдү көздөй Сакең баш болуп «Эсил кайран энекем» деп өкүрүп башташат. Аңгыча болбой эле бир киши калдалаңдап чуркап келет. «Бу үйдө орус кемпир кайтыш болгон, башкарманын үйү болсо кийинки көчөдө» деп. Ошондо Чалагыз Иманкулов ачууланып Саякбайды сөгүп кирет: «Деги сен шашмалыгыңды качан коёсуң? Сен баштап өкүрүп орустун үйүнө барып элге шылдың болбодукпу» деп жемелегенге өтөт.

Ошондо да мойнуна алып калбай Сакең минтип тил кайырат: «Чалагыз, сен кудайды карасаң, мен орус болсо да кудагыйыма өкүрдүм. Сени сыйлап, сен үчүн, сенин кайын журтуң үчүн өкүрдүм» дегенде бары кыраан-каткы күлүшөт. Анткени Чалагыз Иманкуловдун жубайы орус кызы болгон экен.

...Сакеңдин ар качандан бир качан кылычы кынында, кеби оозунда, камчысы колунда.

Үч «мушкетёр»

43. Сакең эттин тазасын тандатып, аны дайым бир кишиден төкөлдөштүк казак касапчыдан алчу. Ар күнү адаты эле, түштөн кийинки саат төрттө эт бышыртып жечү. Анан азыркы Тоголок Молдо сквери турган жер парк эле. Ошого сейилдей басканда аны көрүп эл ар тараптан агылып келчү. Адегенде тели-теңтуштарына

тийишип алат, Токтомушев келсе аны «дунгансың» дейт, себеби дунгандын колунда өсүп, дунганча так сүйлөчү, Смар Шимеевди, Муса Жангазиевди, баарына эле ат коюп кажып кирет.

Сакең түш оой жаш козунун этинен жеп, анан Тоголок Молдо гүлбагына чыгып серүүндөй турган. Анан бу жердегилер аны эле күтүп тургансып, алеки заматта анын ширин кебин укканы чогула калышчу.

Бир ирет кошунасы Токтоболот Абдымомунов эртелеп келиптир. Колуна кыл калемин көтөрүп Сүймөнкул Чокморов да манасчынын келе турган убагын болжоп бу жерде.

Учурашып болуп, үчөө отургучта. Ортодо залкар манасчы, оң жагында таанымал драматург, сол жагында чебер сүрөтчү.

Сакең сүйлөй келгенде сөзгө чебер болгон менен, бир кабак бүркөп унчукпаса көпкө дейре үн катчу эмес. Эстеликтей катып калчу. Кээде таякка ээгин таяп, ийнин түшүрүп көпкө дейре былк этпей ойлонуп отура берчү. Сыртта дүйнө бар экенин унутуп, өзү ой-сезиминде тиги Манастын аруу, сыйкыр дүйнөсүнө кирип кетчү. Эч унчукпай. Андай учурда киши сүйлөгөндөн сүрдөчү. Айбыкчу. Ой канатындагы кеменгерлерди ойготуп, же чочутуп аламбы деп. Байкабай ошондо кыжырына тийип алсаң, ой бир ашата сөгөт дейсиң.

...Бу ирээт да Сакең туурдагы бүркүттөй. Таягынын учуна эки колун коюп, ага ээгин таяп, тээ алыста мылтыгын мээлеп, анан кароолго түлкү илинип, ошону шыкаалап жаткансып сол көзүн чала жумуп, оң көзүнүн кыйыгы менен алысты мээлейт. Эч дым чыгарбайт. Тим эле катып калгандай. Бир мүнөт, беш мүнөт... дагы көп мүнөт.

Аны күтө берип, чыдабай кеткен Т.Абдымомунов көпкө дейре унчукпай туруп, эми:

- Саке, эмне эле бир жерден көз албай калдыңыз, жарыктык десе?

Сакең дагы эле унчукпайт. Укмаксан. Сүймөнкул болсо жылмая карап, бир кызык жооп күткөндөй. Ал өзү сүйлөгөндөн көрө Сакеңди укканды жакшы көрөт. Унчукпай калганын да жактырат. Манас айткан кандай жарашса, кээде Сакеңе унчукпай койгон да ошондой жарашат. Бирок, көпкө чейин унчукпай койсо анын сүйлөгөнүн сагынып кетесиң.

Демейде залкардын төгүлүп-чачылып сүйлөгөнүн угуп көнгөн Токтоболот Абдымомунов такыр чыдамы кетти көрүнөт. Бир чекитти шыкаалап эле эстеликтей катып калган Сакең карап:

- Саке, жарыктык киши, эмнени эле тиктеп жата-сыз, тиги жерде деле эч нерсе көрүнбөйт го, - деп ого бетер кыжырына тиет.

Шырп алдырбай кароолго эми гана илинип, атайын деп жаткан түлкүсүн үркүтүп ийип, арманда калган мергенчидей Сакең эми үн катып:

- Ок, атаңдын оозун урайын, эркексиңби! Же өзүң көрбөйсүң, же көрүп аткан кишини тим койбойсуң. Тээ-тиги жакты карабайсыңбы, - деп тиги бет маңдай отургучта кыска юбка кийип, балык боор балтырлары көрүнгөн кыздарды таягынын учу менен жаңсай көрсөтө кетти. Сакең көрсө ошолорго кызыгып, шыкаалап, көз салып отурган экен.

Кайра калыбына келип, тынчып калып, өзү да күлүп койбой, анан кайра карай бергенин улантты.

Т.Абдымомунов болсо ыкшып күлүп:

- Алда Сакем ай-ийе, деги таппаганың жок, көрбөгөнүң жок. Дагы эле жүрөгүңүздө жигиттик жалын бар экен го, - деп тамшанып сүйлөп, улуу жомокчунун бул жоругуна баш чайкап, көпкө дейре күлкүсүн баса албайт.

Сүймөнкул болсо Каралаевдин миң кылыгынын бир эле кылыгына жылмая күлүп, сүрөт тартканын улантты.

Сакең болсо кеп жебей, сөзгө алдырбай:

- Көзүмдүн курчу барда көзүм менен көрөм, курчу кетсе көкүрөгүм менен көрөм. Эркекте деген көргө киргенче жигитчилик болуш керек, - деп бир кайрып өтөт.

...Өзү айткандай өмүрү өткөнчө бөкчөйүп калбай, карылыкка тике карап, кайратынан кетпей, даңазалуу, кызыктуу өмүр сүрдү, ак ээк кезинде да.

Миртемирди таңгалтканда

44. Өткөн кылымдын 60-жылдары Кыргыз эл акыны Кубанычбек Маликов менен өзбек элинин чыгаан акыны Миртемир Чолпон-Атада чогуу эс алып калышат.

Ошондо К.Маликов «Манас» китебин жарыкка чыгаруу боюнча редколлегия мүчөсү, ал эми Миртемир болсо «Манас» эпосун өзбек тилине которуп жүргөн экен.

Эки залкар улуу дастан жөнүндө сүйлөшүп отуруп, бүтпөс теманы улам-улам кызып уланта беришет. Өзбек

элинин залкар таланты «Манасты» которуп жүргөн менен эч убакта «Манасты» манасчынын өз оозунан угуп көрбөптүр. Кубанычбек Маликов китептен окуган эпос менен манасчынын өзүн көрүп, өзүнөн уккан эпос такыр башка экенин айтат.

Анан ары-бери сураштырып отуруп Саякбай манасчыны таап алдырып, Манас айттырышат. К.Маликов С.Каралаевге Миртемир акынды эпосту өзбекче которуп жаткан таланттуу инсан катары тааныштырат. Эпосту өзбекче которуп жатат деген сөз Сакеңе абдан жагат.

- Манас - айкөлүм, бу таза дүйнө. Ага таза, аруу ниет менен гана киришкен адамды өзүнө кабыл алат, - дейт Саякбай, баягы С.Липкинге айткан кебин кайталап.

...Сакең табында экен. Ачылып Манас айтып берди. Моголстандын жапайы арстандары өлүп жаткан кезеңди айтты.

Карындары дардайып,
Ат өлүгү андан көп.
Муруттары сербейип,
Эр өлүгү мындан көп.

Төрт-беш саат нөшөрдөй төгүп Манас айтып бүткөн соң мейман Миртемир бир саамга сөз баштай албай турду.

Адатта Сакең эпос айтып бүтөөрү менен эч ким даап бара албай, анан кичине сууй түшкөндө гана аны менен кадыресе сүйлөшүүгө боло турган. Анан Саякбай терин аарчып, өзүнө келип, бир чыны чай ууртаган соң гана мейман сөз баштап, суроо салды:

- Мынча сан ырдын баарын жан адам жаттай албайт, сиз кантип жаттап алдыңыз?

- Оо кагылайындар, мен жаттамак түгүл, «А» деген арип тааныбайм. Мен Манасты көксөп, көктөн тилеп айтам, анан көкөйүмдө өзүнөн-өзү чыгат.

- Анан анча саптын баарын кантип, качан ойлонуп уйкаштырганга жетишип атасыз?

- Ой, мен эзели сөздү уйкаштырып убара болбойм, оозума өзү кесек-кесек болуп даяр түшөт, - деп Сакең а кишини ого бетер таңгалдырат.

- Ал эми обонун өзүңүз чыгарасызбы?

- Кагылайындар, обон чыгарып мен Молдокең болуп кетиптирминби (Карамолдону айтып жатат). Манастын обону Манас жаралганда эле кошо жаралып атпайбы.

...Эртеси күнү азиз мейман эртең менен эрте туруп көл жээгинде басып жүрүптүр. Кубанычбек Маликов басып барып, ал-акыбалын сураган соң:

- Биз сиз экөөбүз дүйнөлүк поэзия менен жакшы таанышпыз. Бирок, анын бири да манасчы жараткан поэзия менен тең келбейт го. Кечээки чымыр денелүү, алыска үн салып Манас айткан манасчыны уккан соң, дагы деле түн бою үнү кулагыма угулуп, эпос айтып жаткандагы кыймыл-аракети көз алдыман кетпей койду. Манас эпосу эң зор поэтикалык чыгарма экенин билчү элем, эми дагы башка биз билгенден да терең улуу касиети бар чыгар, - деп ойго батып, кечээ Манас жөнүндө сурап атса, эми бүгүн Саякбай тууралуу улам-улам сурап, бир Кыдыр алейсаламдын өзү көргөнсүп, сыйкырдуу дүйнө тапкансып, кийин да бул эзели сыр түйүнү ачылбаган Улуу Дастандын тегерегинде гана көп түйшүк тартып, калемин алып котормолоп жүрдү.

...Сакең ошондой болчу. Жөн жүргөндү таң калткан, таң калганды тамшанткан бир сыйкырдуу талант эмес беле. Адамдан башкача жаралган жан эле го.

Болот Юнусалиев

45. Сакең адамдын жакшылыгын унутпаган пакиза адам эмеспи. Адатта Манаска жакшылык кылган адамдарда атынан айтпай, «кагылайын, садагасы» деп эркелетип, аларга шербет сөзүнөн агызып күлдүрүп, ал эми ошондой көңүлүнө жакын адамдарды мактаганда көбүртүп-жабыртып, жомоктотуп иймейи бар эле. «Болотпу, Болот - ал накта көк жал эмеспи, Айкөлүмдүн доору болгондо «асманда жүрсө бүркүттөй, жерде жүрсө түркүктөй» кырк чоронун бири болмок, кеч төрөлүп калганын карабайсыңбы», деп жамбашын чаап каткырып калаар эле.

Сыягы баягы 1952-жылы «Манаска» чабуул башталганда эпосту эң биринчилерден болуп эр жүрөктүүлүк менен коргоп чыккан Б.Юнусалиев экенин унутпаса керек.

Бирок, ошол 1952-жылдагы окуя Саякбай Каралаев үчүн эң кескин таасир бергенин окумуштуу Болот Юнусалиев каңырыгы түтөп минтип жазып атпайбы.

...Манасчынын кесиби бул арада эл оозунда кара сөз менен айтылып жүргөн жомокту поэмага айландырган жазуучунун эмгегине окшош. Мында айырмасы ушул: жазуучунун поэмасынын тексти жазылган бойдон өзгөрбөй кала берет, ал эми манасчынын туруктуу тексти жок, анын бир айткан тексти, мазмуну бир болгону менен, экинчи айткан текстине сөзмө сөз туура келбейт.

Демек, манасчынын ар бир айтышында чыгармачылык илхам колдонулуп, анын ар бир аткарганы, белгилүү мааниде жаңы чыгарма сыяктанат. Ошондуктан Саякбай карыядан 1940-жылга чейин жазылган вариант менен 1952-жылдагы дискуссиянын таасиринен кийин жазылган варианттын ортосунда жер менен көктөй айырма байкалат. Саякбай карыянын согушка чейинки варианты, анын көптөгөн кайталоолорун эске албаганда, элге атагы чыккан, кадимки «Манас» эпосунун өзү. Ошону менен катар Сакемден башка эч бир манасчыдан эпостун үч бөлүгү толук жазылып алынган эмес¹. Ошондуктан ал вариант уникалдык, жападан жалгыз вариант; муну Саякбай карыянын өз эллине, бүт адамзатка калтырган баа жеткис чоң тартуусу деп билиш керек. Бул тексттер кыргыз тилинде жана башка тилдерде жарыяланса, кыргыз элинин улуу чыгармасы менен бүт адамзат тааныштырылып, дүйнөлүк адабиятка белгилүү салым кошулган болор эле.

Жарым миллионго жакын сымаптай чуурган ыр менен жазылып алынган эпостун толук вариантынын тексти гана уникал эмес, ошончолук көлөмдүү, көркөм улуу эпосту жадысында сактай билген Саякбай карыянын өзү да дүйнөдө импровизаторлордун ичинде өзүнчө бир уникал-акын экендиги жөнүндөгү пикирге кошулуу керек. Кагаз бетине түшкөн эпос бир кыйла сапаттарынан ажырай тургандыгы белгилүү. Манасчынын өз оозунан кадимки шартта укканга кайдан жетсин. Айтылган тексттин көркөмдүүлүгү манасчынын настроениесине (көңүлүнө) жараша, ал эми көңүл болсо, айтылуучу шартка (угуучулар чөйрөсүнө) жараша келет. Фондудагы тексттер, ошонун ичинде Саякбай карыядан жазылып алынган да, манасчыны жалгыз отургузуп алып кагаз бетине түшүрүлгөн тексттер. Эпосту кадимки угуучулардын алдында айтканда гана кадимки элдик текст пайда болот. Сакемди ээрчип, эл арасында айткандарын уккан адам оңой байкайт. Манасчы менен эпостун кадырын билген угуучулар бетме-бет келгенде гана бирине-бири таасир туугузуучу шарт түзүлөт. Ошондо угуучуларынын назарын өзүнө бүт бойдон оодарып алган манасчы айтылып жаткан окуянын мазмунуна жараша өзү кошо таа-

¹ Азыр Кыргыз ИАнын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусунда макала чыккандан кийин жазылып алынган Мамбет Чокморовдун эпостун үч бөлүмүн бүт камтыган варианты сакталып турат (ред.).

сирленип, каармандары кайгырса кайгырып, кубанса кошо кубанып, алардын ички сезимдерин жалаң ыр менен, сөз менен гана эмес, адам баласына бүткөн толгон кылдат каражаттар аркылуу билгизип отурат. Мындай шарттарда кабинетте табылбаган нечен сонун сөздөр менен айтылган укмуштуу ырлар өзүнөн өзү куюлушуп келип турат. Угуучулар өздөрү каалаган эпизодду айтканда Саякбай карыя ого бетер илхамданып, өтө таасирленип айтат. Ошондой эле көп каалаган жана манасчы өзү да көбүрөөк жактырып айта турган эпизоддордун бири - «Каныкейдин Тайторуну байгеге чапканы». Бул эпизоддун угуучуларды да, манасчынын өзүн да таасирленткен күчү, ички сыры - анын көркөмдүгүндө, анын эч качан өчпөс идеясында.

Манастын көзү жумулары менен ашкереге чыккан чыккынчы Абыке, Көбөштөрдүн кандуу тырмактары элге батырыла баштаганда, айлакерлик менен балтыр бешик Семетейди өлүмдөн алып качып төркүнүнө алып барып, иниси Ысмайылга бала кылып бактырып жүргөн Каныкей баласы тестиер болгондо, уулум атасы Манасты тартса чыгып келсин, эси жок эселек болсо артта калсын деп төлгө кылып, Тайторуну байгеге кошот. Байгеге кошулган тулпарга бирөөлөр карасанатайлык кылбасын деп, Каныкей атын өзү сүрөмөкчү болуп, Манастан калган кийимдерин кийип, жарак-жабдыгын асынып тойго келет. Атасы Темиркан менен иниси Ысмайылдын «бизди намыска калтырасың, эркекче кийинбе» деген сөздөрүн капарына албастан, айдалган аттардын артынан кеткен Каныкейди өлтүрүп келүүгө Семетей жумшалат.

Эли, журту, уулу үчүн толгон азапка кайыл болуп жүргөн жесир өз баласы колдуу боло турган абал угуучулардын да, айтуучунун да жүрөгүн өйүйт, окуянын эмне менен аяктарын ого бетер кызыктыра күттүрөт. Бирок окуянын кызышы мурунку деңгээлден төмөндөбөйт. Кайта тарткан аттарды дөбөдө чоң дүрбү менен көрүп отурган Каныкей Тайторунун үч жүз аттын соңунан келатканын көргөндө баласынын колунан өлгөнчө, өзүн өзү жайламакчы болот.

Эл сүйгөн каармандын дайыма мындай оор шартта болушу угуучуларды чаалыктырып жиберishi мүмкүн. Ошондуктан жомокчу аз-аздан шартты оң жакка оодара баштайт. Боздоп, зарлап турган Каныкей көзүнүн кан аралаш жашын сүртүп алып, дагы бир караса, Тайтору алтымыш аттын артынан келатат. Каныкей Манастын

Ак Келтесин дүрмөттөп туруп бир атканда, анын тарсылын уккан Тайтору октой учуп, аттардын алдына чыгат. Ошентип иш оңолгондо Каныкей кайта өзүнүн аял киймин киет. Муну али байкай элек Семетейдин кулкүмүзүндө да жагымдуу өзгөрүштөр пайда боло баштайт. Чыныгы тууган энесин, өз мекенин, элин али биле элек баланын оозуна «Манас», «Талас», «Кыргыз» деген сөздөр өзүнөн өзү эле кирип калат. Ушинтип, акырын-акырындап башталып, бара-бара угуучуларды өзүнө бүт багындырып алган патриоттук сезим Сарытаздын монологуна кульминациялык точкага жетет. Бул монолог - «Манастагы» патриотизмдин гимни. Каармандарын бирде тозокко түртүп жиберсе жаздаса, бирде бейишке бет алдырып, миң кубултуп жаткандагы максат - ушул патриоттук идеяга келип такалат. Ушул бийик идеяга эпостун композициялык курулушу, ырларынын кооздугу, өткүрлүгү шай келет. Эпостун бул сапаты мурунку манасчылар тарабынан гана өрчүтүлбөстөн, мында Сакемдин өзүнүн да көп эмгеги болуш керек. Бул терең изилдөөнү талап кыла турган маселе...

Угуучуларды бирде ыйлатып, бирде кубантып отурган күч жалаң гана эпостун идеялуулугуна эле эмес, жомокчунун устаттыгына да байланыштуу. Ар бир абалга ылайык каармандын кыймыл-аракетин, кылык-жоругун, ички психологиялык сезимин, айланадагы шартты, табигаттык фонду жана башка өткүр сөздүү кооз ырлар менен сүрөттөөнүн өзү манасчыны көркөм сөздүн улуу устаттарынын даражасына көтөрөт. Ал эми ошол ырлардын мазмунуна жараша жасалган кыймыл-аракеттер, бай мимика, эпоско таандык музыка, миң кубулган доошунун миң сырдуу ыргагы менен угуучуларды белимчидей өзүнө багынта аткарыштын өзү манасчыны ашкан тажрыйбалуу профессионал артистке теңейт. Бирок мында дагы бир чоң «деталды» эске алыш керек. Сахнадагы артист даяр текстти айтуу менен катар ар бир жолу бир гана каармандын ролун аткарат. Ал эми экспромт менен ыр чыгарып жаткан манасчы ар бир жолу айтып жаткан эпизоддун (же бүт эпостун) каармандарынын бардыгынын ролун жеке өзү ойнойт, алардын ар биринин ички психологиялык сезимин, кайгы-кубанычын тең бөлүшүп, угуучуларга кылдат элестетет, башкача айтканда, бүт театралдык коллективдин эмгегин аткарган сыяктанат. Манасчынын эмгеги ар тараптуу таланттуулукту талап кылган татаал эмгек болгондуктан, Саяк-

бай сыяктуу чоң манасчылар элдин тарыхында чанда учурайт. Ошентип, эгерде эпостун музыкасын ата-бабадан калып келаткан элемент катарында эсептей турган болсок, манасчы эки түрлүү чыгармачылык искусствонун - акындык жана актерлук искусстволордун мыкты устасы болуп эсептелет.

...Саякбай карыяны кыргыз эли акындыгы дарыядай аккан акын катарында гана эмес, укмуштуу актер катарында да абдан жакшы билет. Сакем кеминде элүү жылдан бери элеттеги малчылар менен дыйкандарга, шаардагы жумушчулар менен интеллигенттерге керемет актёр катарында да жомогун айтып, алкышын алып жүрөт. Саякбай - өз элинин алкышына татыктуу биздин доордун укмуштуу жомокчусу.

...Кыргызда көрө билгенди көсөм дейт.

Мамбетаалы манасчы

46. ...Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Калканбай Ашымбаевдин атасы Мамбетаалы деген болгон. Саякбай манасчыдан 3-4 жаш кичүү болгону менен курбу катары чогуу жүрүп, экөө тең Чоюкеден Манасты үйрөнүп, үзөңгүнү чогуу темиген тели-теңтуштардан болушкан.

А түпкүлүгү баары тең Арыкмырза уруусунан чыккан Болот уулу Назар деген чоң манасчы болгон. Көбү Манасты ошондон үйрөнүшкөн. Семетей, Сейтекти кошуп айтат. Баласы Жүгөрү «Семетей» айтып, кийин небере-чөбөрөлөрүнө чейин уланган.

Эми манасчылык өнөр ушундай болгон. Адегенде куйма-кулак, зирек, ынтызар балдар күндөп-түндөп, кумарланып манасчыларды дегдеп уккан. Анан балакатка жетип, жигиттик сезими ойгонгондо тойлордо, эл чогулган жерлерде секетбай ырларды ырдап чыгат.

Анан түшүнөн аян берип, Манаска өтөт. Керемет дүйнө ошондо башталат.

Бир күнү алар кадимкидей Манас айтып баштаганда Чоюке манасчы экөөнү өзүнө чакырат. Күңгөйдө Дыйканбай манасчыга барып, көрүп, үйрөнүп, өнөрүңөрдү бир сынатып кайткыла дейт. Барып үйрөнүп келген соң, Чоюке манасчы ошондо Мамбетаалы менен Саякбай Каралаевди угуп көрөт.

Мамбетаалы жоош, уяң, тартынчаак, анан түз жүргөн киши эле. Дыйканбай кандай айтса, дал ошол төкпөй-

чачпай көргөнүндөй айтып берет. Чоюке угуп көрүп: «Жакшы, үнүң бийик экен. Дыйканбайдын жамакчылык жактарын да үйрөнгөн экенсиң. Ашыкча жерлерин алып сал» дейт.

Анан өзгөчө күүлөнүп Манас айткан Саякбайды угуп көрүп: «Сенин үнүңдө касиет бар. Сен алыска ырдай турган манасчы экенсиң» деп бата берет.

1922-23-жылдары Кыдыр аке экөөнү тең угуп көрөт. Анан экөө тең батасын алып, кийин 1936-жылы С.Кара-лаев, 37-жылы Мамбетаалы филармонияга Бишкекке жөнөшөт.

Мамбетаалы манасчы Манас айтканда кан тамырларына күч келип, чекеси көгөрүп кетчү экен, анан «Көк чеке» деп коюшчу дешет. 1941-жылга чейин иштеп, анан кызыл жүгүрүк оорусуна кабылып бели бүкүрөйүп, фронтко барбай калат. Бирок, аскерге киши жөнөтүп комиссариатта иштейт. Согушка бараткандарга духун көтөрүш үчүн ар дайым «Чоң казаттан» үзүндү айтып берчү экен. Платон илгери айткан тура «Согушка бараткандарга өлүм жөнүндө угузбагыла» деп, себеби духу түшүп калат.

Кийин айылда почточу болуп иштеп жүрдү. Бирок, Манасты таштабады, өмүрү өткөнчө айтып жүрдү, радиога жазылып калды.

Сакеңдин жүрөгү оттуу болчу, ошон үчүн оттуу сөздөрдү сүйлөчү. Сакең өлүк чыккан жерге барса да «Кырааным, оо эсил кайран шумкарым» деп баатырды жоготкондой жокточу. Элди көргөндө элирип кетчү. Ээлигип элге жагып, салам берчү. Сөгүнгөнү болсо өтө тар жерде. Ишенген кишилеринин арасында гана сөгүңчү. Сакең ойдун булагы, сөздүн кунары болчу.

Манасчы элдин көңүлүн көтөрүү үчүн жаралган да. Анын байлыгы да Манас, ырысы да Манас.

Сакең абийирине чаң жугузбай, көөдөнүн датка алдырбай, ыйманына камчы салдырбай ак жашады.

Анын жүрөгүн өмүр бою ыйыктык, адилеттүүлүк уялады.

Көөдөнүндө аалам сыйган адам болчу.

Эми күлкү салып, тамаша кылганы бир укмуш да.

«Ден соолугуңуз кандай?» деп сурап калгандарга, «Ээ, балдар, асылдан ажыраган соң эмнени айтасың» деп калат. «Асылыңыз эмне?» десек, «Ээ, кагылайындар, алаканыңа салсаң салаадан майы тамган эттен, өпкөн сайын албырып турган беттен Кудай айырбасын деп жатпаймбы» деп күлдүрөөр эле.

Бу жарыкчылыкты улуу манасчы төрткө бөлүп айтаар эле дейт билгендер. Биринчиси, майда-чүйдө, келди-кетти, ушак-айың - чыр дүйнө. Экинчиси, өнөрчүлүк - ыр дүйнө. Үчүнчүсү - аялзаты - нур дүйнө. Ал эми калганынын баары көр дүйнө. Сакең ошо нур дүйнө менен ыр дүйнөдө жашап, чыр дүйнөгө убактысын кетирбеди, көр дүйнөгө колун булгабады.

Гомерге салыштырганда

47. «Түндүк Илиадасы» аталган Калеваланы чогулткан Элиас Леннротту фин элинин Гомери дешет.

Ал эч убакта Саякбай менен Сагымбай сындуу түшүнөн аян алып, «Калевала» эпосун айткан эмес. Негизинен «Калеваланын» автору - фин эли. Адегенде болгону 1027 саптан турган ырды 1908-жылы жүз эки ырчыдан жазылып алынган экен. Демек, орточо эсеп менен бир ырчы он саптан айткан экен. Ал эми Элиас Леннрот болсо кезинде миңдеген чакырым жөө басып, эл аралап, ар бир сабын чогултуп, миңдеген адамдар менен кездешип, анан ирээтке келтирип, «Калеваланы» жазып, ошону менен адабий тарыхта аты калган. Түпкүлүгүндө ал дастанчы эмес, фольклор иликтөөчү болгону айныксыз.

Экинчи бир «Гомер» атка конгон ал дагестан элинин карыя акыны Сулейман Стальский болгон. Поэзиясы чынында өтө керемет, жомокторду ыр кылып жазган. Ошон үчүн аны ошол кездеги СССР жазуучулар Союзунун төрагасы Максим Горький «азыркынын Гомери» деп лакап ат койгон.

Бирок, Стальский менен Сагымбай, Саякбайларды салыштыруу мүмкүн эмес. Деги эле жомокчу, дастанчы, эпос айткандардан эмне үчүн эле сөзсүз Гомер менен өлчөнүш керек. Андай болсо Гомердин өзү ким болду экен деген суроо туулат. Албетте, ал байыркы гректин «Илиадасы» менен «Одиссеясынын» автору жана чебер аткаруучусу. Бул эки эпос биригип келип жыйырма жети миң саптан турат.

Ал эми Саякбайдын айтканы жарым миллион саптан ашып атпайбы. Салыштырууга болобу? Демек, Саякбай «Гомердик шкала» менен өлчөсөк, бери эле болгондо кырк эсе көп болуп атпайбы. Эгер орой айтканда, кырк Гомер биригип бир Саякбай болуп атпайбы. Анда эмесе, эмне үчүн бүт дүйнөдө Гомерди билишет да, биз-

дин Саякбайды дээрлик тааный элек. Кыязы Гомерди Гомер кылып көкөлөткөн байыркы грек тарыхчылары, адабиятчылары, саясатчылары болгон. А биздечи?

Улуттун намысына ачууланып Алыкул Осмонов анан минтип жазып атпайбы: «XX кылымда жашаган манасчылардын эң көрүнүктүүсү, эң күчтүүсү, эң улуусу Сагымбай Орозбак уулу болуп эсептелет. Бирок, биздин уятыбызга жараша ушул улуу киши жөнүндө бир да сөз жазыла элек».

Улуу Сагымбай Манасты айтты. А биз азырынча Сагымбай тууралуу эч нерсе айта элекпиз.

...1995-жылы ал кезде президенттик администрацияда иштеп жүрүп мамлекет башчысы Аскар Акаев менен кошо Кочкор районуна барып калдым. Жашы жетимиштен өтүп калган, өтө жупуну кийинген бир аксакал чыгып, пенсиясы өтө аз экендигин, аны да 4-5 айдан бери алалек экендигин айтып, чай-чамекке жардам берсеңер, эч болбосо «атам Сагымбай манасчы эле, далай китептери чыкты эле, ошонун калем акысынан болсо көмөк кылсаңар» деп кайрылып, бир аз материалдык жардам көрсөтүлгөн болчу.

Талантты таланттай сыйлап алуу ата-бабалардын парзы болуп келди эле го.

Демек Саякбайды, анын алптыгын, кеменгерлигин, генийлигин ченей турган жан азырынча али жарала элек шекилдүү.

Кыргыз элинин дагы бир алигиче өз баасын ала элек туңгуч философ уулу Асанбек Табалдиев да али дүйнөлүк адабиятта «Манас» жана манасчылар өзүнүн бийик ордун таба элек экендигине бушайман болуп мына буларды жазып атпайбы: «...Миңдеген биздин эл түзгөн океан - Манас, али Ысык-Көлдөн чыгып, Ала-Тоону ашпай жатат». Ал эми Саякбай Каралаев туурасында болсо, «...Ал, жеке эле биздин элдин улуу Адамы эмес, дүйнөдөгү улуу адамдардын бири. Бирок, кыргыздын ушул улуу уулу жөнүндө дүйнө билеби? Дүйнөлүк илимде, дүйнөлүк тарыхта Саякбайга арналган атайын барактар барбы? Мен андай барактарды али окуй элекмин. Ырас, Саякбай жөнүндө да, Сагымбайдан кем эмес, мүмкүн андан алда канча ашык сөздөр айтылып жүрөт. Бирок, ошол сөздөрдүн алы Саякбайга ал жетпей жаткансыйт. Бул сөздөр, андан али улуу, укмуш, таңгаларлык талант жасай албай жатат. Сыягы, аны корбогон ооздун жели менен эмес, иш жүзүндө Гомерге теңеш үчүн, ал турсун

Гомердин өзүн алп менен аныктоо үчүн, Саякбайдын айткан Манасын чыгарыш керек. Ошондо гана Саякбай тарыхтагы ордун ээлеп, талантын ааламга көрсөтөт. Ошондо гана, аны дүйнө окуп, дүйнөлүк илим, дүйнөлүк тарых ага өз барактарын арнайт. Ошондо гана ал Саякбайды Гомер менен эмес, Гомердин өзүн Саякбай менен салыштыра алат».

Бул ташка тамга баскандай таамай пикирге кантип кошула албайсың.

...1960-жылы Саякбай Каралаев Москвадан кайтып келгенден кийин аны бир улуу орус окумуштуусу «Гомердин Гомери» деп айтыптыр деген сөз таркап кетет. Муну уккан байбичеси сөздүн түпкү маанисине көңүл бөлө бербей, жаман чалын кызганып «Атынан эле айтышпайбы, «гөмүрдүн гөмүрү» дешип, эмне маскөөлүктөр мындай кара киши көрөлөк бекен» деген тура.

Ошол 1960-жылы Москвада болуп өткөн чыгыш таануучулардын эл аралык 25-конгрессинде С.Каралаевдин «Манасын» угуп таң калган академик И.А.Батманов кийин минтип эскерип атпайбы.

...Деги бу биздин Сакебиз азамат. Ал эпостон чакан үзүндү айтканда залда ушундай тынчтык өкүм сүрдү дейсиң. Окумуштууларды көз ачып жумганча эле өзүнө тартып алды. Миңдеген жайнаган көздөр ага кадалып тиктеди. Артисттик кыймыл-аракети, ымдоо-жымдоолору, келбетинин ийкемдүүлүгү оозунан чыккан текстке бап келе түшүшү - бүт окумуштууларды өтө таңыркатты. Саякбайдын ал көрүнүшү - айтуучусу гана эмес, куду эпостун легендарлык баатырындай элес калтырды. Мындайга фотокабарчылардын күнү тууйт эмеспи. Алар биринен сала бири Саякбайдын айланасында чарк айланып жүрүштү.

...Мына, Москвага барып алып, таланты менен баарын таңгалтып, адамдарды өзүнө чарк айланткан, ал алиги «Неге гөмүрдүн гөмүрү дешет менин жаман чалымды» деп байбичеси кызганган жөнөкөй эле бир карапайым абышка болчу, Саякбай деген.

Манасчынын Чубагы

48. ...Анда эч ким эч нерсе алалекте абышка «Манастын» калем акысына Москвич алып атпайбы. Бул окуяны бизге Саякбай Каралаевдин жээн күйөө баласы, бир учурда Жогорку Соттун судьясы, Юстиция министри-

нин орун басары болуп иштеген белгилүү юрист Султангазы Касымов айтып отурду. Ошону Чубак айдап жүрчү. Жүрөгү өрт, бир аз тентектиги да бар эле. Ичип алып, өзү курлуу баланы чатакташа кетип, бычак менен сайып ийип атпайбы. Адегенде атууга кетет. Кыргызстан жазага кечирим берүүгө күчү жетпей, анан Төрөбай Кулатович СССР Верховный Советинде убактылуу төрагалык кылып калат. Ошондо он беш жылга түшүрүп берген. Абышка дагы кийин ыйлап кирип атып 14 жылга түшүрүп, ошол мөөнөттү толук отуруп, анан бошонуп келди. Түрмөдөн келгенден кийин Балыкчыда автошколдо инструктор болуп иштеди. Аяктан да авария кылып машинасын талкалаптыр. Анан жоопко тартылаарда мен барып куткарып борборго алып келип атпаймбы.

...Азыркы белгилүү коомдук ишмер Амангелди Муралиев «Кыргызавтомашта» ошондо деректир болчу, кичүү уулу Чубак 14 жыл түрмөдө отуруп келген соң, аны ошоякка жумушка орноштурдум. Мен анда парткомиссияда иштечүмүн. Бир күнү Муралиевди чакырдым: «Ай, Саякбайды билесинби?» десем, «Как же не знать Саякбая» деп жооп берди. Жумуш маселесин чечип берди. Эми квартир алып бер деп кыйнадым. Анда кезекке туруш керек эле. Баары ЦКдан коркушчу. Ага карабай бир бөлмө үй берди. Радиатор чыгарган цехте иштеп жүрдү. Ошо бойдон үй-бүлөсү жок жашап, балалуу болбой өттү.

Сыргак болсо Балыкчыдагы С.Каралаев атындагы мектепте кыргыз тили жана адабиятынан мугалим болуп иштеп жүрдү. Анан астмадан катуу ооруп кайтыш болду.

...Чубак Молдовановкада жазасын өтөп отурганда Бейшекан апа уулуна жолукканы барат. Барса уулу жок. Кайда кетти деп сураса бир орус кыз келип ээрчитип кетти дейт. Ошону угуп алып эле кан басымы көтөрүлүп, эки күндүн ичинде кете берди. Ал тың киши эле. Мүрт кетип калды. 1967-жылдын 7-майы болчу.

Саякбай ата да 1971-жылдын 7-майында кайтыш болуп атпайбы. Экөөнүн тең жарыкчылык менен коштошкон күнү бир күн. Анан абышка жалгызсырайт деп өмүр бою төрөбөгөн бир кемпир алып бердик Балыкчыда турганда. Ага такыр көнбөй койду. Анан жүдөп, чүнчүп кетти. 1971-жылы борбор калаага ооруканага алып келдик. Доктур Жайлообаев айтып атпайбы. Өпкөсү жарабай калыптыр деп. Себеби, кыйкырып Манас айтып жүрүп

епкөгө күч келсе керек. Сүйүмбаев Совмин болчу. Кантта малды бордоп семирткен чарбадан эки семиз жылкы алдырдык. Ошо киши зор көмөк көрсөттү. Союзун союп, аза зыйнаты өттү. Эл көп келди. Он үч жыл эстелик коюлбай турду. Анан кайненем дайым эле ыйлайт. Эстелигин тургузалы деп Тургунбай Садыковго барсам, Саякбайдын тирүү кезинде эле жасап калган жети баш кабы бар дейт. Гипстен. Ал кишинин арбагын сыйлайм деп чийип берди элесин. Бюстка албайм деди, себеби бюстун филармониянын астына тургузганга даярдап атыштыр. Курдайдан кызыл гранит алып келип, Т.Садыков жумушчуларына жасатып берди. Эстелигин ачканда Ч.Айтматов, Жолон Мамытов, Акун Токтосартов жана башка бир топ аттуу-баштуу адамдар келди. Бул 1984-жылы болчу.

Буканын керээзи

49. «Бир күнү биз концерт коюп Таласка бармай болуп калдык» дейт бир кезде Саякбай Каралаев менен чогуу жүргөн, кийин улуттук филармониянын музейин жетектеп иштеген Кыпчаков Жумабай.

...Деректирибиз Арген Эсенкулович Сакемди ала барсаңар жакшы болот эле деп айтып калды. Анан биз «Вермут» деген винодон алдык дагы Сакемдин үйүнө жөнөдүк. Барсак Сакем үйдө экен, төрдө олтуруптур. Бейшекан байбичеси менен учурашып, Сакемдин алжайын сурап сүйлөшүп олтурдук. Таласка оркестр кеткени жатканын, Сакемди ала кеткени келгенибизди айттык. Анда Сакем: «Айланайын балдарым, өмүр бою филармонияда иштеп жүрдүм эле, эми минтип бутум ооруп жыла албай олтурам. Барсам сонун болот эле, Таласка баратыпсыңар, Манас атамдын арбагы колдосун. Ак жолуңар ачылсын» деди. Анан дагы мындай деди: «Илгери бир эки айылдын букасы сазга тыгылып калып, ары сүйрөп, бери сүйрөп чыгара алышпайт. Эл кантмек эле, союп алалы дешет. Анда бука керээзин айтат дейт: «Ээ айланайын, ушу эки айылга далай эле пайда келтирдим эле. Эми мени союп, этимди бөлүп аларсыңар, бирок менин өтүнүчүм бар. Теримди жерге талпак кылып таштап койбой, кысыр калган кунаажындын үстүнө жаап коёрсуңар» деген экен» деп айтып берди. Анын сыңарындай, бу кишиде сөз ушунчалык түгөнбөйт эле, өзүнчө эле жаткан бир легенда болучу. Сакемде сөз жашырат деген дегеле болчу эмес.

...Асан Жакшылыковдун атасы бизде иштеген, Көлдөгү кызынын үйүнө барышса Сакемдин тайганы ошо жерде экен. Ал киши короодо турган бооз бээни минип алып, итти ээрчитип чыгып баратса кызы артынан чыгып: «Ата, алдагы бооз бээ да. Минбей эле койбойсуз да» дейт. Анда Сакем: «Эй, бооз кезинде бээни эмес энеңди мингем» деп оозун басып коёт. Бирде орой дешчү, бирде чукугандай сөз тапкан кыйын адам болчу. Мына мен өз өмүрүмдө филармонияда 52 жыл иштедим. Бирок менин өмүрүмдөгү эң кызык учурлар кыргыздын белгилүү адамдары менен жүргөндө болду. Укмуш, укмуш. Бир жолу Тянь-Шанда бир колхоздо болдук. Молдокем комузуна кыл тагып жаңыртып жатса, бир аксакал келип маңдайына олтуруп калды. Анан: «Биз атайын келдик эле, айланайын Молдоке, «Камбарканды» бир чертип бербейсиңби?» деди. Анда Сакем Молдокеме: «Ай чертип бер, Молдоке, мындай күүнү баалап келген адамдарга. Кыргыздын «Сынган бугу», «Камбаркан» күүлөрү аябагандай баалуу, атка бергис күүлөр» деди. Ошондо анан Молдокем бир чертти дейсиң.

Бир күнү Н.Давлесов дирижёр болуп келди Москвадан, 1956-жылдар болуш керек. Көлдү кыдырып бардык. Анда Ыбыкем пенсияда эле, айылында болчу. Көлдүн ары жагында Кереге-Таш деген айыл бар экен. Биз ошондо оюн коюп жатсак, бир жаш жигит келип «Атам бүгүн концерт бүткөндөн кийин эле келе берсеңиздер, конуп кетесиздер деп айтып жиберди» деп калды. «Оо, болуптур, балам, айланайын, Ыбыкеме кантип барбайбыз» деп Сакем барбалаңдап баланы жөнөтүп жиберди. Ошо кезде биздин дирижерубуз ЗИМ деген машинасын айдап келип калды, дарбыз-коонду болсо аябай салып алган. Концерттен кийин ал бизди үйүнө келип түшүрдү. Анан ал конуп кеткиле деди. Сакем айтты: «Айланайын, ракмат, сен балдарды коноктой бер, мен Ыбыкемдикине барып жатам» - деп болбой койду. Анан ал киши бир жакка чыкканда өзү менен кошо чып этме мылтыгын, куржунун ала жүрчү. Ошолорду көтөрүп биз да жөнөдүк. Жаштардан комуз чертет деп Бейшеке Жандаров деген баланы жаныбызга алып алдык. Барып түшкөндө эле Сакем Ыбырайга айтып калды, «Сен баланча деген күү чыгарыптырсың» деп. Адегенде ошол күүнү укту.

Анан Сакем «Манасты» түнкү саат 11лерде баштады го, кайта саат түнкү 2-3төрдө бүттү. Койдун эти тартылып, эт желгенден кийин, Сакем кайра эле «Чоң Казат-

ты» айта баштады. Ошентип олтуруп таң атып калганын да байкабай калыптырбыз. Беш-алты аксакалдан башканын баары уктап калыптыр. Сакем болсо чапанын желбегей жамынып алып кичинеден чай ичип, «Манасты» жарык киргенге дейре айтты. «Эс ал, эс алып ал» дегенди уккан да жок, кайта күчөнүп олтуруп түшкө чейин айтып токтоду. Анан барып эс алды. Эми ушуну карасаң, өзү атайы барып Ыбырайдын күүсүн угуп, «Манасты» таң атканча бир айтып, түшкө чейин бир айтып.

Оркестр кечке келди. Сакем өзү кызыганда айтып олтурбайбы, мына мен да жыргап калдым кенен айтып деп. Мына азыр өнөрпоздор «Манас» ордени кимге, буга деп чуркап жүрүшөт. Ал эми Саякбай башкача болчу, атак-даңкты сүйчү эмес. Ал «Манасты» айтаарда, мисалы «Чоң Казатты» же «Алмамбет менен Чубактын чатагын» айтабы, биринчи өзү окуяны чечмелеп, анан барып токтобой айта берүүчү. Ал эми азыркы манасчылар «Оо-оо-оо» деп шыр эле баштап айта беришет. А Сакем Каныкейдин Тайторуну кантип чапканын, ага эмне себеп болгонун, кыскасы, санжырасын чечип айтчу. Эми Сакем бул уникалдуу адам, классик манасчы да. Укмуштуу адам эле. Азыр санжыра десек эле «баланчадан баланча» деп эле санап кете беришет.

Улуу залкар кичинекейлер менен

50. Ошондогу коммунисттик партиянын бир үлгү тутарлык жагы бар эле. Белгилүү адамдар менен жаштардын, мектеп окуучуларынын жолугушууларын байма-бай уюштуруп тураар эле. Анын тарбиялык мааниси өтө терең. Саякбай Каралаев да мектеп окуучулары пионерлер, комсомолдор менен жолугушууларга барып, «Манас» айтып, алардын да кызыккан суроолоруна жооп берип кайтчу экен. Кээде коңшу Казакстанга да барып, андай окуяларга каарман болгонуна төмөнкү макала күбө. Бул гезитти улуу адам тууралуу материал топтоп жатып учураттым («Кыргызстан пионери», 1964-жыл, 29-апрель).

22-апрель күнү улуу жолбашчыбыз, атабыз В.И.Лениндин туулган күнү Курдай районундагы Георгиевка селосундагы № 2 он бир жылдык мектепте эки республиканын, башкача айтканда, кыргыз жана казак пионерлеринин достук майрамына Саякбай Каралаев да катышты. Ал жүздөгөн пионерлердин алдына чыгып «Каны-

кейдин Тайторуну чапканын» айтып бергенде жаш ленинчилер дүркүрөтүп кол чабышып, карыяны ардактуу пионерге шайлашты. Саякбай Каралаев өзүнүн пионерлерге кайрылган сөзүндө: «Лениндей эмгекти, элди сүйгөн адамдардан болуп өскүлө. Мага таккан жагооңор мени силердин катарыңарга кошту. Бүгүндөн баштап өзүмдү пионер деп эсептеймин. Жетимишке чыксам да силер менен барабан, сурнай артып Ленин түзгөн өлкөмдө жашап жүрө беремин» деди.

Дагы бир ирээт пионерлер менен болгон жолугушууда ошол замандын салты-шарты менен от (костёр) жагылып, С.Каралаев төмөнкү ырды айтып берет («Кыргызстан пионери», 1963-жыл, 14-сентябрь).

Каарлууга кактырбай,
Камчылууга чаптырбай.
Ушул орус келгенде,
Элди жөнгө салыптыр.
Бирге конуп, бир жайлап,
Бир дос болуп дан айдап,
Жарык күндү бир көрдү,
Калганда кыргыз карайлап.

...Улуу залкар ошол доордун өкүлү катары Совет өкмөтүнө, СССРдин урабас мамлекет экенине жана коммунисттик партия - чыныгы элдик партия экенине ишенген. Себеби, анын Манасты аруу туткан жүрөгү абдан таза, назик жана эч кимге, эч нерсеге арам санабаган жан эле.

Райкан менен

51. Улуу баяндын улукман айтуучусу С.Каралаев өзү айтмакчы:

Баатырлар менен жүрөктөш,
Балбандар менен билектеш,
Эрендер менен маңдайлаш,
Чечендер менен таңдайлаш, -

жүрүп, көр тирликке майдаланбай, ары парасаттуу, ары кызыктуу өмүр өтөдү.

Чуңкур жерге уюп калган пас жердин киргил суусундай эмес, аска-зоонун мөлтүр булагындай туптунук жашады. Шаңдуу да, шайыр да.

Адам эмес, кушту да кабак-көзүнөн айрый билген Сакең ар дайым ачык-айрым ак ниет кишилер менен шакаба чегишип, чымчылашып жүргөндү жакшы көрчү. Өмүрдүн кыска көз ирмеминде майда-чүйдөгө убакыт коротпой, киберсибей, ак ниет менен достошуп, сагынышып жашаганды бийик баалап өттү да, кетти, оомал-төкмөл дүйнөдөн.

Куштарды, күлүктөрдү, айымдарды, атүгүл бозону да «классификацияга» бөлгөн Сакең адамдарга да ар кимисине жараша мамиле күтчү.

Маселен, түнт, карамүртөз кержейген адамдарга салам берип эле, мурчуюп, сүйлөшпөй салкын мамиле кылчу.

Ушакчы, кeroоз адамдарга жолукса аларга салам берип, коштошоору менен ары бурулуп баса берээрде колун шымына аарчып, «чыйт» түкүрүп, күбүрөнүп сөгүнүп басып кетчү.

Сыланкороз эркектерди бир талуу жеринен кармап, ат коюп, же шакабага алмайын турчу эмес.

Ак жүрөк адамдарды ийгиликке жетсе элдин көзүнчө апыртып-жабыртып мактап, көкөлөтүп жиберчү.

Кичинекей балдарды маңдайынан өөп, анан бир ирет сөз сүйлөп алмайын өтчү эмес, «чормойгонуңан өптүрүп кой» деп.

Эң жакын адамдары, маселен, Чалагыз, Ыбырай, Шекербек, жаш «батальондон» Райкан, Мидин, Байдылда менен сөгүнүп учурашып, сөгүнүп коштошо турган. Сөгүнгөнү - аларды эркелеткени. Өзү да ошентип эркелей да түшүнө турган.

Бечара адам көрсө колундагысын аячу эмес. Бирөө ооруп калса атайы барып ал-жайын сурап турчу. Колунан келген жардамын жан адамдан аябай, адамгерчилиги өзүнчө бир түгөнгүс дастан сындуу болгой.

...Согуштан кийинки тартыш жылдары жазуучу Николай Удалов ошондо аты жаңыдан чыгып келаткан жаш акын Райкан Шүкүрбековдун үйүнө барып калат. Аялы бала-бакырасы менен айылга кетип, өзү үйдө жалгыз калып, ооруп-сыркоолоп, аз-маз жүдөңкү тартып жүргөн мезгили экен дейт. Адатта андайда үйдүн ичи суз тартып, куну кетип, аялы жок үй куту качкан очоктой болот эмеспи.

Р.Шүкүрбеков ошону да билгизбей:

- Келиңиз, тамак ичип кетиңиз. Ниетиң жакшы экен, тамактын үстүнөн чыгып калдың. Тиги чалга ырахмат, койдун бир жамбаш этин апкелип таштап кетиптир, - дейт.

- Кайсы чал? - деп сурайт.

- Саякбай манасчы. Жакшы киши эмеспи. Көл та-
раптан эт келип калса мага да, тиги согуштан келип
оорукчан Узакбайга (Абдукаимов) да эт апкелип бөлүшүп,
ысык шорпо ичип тургула деп кетет. Өзү деле бай болбо-
со да, тапкан-ташыганын ар качан бөлүшүп турат, - деп
ыраазы болгон экен.

...Кайран Сакең, күндүр-түндүр Манас айтып, түбөлүгү
түйшүктүү Манас жолунда жүрсө да жакшы адамдарга
жакшылык кылганга куш өмүрдө ар дайым убакыт таап,
жүрөктөрүндө жылуулук калтырганга жетишип калган
экен.

...Айкөлдүгү да.

...Мидин Алыбаев болсо кийин С.Каралаев Того-
лок Молдо-Москва көчөсүндөгү үйгө көчүп кеткенде,
анын Логвиненкодо турган үйүнө кирип, анан эскер-
месинде жазып айтпайбы: «Бу Сакеңдин эт илген кыл
арканына эттин даамы укмуш сиңип калыптыр. Азыр
ошол кыл арканын кайнатып сорпосун ичип атам»
деп, күлдүрүп.

Саякбайдын кайрыктары

52. ...Деги бу Каралаевдин Манас айтып жаткандагы
обондорун иликтөөгө музыка илиминин күчү же-
тээр бекен.

...Ай таң. Биз билген музыка дүйнөсү жети гана но-
тадан турса, Сакеңдин кайрыктары андан алда канча
ашып кетип жатпайбы. Ырдоонун 28 вариантын пайда-
ланганычы. ...Кээ бир жеринен созуп, ...кээде ырдап,
...кээде обондотуп сүйлөп, ...кайгырса кошок кошуп ийип,
...кээ бир жеринен кобуранып сүйлөп, ...кай бир жери-
нен бирдемесин унуткансып токтой калып, ...анан кайра
алдыны көздөй чаптырып, жетип барып, эңип алып, кэ-
эде сөгүнүп ийчүдөй обдулуп келип токтолуп калат.

...Ошондо аны угуп отургандар окуяга аралашып ки-
рип кетип, «Аайт, уйт», «О, атагерү, чиркин ай, кара-
чы, жарыктык киши» деп алакан чаап кошумчалап,
жамбашын чаап өкүнүп, өздөрү Саякбайдын кайрыкта-
рына үндөш, саптарына авторлош да болуп кетет...

...Анан Сакең кээ бир жерине келгенде башта айтыл-
ган 3-4 сапты кээде кайра кайталап коймой адаты. Аны-
сы угарманга мурда болгон окуяны эстетип коёюн деге-
ни да.

Сакеңдин кайрыктары башталганда адатта ойлуу, анан бара-бара албууттанып, катаалдап баштайт. Кармашка келгенде өткүр, баатырга кайрыктары кайрат берип, кээ бир саптары ант берип жаткандай угулат, жоону жеңгенде шаңдана түшөт, ошондон кийин гана лирикасы башталат.

Эми Сакеңдин жаңсап ырдаганы өзүнчө эле бир театр. Миллион сап баткан алтын башы, чулу булчуңдуу денеси, эки колу. Мына ушу ар бир адамда бар дене мүчөсү менен эле бүтүндөй бир детектив, согуштук кино көрсөткөндөй таасир калтырат. Кайгырганда башын төмөн салып, иши оңунан чыгып калганда башын чайкап, анан жоону сайып келатканда элди тике карап, башын койкоңдотуп, деги койчу, не деген өнөр!

Эки колу - өзүнчө эле 50-60 өнөрпоз катышкан оркестр сыяктуу. Адеп жомокту жобурап баштаганда оң колунун сөөмөйү менен мурутун сылап алчу. Анан эки колу Сакең катуу «от алгыча» тим турчу. Анан от алган соң эки колу бүркүттүн кош канатындай чабылып кетчү. 8 саат, 10 саат, 24 саат тынбай. Кээде эки колун шак коюп, алакан чаап, ачуусу келгенде муштумун түйүп, дүрбү кылып карап, найза кылып сайып, ат кылып чаап, туу кылып көтөрүп, сүлгү кылып аарчып... Миң түркүн кыймыл, миң түркүн сөздү түшүндүргөн, кайсы бирин айталы.

Москвадан жарык көргөн «Музыкальная жизнь» деген журналдагы макаласында атактуу музыка иликтөөчү, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты В.Виноградов анан минтип жазып атпайбы: «Масштабы жагынан дүйнөдө бир да эпос «Манаска» тең келе албайт. Саякбай Каралаевдин феноменалдык эс тутуму жана таланты укмуштай таң калтырат...».

Кээде Сакең Манас айтып жатканда алыстан көрүп, балким үнү угулбаса деле айрымдар тээ ыраактан элесин, кыймыл-аракетин баамдап эле окуя эмне жөнүндө болуп жатканын аңдап түшүнө турган.

Кээде өзүн-өзү тыңдап аткансып тыныга калат. Анан ошо эки колунун кыймылы жетишпей жаны кашайып баратканда тура калып, жерди тээп, өзүн көкүрөккө ургулап, заманасы куурулуп... Кайран Сакең, не деген өнөр, не деген энергия!

Анан чымыр денелүү, баатыр сындуу төп денеси. Жоо сайганда обдулуп алдыга кетет, жаа сайылганда жаралуу денеси бүшүркөй түшөт. Бирок сөзсүз соңунда же-

ңип чыгат. Антпесе Саякбай манасчы Саякбай баатыр эмес. Антпесе Манас Манас болбой калбайбы! Ушундай эмеспи. Саякбай Манас гана айтпайт. Аны менен бирге көргөн көпчүлүктү ...эрдикке, ...достукка, ...сабырдуулукка, ...тайманбастыкка, ...даанышмандыкка, ...патриоттуулукка, ...улуулукка үндөйт. Куду бүркүтүн үндөктөгөндөй.

Ошондо Сакең кызып Манас айтып жатканда аны от деп элестетсеңиз, адегенде тамызгыдай тутанат, анан күйөт, жалбырттайт, алоолонот, жалбырты көкөлөп бийикке кетет, табы тегереги жакка тарап, учкундары ыргып, чарт-чурт этет. Бүтөөрүндө түтөп барып, токтогондо өрт өчкөндөй болот. Өзү да баары бүткөндө додо болгон күлдөй болуп уюп калат. Бирок табы күчтүү. Айтып бүтөөрү менен ошо замат даап жакындап эч ким баралбайт.

Эгерде Сакеңди дайра деп элестетсек, анда дайра майда булактан тээ бийиктеп «кулдуруктап» башталат. Сакең да таза, так, шашпай айтып баштайт. Булак булакка кошулуп, эңкейишке жеткенде шар кулайт. Кээде күрткүнүн, кээде муздун астынан да үн чыгарат. Бара-бара булак агып сууга, анан көбөйүп өзөнгө, өзөн дайрага айланат, чалкып аккан. Андан ары өзү эле токтобосо ал дайраны бууп эч ким токтото албайт.

Айрыкча айгайлап 2-3 саат Манас айтканды көргөн киши кирген дайраны, эки жагын жеп, жакындаса эле агызып кетчүдөй сезилет. Жакындасаң коркосуң, алыс кетейин десең көркөмү укмуш, күр-шар ташты агызып, шары асман тээп, толкуну жээкти жырып, албууттанып. Сакең кудум ошо улуу дайра эмес беле.

Ал эми үнүчү!

...Кээде кыйкырып, ...кээде куу сүрөп, ...кээде шыбырап, ...кээде жобурап, ...кээде шолоктоп, ...кээде бакырып, ...кээде чакырып, ...кээде илептүү, ...кээде суроолуу, ...кээде жоопсуз, ...кээде жумшак, ...кээде салмактуу, ...кээде күрсүнүп, ...кээде үшкүрүп, ...кээде кекиртек менен, ...кээде жүрөк менен, ошондо да өзүнө жарашыктуу жөткүрүп койгондугу. Ошентип эгерде С.Каралаевдин кайрыктарын терең иликтеп караган кишиге Сакең манасчы эмес, өзүнчө эле бир дүйнөлүк деңгээлдеги композитор болуп чыга келип атпайбы. Башкасын мындай коёлу, «Тайторуну» сынагандагы күлүктөрдүн чабылышын эле Сакең 28 түрдүү обон менен айгактап үн салып атпайбы. Он чакты музыкалык аспапты бир эле ойноп жаткандай.

Ал эми согушту сүрөттөгөнүчү... Карса-курс, кылыч айкашып, айбалта эгешет. Жылкы кишенеп, кулун чаңырат. Кабылан күңгүрөнүп, карышкыр ырылдайт. Желелер ызгыйт. Алтын баш ыргыйт. Эр чабылып, кан шорголойт, айыл өрттөнөт, жетим боздойт, жесир сыздайт, эл муңдайт. Жайлоосу ээн калат. Кызы күң болот, уулу кул болот, ата-энеси шорун тартат. Көл соолуп, чөл какшыйт.

...Мунун баарын Сакеңдин үнүнөн эле туйса болот.

Бүркүт менен Саякбай

53. Кайсы бир америкалык окумуштуунун китебинен окудум эле, ким кайсы жаныбарды жакшы көрүп бакса ошого жараша мүнөздөмө берсе болот деп. Маселен, жылкы баккан киши өзү жылкы мүнөз болот. Кээде көйрөң чалыш келет. Же тоок баккан майдачыл болору таризде. Чочкочу кичине ыпыласка жакын. Ал эми бүркүт таптаган өзү да бүркүт кыял, бир мүнөз, эки жүздүүлүктү жек көргөн, намыскөй, өзүн таза туткан, бийикти эңсеген кулк-мүнөздүү болот. Атактуу манасчы Саякбайдын да көкүрөктө туу тутканы бир айкөл Манас болсо, көңүл кушун көкөлөткөн колундагы эрмеги - бүркүтү болгон. Өзү да бүркүт сыңары оболоп, бийикте, аруулукта өмүр өтөдү.

Ошондуктан көптөр эңсеп жүргөн борборго келгенде адеп баш калаа тардык кылып, өзү батпай жүдөп кыйналып, капастагы бүркүттөй тоону эңсеп, көлүн сагынып, эркиндикти самап, колу бошой калганда Көл тарапты көздөй чу коюп кетип калып жүрдү. Фрунзе ага тардык кылды.

Өзү айткандай ал «Манасты» залда, кабинетте, же студияда эмес, таза абада, тоодо, суу жээгинде эркин айтчу. Төгүлүп айтчу, кыйналбай өзү рахат алып эргип, кээде ээлигип токтоно албай айтчу. Кырк чоросу менен кошо жүргөндөй кербезденип айтчу. Түлөккө отургузулуп тапталган бүркүттүн томогосун чечкенде кандай бийикте сабалап учса, Сакең да көпкө дейре сагынып дастанын айтпай жүрүп, анан оболоп «Манас» айтса,.. ошол бийиктеги бүркүтүндөй сызчу. Тээ көк мейкинди сабалачу. Жер паста калчу, боз чаңгыл бойдон.

Сагызган сайда, таранчы карагайда, ал эми каргакузгун тарп аңдып жашайт. Чыныгы бүркүт бийикти, көк мелжиген асканы, жылдыздарга жакын булуттарды

мекендеп, майда-чүйдө чымчыкка кол салбайт. Чонду качырат. Сакең дагы кенже эпосторго аралашкан жок.

Бүркүт бийиктен тике качырып, атып түшүп аң алып, чеңгелине мүйүздөй катуу бир тырмагын, бир тумшугун батырып алып, анан мүнүшкөрү келгенде бошотуп берип, мүнүшкөрүнөн алкоо сөз уккан соң ыраазы болуп моюнун ого бетер зоболотуп, көкүрөгүн кере бир мактоого татыктуу экенин билгизет. Сакең да «Манасты» укмуштай айтып болуп, элден алкоо укканда, ичинен өзүнө ыраазы болуп, эки жаагы бүлкүлдөп турса да, кудум Манастын өзү сыяктуу кабагын бүркөп, анан каардуу карап койгону да бүркүт чалыш мүнөзүнөн эмеспи.

Анан Сакең ачык-айрым мүнөз киши болгон менен эч ким менен сыр бөлүшпөгөн. Болгону жалгыз Бүркүт салып жүрсө, ага «Манас» айтып, кырааны аны тыңдап, ээн талаа, эркин тоодо кушу менен кобурашып, сыр бөлүшө жүргөн. Саякбай не деген залкарлар менен үзөңгүлөш, насиптеш, жолдош болуп жүрдү. Бирок, бири да Сакеңдин сырын толук билем деп айтканга оозу даап барган эмес. «Манастын» сырын манасчы гана билген сыңары, Саякбайдын сырын бир билсе ал өлөөрдө кайдадыр кайып болуп учуп кеткен Ак көз бүркүтү билер.

Бүркүт бүркүттүн гана эрежесине баш ийип жашайт. Маселен, жапыска конбойт, чаңга жолобойт, капаска көнбөйт. Өлүү эт жебейт. Тоону гана эңсеп, тээ бийиктеги Көктү гана көксөйт. Көкүрөгү шамалды самайт. Канатына кир жугузбайт. Чагылгандын жарк-журт эткенинен жалтанбайт. Көзү курч, жүрөгү өрт келет. Эркин өскөн эрээн куш.

Сакең: «Бүркүттү жырткыч деп айтууга болбойт. Жырткыч болсо баарына алы жетет, баарын кырып жибербейт беле. Бүркүт канаттуулардын кайра тартпаган мырзасы. Ал эркиндикти сүйгөн асыл жаныбар. Ошон үчүн бийик аскаларга уя салып, бийик асманда гана калгыш учуп жүрүшөт» деп барктап айтчу.

Сакең да канча кооз кабинет, залдарда «Манас» айтты. Бирок, өзүнүн өтө кысылып, кыйналып атканын сезчү. Бүркүт бүркүттүгү менен мактанбайт. Анын турган турушу эле Бүркүт. Саякбай да манасчылыгы менен эч мактанбаган, элеттик миң абышканын бири сыңары эле, айылдын топурагындай жөнөкөй, карапайым болгону анык. Бүркүт тоодо, бийикте, таза абада, мөңгүдө жашап, сылап-сыйпап, эркелеткенди жактырбайт. Кудум ошо сыңары Сакең да баладай таарынчаак, баатыр-

дай каардуу мүнөзү менен эркелетейин дегендерди шатырата сөгүп кирчү. Акыл айтса Бакайдай, чарт-чурт этсе Чубактай, достукка Алмамбеттей бекем. Мергенчилеп баратса Манас жоого аттанып бараткандай.

Бүркүттү көпкө аң уулатпаса тамырлары, тарамыштары ката түшөт. Сакең көпкө «Манас» айтпаса сыркоолоп калган өңдүү маанайы чөгүңкү тарта түшөөр эле.

Бүркүт тоё тамак ичсе аң-куш ала албай калат.

...Жайдын саратаны. Бул учурду баары күтөт. Көлгө барып эс алып, күнгө күйөлү деп. Бирок, Саякбай бүркүт сыңары кеч күздү күтөт, эң биринчи сампарлап жааган карды. Себеби, кар жааса баары кар астында калып, аң жем издеп чыгат. Анан бүркүтү аң алат. Ошон үчүн Саякбай жадыраган жазды күтпөй, жайкалган жайды күтпөй, күдүрөгөн күздү күтүп, ашпак карды арзып жашачу. Кудум Бүркүтү сымак. Бүркүтү аң алса өзү алгансып жаш баладай сүйүнүп, бүркүтү тойсо өзү тойгондой сүйүнүп, бүркүтү көктө жүрсө өзү да көктү карап жердеги турмушту унутуп, көктө гана оболон, буту жерде экенин унутуп. Айрыкча кыш келгенде шаарда тура алчу эмес. «Түндө Бүркүтүм түшүмө кирди, мени сагынып атса керек, кырааным десе» деп бир айлап Тоңго кетип калчу. Шаарга келип кийимин алмаштырып кайра кетчү. Тоңдо анын бүркүтүн Ашырбай деген аксакал кармачу. Бир жолу кырсык болуп Бозум аттуу бүркүтү өлүп калат. Аны Сакеңе угузгандан коркушуп, айлалары кетет. Улуу кызынын тун уулун өтө эркелете турган эле. Бул суук кабарды небереси аркылуу угузалы деп чечишет. Ошол небереси: «Ато-о, Бозум өлүп калыптыр» десе, Сакең олурая карап: «Ок, балам, антип айтчу эмес» деп ишенбей атып ишенүүгө аргасыз болот.

Сакең балким пенде катары турмушта жаңылган чыгар. Бирок, өлөр-өлгөнчө да, өлөөрдө да «Манас» айтып, «Манастан» жаңылган эмес. Бирок, Сакең да жаңылган, болгондо да бир катуу жаңылган. Өзү кээде анчамынча кызытмадан, ачкылдан ичип, кызып алганда ошонусун айтып, шолоктоп ыйлаган күндөрү болгон. Ал кандайча болгон?

...Же табы келбей турганбы, же Бүркүтү көптөн бери көңүл бурбайт деп таарынып турганбы, Сакең 1960-жылдары Көк-Мойнокко келип, колуна кондуруп, томогосун алалекте Бүркүтү эрте теминип, канатын каккылап иет. Мындайды күтпөгөн Сакең Бүркүтүн «Энең...» кошуп катуу сөгүп, кушун коё берип иет. Бүркүтү бийиктеп ба-

рып, Сакеңдин үстүнөн үч айланып анан жакынкы тоого барып, аскадан өзүн таштайт. Урчук ташка төшү менен урунуптур. Жетип барса Бүркүтү жоодон жан берген баатырларча эки канаты эки жакка калдайып, башы шалайып, кызыл-жаян кан болуп өлүп жаткан болот.

Сакең ошондо кара көрпө тебетейин жерге чаап, эмчектеш бир тууганынан ажырагансып боздоп ыйлайт. Манас өлгөндө бир ыйлаган Саякбай ошондо Бүркүтүнөн ажыраганда бир боздойт. Түшүнбөгөн кишиге бир чымчык өлгөндө ким ыйласын. Түшүнгөнгө бул чымчык эмес, Сакең үчүн Манастын кырк биринчи чоросундай сезилчү. Алп кара куш сымак ардактачу. Бүркүтү да Саякбай сыяктуу бала кыял, таарынчаак, намысчыл болот окшобойбу. Куш баласы болсо да манасчынын бир сөгүнгөнүн көтөрө албады го. Муштумдай болгон куш. Кушта да ушунча бийик сезим болобу. Бу кургур жем издеп эле жашабай, намысты бийик тутуп жашайбы. Улуу Манасчыдан, дасыккан бүркүтчүдөн тил укканча өлүмдү артык көрдүбү?

Сакең болгонун болгондой айтып, көргөнүн көргөндөй деп, кээде сөгүнүп-сагынып жүрдү. Бирок эч кимге кек сактабады. Кек сактаса Манас үчүн жаралган аруу жүрөгүн булгап алат беле. Бирок, өмүрү өткөнчө өзү тилдеп өлтүрүп алган Бүркүтүн эстеп, шолоктоп ыйлачу, кечирим сурап жашады. Өзү улуу туруп болбогон бир миң куштун биринен кечирим сурады. Ошону байкабай тилдеп алганы үчүн өзүн-өзү кечирбей жашады. Канча ирет кээде кызып алганда ошо Бүркүтүн эстеп, буркурап айтып жүрдү. Манасчы «Адамдын эң айкөлү - Манас, жер үстүндөгү айбанаттардын берени - Арстан, Асмандын ээси - Бүркүт» дей турган. Бүркүтүн «Көктүн көрөгөчү, кырдын кырааны» деп сүрөттөп, атынан атабай «Кагылайын» деп, «Кагылайыныма суу бердиңерби, жемин бердиңерби» деп турган. Мына ошол Манасты жомок кылып айтып, бүркүттү куш кылып салган Саякбай бактылуу болбогондо, анан ким бактылуу. Адатта бүркүтчү куштун жыргалын гана көрбөй, кууралын да кошо татып жашайт эмеспи. Сакең да андан куру жалак калбады. Бир ирээт өзү боз үйдө «Манас» айтып атса, сырттагы бүркүтү бошонуп алып, жайылып жүргөн бир козуну жара тартып салыптыр. Сакең аны көрүп, малдын ээсине: «Төлөп берем, төлөп берейин, садагасы, жырткыч куш жырткычтыгын жасап, мени шерменде кылган турбайбы» деп өзү күйпөлөктөп,

Улуу туруп кичүүлүгүн, Баатыр туруп карапайымдыгын көрсөткөн экен.

Сүймөнкул Чокморов Сакенди келиштире тарткан, чекесинде тырыгына чейин окшоштуруп. Анда Боомдун чыга беришинде бүркүтүн кармачу экен. Бактырган киши карабай койсо керек. Бүркүт арыктаганда эки канына эле таянып, такыр калдайып калат тура. Бу киши бүркүтүн сагынганда өпкүлөп жиберчү. Барып эле өпкүлөйүн десе, ачкадан ачууланып турган бүркүт бир чапчыган экен. Берки киши ажыратып калыптыр. Болбосо абышканын көзүн майып кылып коймок беле. Ошондо Сакең тамак берип, сылап, тиги бүркүттүн таарынычын жазып өпкүлөп, берки бүркүтчүнү болсо ата-жотосун кошуп ашата сөгүп, Солтон-Сарыга чейин Саякбай бүркүт салып кыдырган экен.

Ар бүркүтүнө ат коюп, ар бирине кишиге мүнөздөмө бергендей сыпаттап маашырланып айта турган. «Боз жигит деген бүркүт асыл эле. Талаалап жүрүп томогосун алганда түлкү-бөрүнү бир эле өлтүрө чапчычу. Кайран көйрөң Кара болсо ашкере кыраан болчу. Ал бөрүнү тепкенде балта менен чапкандай жыгылар эле. Короодогу малга, тезек терип жүргөн кыз-келиндерге да кол салып жибербегей эле деп катуу кармачумун. Күлдү бадамды болсо 12 жыл кармадым. Асманга учуп чыкса куру түшчү эмес. Жейрен, текелерди ала берип, мени көптүрүп жиберген. Азыр да эстей калсам ичим ачышат. О дүйнө кетип, кыяматтын кырына барып калсам тиги дүйнөдө көрүшөр бекемин деп ойлоп калам.

«Ай, сагынтың го чочкоң, кагылайыным» деп кадимки адамды сагынгандай куса болуп жүрүп, кийин Кара Чолок деген бүркүтү менен жашады. «Кыйтуу, кыйтуу, садагасы» деп бөбөктөй эркелетчү. Анысын болсо укмуштай мактап бу бөрүнү көргөндө каткырып эле жыгылып калат. Бүркүт карышкырды серпкенде бир колу менен тумшугун карыштыра кармап, оозун бекитет эмеспи. Бир жолу ошентип жатканда текөөрүнүн бирөө бөрүнүн оозуна кирип кетип, чайнатып жиберип, бир колу чолок болуп калган. Анан бөрүгө ого бетер өчөшүп, бөрүнү серпип асманга бир көтөрүп, атасын танытып анан ташка таштап жанчат.

... Кийин алп манасчы дүйнөдөн кайтканда ошо акыркы бүркүтү Кара Чолок көктө учуп, «Киллак-Киллак» деп жетимсиреп, бир канча жолу айылдын үстүн айланып ээсин издеп, анан кайдадыр кайып болуп кеткенин Азиз Салиев эскерет.

Ал бүркүтү колго кармаган кадыресе куш беле, же улуу жомоктогудай манасчынын колдоочусу беле. Али купуя сыр.

«Кан Манастын Ак шумкар,
Тегеренип калкактап,
Тескери учуп чалкактап,
Сасык жемдин баарысын,
Чачып кетти Ак шумкар,
Кайып болуп көрүнбөй,
Качып кетти Ак шумкар.
Алтын кыска боолорун,
Тытып эле кетти Ак шумкар,
Асманды көздөй көкөлөп,
Сызып эле кетти Ак шумкар»

деп Сакең айтмакчы, өлбөс дүйнөгө кайып болуп кеткен чыгар.

...Куш көрсөк кастарлай жүрөлү. Ал балким Сакеңдин Кара Чологу же Айкөлдүн Ак Шумкары болуп жүрбөсүн.

Мухтар Ауэзовдун баасы

54. «Манаста» казак-кыргыз достугу: «Ак бөкөндүн кылындай суурулушкан, Ак буудайдын унундай жуурулушкан эгиз эл» деп айтылат эмеспи.

Казак элинин гана эмес, орток түрк адабиятынын бараандуу өкүлү «Манас» эпосу менен Чыңгыз Айтматовго опол тоодой кызмат өтөгөн Мухтар Ауэзов кезинде Саякбай Каралаев менен биринчи ирээт 1928-жылы таанышып, бара-бара жылдыздары келишип, ымалалаш болуп, байма-бай жолугушуп, атүгүл ал тууралуу эпикалык чыгарма жаратсам деген тилекте болгон экен. Фрунзеге, Ысык-Көлгө келген сайын улуу манасчыны алдырып, улам-улам айттырып кумар кандырып, кайра тамшанып «Дүйнеде Саякбайга теңелетин өнөр жок гой. Осы баа жеткис кеншти көтериңдер, Саякбайды көтериңдер, не деген керемет өнөр» деп айтып, кемеңгер дастанчыны өзүнөн да бийик коюп сыйлачу тура. Кээде тамашалап: «Бу Сакеңди көргенде эле кыйсык сөз айткым келип тур» деп күлдүрүп, тийише кетчү экен.

1956-жылы Алматы шаарында кыргыз адабиятынын декадасы болуп, ага Мухтар Ауэзовдун түздөн-түз чакыруусу менен Саякбай Каралаев да барат. Ошондо

катышкандар башкасы бир тең да, анда Сакеңдин Манас айтканы бир тең болгонун күнү бүгүнкүгө дейре айтып келишет.

Декаданы үлкөн жазуучу Мухтар Ауэзов өзү ачып, кыргыз жана казак элдеринин тарыхый, рухий байланыштары тууралуу, келген таланттар жөнүндө, анан манасчыга байланыштуу кең-кесири кеп кылат. «Манас» эпосунун дүйнөлүк мааниси тууралуу айтып келип, Саякбай Каралаев жөнүндө өзү толкунданып сүйлөйт: «Осы улы адам шалкыган дастандарды жараткан дэулердиң соңы гой. Европалыктардын сөзи мен айтканда «Последний из могикан». Былай алп дастаншы енди дүйнеге келмейди. Осы улы д?у адамды казак калкы көрип калсын деп атейин алдырып келип отырмыз. Сакеңди жаксылап көрип калыңдар. К?зир Сакем өзи алдымызга шыгып, дастандын сөзинен айтып береди. Манас көлеми - өзінше шалкып жаткан поэзиянын океанын елестетеди гой. Осыны тыңдап, Сакеңнин өнерин де, сөзин де, өзин де еске тутып калыңдар» - деп айтып, манасчыны эл алдына чыгарат. Мухтар Ауэзовдун сөзүнө таасирленген көрүүчүлөр манасчы сахнага чыгып келатса, кудум дөө келаткансып, туруп кол чаап тосуп алышат. Улуу жазуучунун сөзү дем бердиби же табына келип турганбы, Сакең Тайторунун чабылышын бирде күйүт болуп муңканып, бирде күлүк болуп чабылат. Сакең алты кылым алтын кутуга сактаган асыл дүйнөсүн ачкандай, ак берметин чачкандай болду. Кыргыз көргөн азапты эми казак журту да өз башынан өткөрүп жаткансып жүрөгү сыздады, жүлүнү муздады. Саякбайдын таасири ушунда эмеспи угармандар, көрөрмандар аны менен кошо ооруп, кошо сакаят. Бу ирээт жомокчу үнү менен музду да, ташты да эритип ийчүдөй айтты. Бирде кубанып кумарды жазат, бирде өкүнүп көкүрөктү эзет. Кай бирде бүркүт шаңшып, туткундагы боорун чакыргандай үн салат. Күлүгү улам озгон сайын манасчынын жүзүнөн нур балкып, өзү куш болуп калкыйт. Куш канатын желпигендей көңүлү сергийт. Мындай укмушту мурда көрбөгөн эл жапырт көтөрүлүп, узакка кол чаап, кайра суранышат.

Кайрадан жалгыз болуп туруп, миң ат чуркап келаткандай дүбүрт жаңыртты Саякбай.

Өзү тамчыдай болуп туруп океандай толкуду Саякбай.

Үнү көктө, өзү жерде.

...Сакең тура калганда сан миң калың кошуун коштоп, жер дүңгүрөп жаткандай болду бу Жараткан!

Ошондо бир казак жазуучусу «Кыргызда комуз болсо, бизде домбра бар, силерде Токтогул болсо, бизде Жамбыл бар, бирок силер Манасыңар менен улуу экенсиңер, биздин Манасыбыз жок» дегенде, «Манас – казак-кыргыз элине бирдей орток баатыр» деп айткан экен бир кыргыз.

Мухтар Ауэзов ошол СССР учурунда сөзү өтүмдүү, абройлуу адамдардын бири болгон. Кайсы өлкөгө барбасын, же окурмандар менен жолукканда ар дайым Саякбай жөнүндө кеп кылып тамшанып да, таң калып да «Бу киши д?у гой, д?у» деп кайталап бир тоголок сакадай бойлуу чалды дөө катары көрүп, «биздин д?умиз гой» деп ат коюп барктап жүргөн. Маселен Франция жана Америкага болгон иш сапарына да Саякбай тууралуу айтып, Индиянын президенти өзү философ Радхакришнан менен болгон маегинде да ал тууралуу кеп кылганы эле Ауэзовдун Сакеңе, Манаска болгон үлкөн сый-урматынын далили. Кыргыз окумуштуусу М.Мамыров менен жолугуп калып «Не үшін Саякбайга «академик» нагамын бермейсиңдер? Ондан өткен кандай академик бар?» деп бушайман собол салган экен. «Манаска» арнап атайын «Кыргыз элинин баатырдык эпосу» деген бараандуу илимий эмгегин жараткан.

Кыргыз эл акыны Кубанычбек Маликов менен залкар жазуучу Мухтар Ауэзов дасторкон үстүндө отуруп: «Казак эли акын келеби же кыргыз эли акын келеби?» деп сураса, анда: «Кыргыз эли акын келет. Казак элинин акындарынын айтыштары ең узак болса еки сагатка созулат. Ол энди Манастын миллион жыр сабын жалгыз басына сыйгызып отырган Саякбай Каралаевдин улытынын акындыгы артыкшылык кылады гой» деп, айкөлдүгүн көрсөтүп, Сакең аркылуу кыргыз элинин ырчылык талантына дагы бир жолу таасын баа берген экен. Атургай кээде кыргыздын айрым сөздөрүнө суктанып, казакта «туыды», «уыл тапты» деп айтады. Буга караганда кыргыздын «төрөдү» деген сөзи не деген керемет, көркөм эмеспи! Осы «төрөдү» деген кыргыздын сөзүн казактын адабий тилине киргизсе, кандай адеми болар еди, кыргыз тили соншалык бай, угымды, жагымды, тегрентип бир сөзүн еки айтпастан, тек кумдай шубыртканга уста» деп суктанган экен.

1967-жылдан баштап Казак Академиясы өтө көңүл бурду. Эки жигит Сакеңдин Манасын, отуруп, турганын, санжырасын бүт жазып алыптыр. Анан казактар авто-

рдук калем акы катары 17 миң рубль бериптир. Бул чоң акча болчу.

Сакең да казак жигиттер менен аскерде жүргөндө үйрөнүп алган окшобойбу, эски казак акындарынын өлөндөрүн, казак элиндеги белгилүү адамдар менен болгон окуяларды өтө тамшандырып, күлдүрүп айтып берчү. Айрыкча, Абайдын ырларын өзүнө гана ылайыктуу ыргагы менен күпүлдөтүп далайга чейин жатка айтчу.

* * *

Бир жолу дагы Сакеңди күпүлдөтүп Манас айттырып коюп, жаздырып атканда жазуучулар Абдымомунов, Жантөшев, Маликовдор маңдайы жарык бир жылдыздуу киши менен радиостудияга кирип келишти. Ичинен бирөөсү Сакеңди токтотмок болду. Ошондо алиги маңдайы жарык киши казакча: «Тийме, тиймеши, чүшп» деп колу менен оозун жаңсап, - шошытпаңдар, ойбаай аксакал табында екен гой. Кудай кыргызга берген екен Сакеңди. «Былай сундук дүйнөдө жок гой» деп айтты да, анан студиянын ичине кирбей айнектин бери жагынан сүйлөнө берди: «Ой-баай, не деген керемет. Осы кисинин кадырына татый бекенбиз» деп. Бир кезде Сакең айтып болуп, анан тиги киши көрсө казактын улуу жазуучусу Мухтар Ауэзов экен, пультадан микрофонго келип: «Саке, көлимсизби, көлим емес океанымсыз го, биз келдик» деди. Сакең терисин чала-була аарчып: «Мукаң келген тура, казагым» деп экөө ата-баладай көрүшүп, кучакташып атат. Бирин-бири далыга чапкылап атат.

Мухтар Ауэзов Жантөшевге карап: «Бу киси тирилердин жалгыз океаны гой. Жаратканга ризамын, осы кисиге кездестирген. Бир жаралган, Кудайдын кисиси гой. Осы кисинин баркын кыргыздар билер бекенсиңер» деп тамашалай кетти. Студияга иштеп аткан Турсун Уралиевдин аты-жөнүн сурады да «Бир жаксы жумыс кылып жаткан екенсиң, улы кисинин даусын плёнкага калтырып. Енди елдин кулагында калады, саган рахмет» деди. Сакең күлдүрмөккө «Бу жан койбос сарт экен, жанымды койбойт» деди эле, «О, сен буга терикпе, кейде осылай жини бар, аны көтерип кой, жаксы көргөн адамын суйтип сөгип сүйлөсөдү» деп мени сооротту.

Анан К.Маликовду карап: «Машинде аukatтар бар еди» деди. Бир заматта дасторкон жайылып, үстү толгура дүйүм тамак. Чучук, казы-карта, эт, боорсок, арак-шарабы менен.

Мухтар Ауэзов бүгүн эле келип И.Раззаковго жолукканын, а кишиден «Саякбайды он күнгө Көлгө алып кетейин» деп уруксат сураганын айтып отурду.

Т.Уралиевге кайрылып: «Манасты жазып жаксы жумыс кылып жаткан экенсиң. Енди уруксат болса Сакеңди алып он күнгө Көлгө барып ел мен жолыгып келейин» деди. Ал кантип уруксат эмес деп айтсын улуу кишиге. Бешимге чейин студияда отуруп «Енди Саке, үйгө бурылып кийинип аласызбы, не түз кетейикпи?» деди эле, Сакең да Ауэзовду сагынып калса керек, «Түз эле кете берем» деди.

...Исхак Раззаковдун кемеңгерлигин айтпайсызбы, ошол заматта эле көп түйшүктүү кызматына карабай улуу манасчыны жаздыртып калууга өзү киришкен.

...Мухтар Ауэзовдун адамгерчилигин карабайсызбы, атак-даңкына салып манасчыга түз кирбей, адегенде наркын сактап Исхак Раззаковдон уруксат сурап барганын.

Ошентип Сакең Мухтар Ауэзов менен туура он эки күн Көлдө болуп кайра келди.

...Кайсы бир жылдары Исхак Раззаков түштүктөгү пахтачыларга барып жолугат. Ошондо эмгекчилер кемкарч маселесине келгенде «Бизге Осмонкул төкмө келип ырдап берсин» деп талап коюшат. Анан И.Раззаков борборго келээри менен АН-2 өзү учкан самолету менен залкарды ошол пахтачыларга жиберген тура.

...Не деген айкөлдүк.

Семен Липкин – «Семеке»

55. XX кылымдын отузунчу жылдарынын ортосунда советтик мамлекеттик адабият басмасы «Манас» эпосунун бөлүмдөрүнүн ичинен эң мыкты котормого сынак жарыялайт. Ага жыйырмага чукул котормочулар, акындар катышат. Арасында Сергей Клычков, Василий Козин, Георгий Шенгели өңдүү белгилүү инсандар бар. Жыйынтыгында үчөө жеңүүчү деп табылат. Алар: Лев Пеньковский, Марк Тарловский жана «Тулпар» деген псевдоними менен катышкан Семен Липкин. Ким кайсы эпизодду которо тургандыгын Касым Тыныстанов жана Өмүркул Жакишев менен макулдашып турушту.

Ал учурда Кыргызстан али союздук эмес, автономиялык область болуп, обкомдун биринчи катчысы М.Белоцкий башында турган. Ал киши обкомдун катчысы Төрөкул Айтматов жана ошо кездеги совнаркомдун төрагасы Бая-

лы Исакеев менен өз ара өтө ынак мамиледе болушкан. Кыргыз фольклоруна абдан кызыккан. Атургай Москвада жазуучулар союзунда «Манас» эпосуна байланыштуу көркөм кече уюштуруп, эпосту которууга белсенип киришкен үч автордун жүз ачар кечеси да болот. Бул иш чара өтө бийик деңгээлде өтүп, ага ошо доордун дөө-шаалары Фадеев, Твардовскийлер катышып, жаш котормочуларды алгачкы ийгиликтери менен куттукташат.

Ал ансайын ай өтүп улуу эпос дүйнөдөгү залкар тилдердин бири болгон орус тилине которула баштайт. Лев Пеньковский болсо эпосту окуп алып «Манас - кыргыз элинин летописи жана поэтикалык Библиясы» деген бийик баасын берет.

Ошондо котормонун алгачкы варианты үчүн С.Липкин менен Марк Тарловский Кыргызстанга келишип совнаркомдун резиденциясынан жай алышат. Семен Израилович бул кезде кыргыз тилинде түш жоруп калган эле. Ошол учурда «Известия» гезитинин баш редактору, ЦК мүчөлүгүнө талапкер Николай Иванович Бухарин мергенчиликке тоолуу өлкөгө келип, эс алып жүргөн экен.

Эртең мененки дасторкон үстүндө москвалыктар өз ара таанышып калышат. Эки котормочу эмне максат менен келгенин билген соң, кечки сый тамактын алдында поэзияны өтө аздектеп сыйлаган Н.Бухарин мындай сунуш киргизет:

- Улуу К.Маркс минтип айткан, ар кандай мифологияда чыныгы зор искусствонун негизи бар. Кыргыздардын мифологиясын билүү мен үчүн өтө кызыктуу. Анда, кечки тамактан соң поэзия кечесин кылбайлыбы. Көчмөндөрдүн «Иллиадасын» угалы.

Аңгыча обком жетекчилери М.Белоцкий, Б.Исакеевдер келишип, меймандарга кечки сый тамак берилип, мурда сүйлөшүлгөндөй кеп эми «Манастын» орусча котормосу жөнүндө уланды. Улуулата адегенде М.Тарловский өзүнүн котормосун улантат. Ичимдик ичилип, кече көтөрүңкү маанайда уланып баштаганын сезген С.Липкин эпостогу эркектердин эсинде калчу саптарга өтөт:

Ночью - девушка, днем - кумыс,
Так проводит время киргиз.
Скачет по луговой траве
С куньей шапкой на голове...

Баялы Исакеев боору эзилгенче күлөт. Эпостун орусча котормолору окулуп бүткөн соң Н.Бухарин сөз алып:

- Бул оозеки поэзиянын улуу эстелиги. Демек, бул чыгарманын орусча котормосун ар тараптан колдоого алуу керек, - деп бийик баа берип, өзүнүн жардамчысы, белгилүү жазуучу Юлиан Семеновдун атасы Семен Ляндреске: «Бул эпостун орусча котормосунан «Известия» гезитинин бир бетине толук жарыялоо жөнүндө буйрук берет.

СССР аймагындагы нускасы боюнча «Правда» гезитинен кийинки эле экинчи «Известия» гезитинен алгачкы ирет «Манас» эпосу орус тилинде жарык көрөт.

Ошол «Известия» гезитинин 1939-жылдын 22-майындагы санында жарык көргөн материалда Лев Пенковский минтип жазат: «Кыргыздар - артыкча музыкалуу эл. Кыргыз дайым ырдайт. Баары жөнүндө: эмне ойлосо, сезсе, көрсө. ...Кыргыз элинин поэтикалык кемеңгерлиги баатырдык, монументалдык «Манас» эпосунан өзгөчө баамдалат... «Манас» эпосу кандайдыр бир деңгээлде кыргыз элинин тарыхый летописи жана поэтикалык Библиясы.

...Ошентип Белоцкий өзү кол коюп, Улуу эпостун орусча котормосун жарыкка чыгаруу колдоого алынат. Бирок... бирок алдыда дагы кооптуу тагдыр күтүп турган эле.

«Манастын» орусча басылып, жарык көрүүсүн күн санап күтүп атышкан Белоцкий, анын жан-жөкөрлөрү Т.Айтматов, Б.Исакеев да «улутчул» деген жалган жалаа менен кызматтарынан айдалып, катаал тагдырга туш болушту. С.Липкинди «үч тамгалардын» өкүлү «Лубянкага» (ГПУнун башкы конторасы жайгашкан жер) чакырып, канча ирет суракка алышкан. Манасты «антинародный» эпос деп чыккандардын башында Климович турган. Акыры Манасты кыргыз элинин тагдырынан бөлүп салуу мүмкүн эместигине көздөрү жетишкен.

«Манастын» кантсе да жолу машакаттуу болгону менен руху күчтүү эмеспи. Ар кандай ошол доордогу оомалтөкмөл саясатка карабастан Москвада улуу дастандын отуз миң сабы которулуп бүтүп, тексти терилип, макети жасалгаланып, котормочу С.Липкин менен болочок китептин редактору Евгений Мозольков Кыргызстандын борбор шаарына келишет.

Республикалык партиялык уюмду Максим Кирович Аммосов жаңыдан жетектеп калган. Өзү улуту якут. 7-ноябрдагы парадда өкмөттүк трибунада Борбордук Комитеттин мүчөлөрү эмгекчилерге, коммунисттерге кол булгаап, демейдеги майрамдын шаңы билинбей ортодо

бир муздак жел уруп тургандай. Жүрөгү жамандыкты сезгендей М.К.Аммосов борбордук трибунадан элге кайрылып жатып:

- Жашасын бүт дүйнөдөгү фашизмдин жеңиши! - деп жаагынан катуу жаңылып алат. Өзү сезип калып, эсакылына келе түшүп, оңдоп-түздөп: - Улуу Сталиндин гениалдуу жетекчилиги астында бүткүл дүйнөдөгү коммунизмдин жеңиши үчүн алга!

Бирок биринчи айткан катасы да, экинчи айткан «батасы» да Сталинге жетелекте эле, ошол эле күнү кабинетинен колуна кишен салынып, «эл душманы» деген айып тагылып, түрмөгө кесилди. Өз мекени Якутияга барып, кийин Москвада атууга кетет.

... Деген менен Манастын мизин ким кайтара алмак эле. А.Малдыбаев, В.А.Власов жана В.Фере үчөө биргелешип жазган улуу эпостун операсы 1939-жылы жазылып, кыргыз адабияты менен искусствосунун Москвадагы декадасында ийгиликтүү коюлду.

Ошол орошон окуяга күбө болгону барган котормочу С.Липкин Кыргызстандан келген манасчы Саякбай менен таанышат. «... Мен аны абдан сүйчү элем, сыймыктанып, аны менен маашырланчу элем, ал менин бул сый мамилемди сезип, «Сен дагы чебер манасчысың, Семеке» деп калаар эле» дейт. «Эки бети эки бышкан алмадай кызыл, жүзүнөн жалыны жалбырттап турган, көз карашы болоттун эки мизиндей курч кесип өткөн, өзүнүн толкунданганы аз келгенсип, көрүүчүлөрдү да толкуткан, өзүн да, айлана-чөйрөнү да унутуп, такыр башка дүйнөгө кирип кеткен өзгөчө талант эле» деп эскерет чебер котормочу, же башкача айтканда котормодогу манасчы Семен Израилович Липкин.

С.Каралаев 1939-жылдагы Москвадагы декада учурунда С.Липкин жазуучулар үйүндө, андан соң Москва шаарынын тегерегиндеги жолугушууларда чогуу болушкан. С.Липкин «Манастан» орусча үзүндү окуп, С.Каралаев болсо күпүлдөтүп «Манас» айтат. Ошондо С.Липкин «Саякбай Каралаев - чыныгы гений, ал генийлердин баары сыяктуу эле бала кыял да болчу. Москванын сахналарында көп эле Манас айтты. Бирок, өзүңүз окуяларга аралашып жүргөндөй таасир калтырган боз үйдө отуруп Манас укканга не жетсин» дейт.

«Семеке, эч качан эсиңден чыгарба, манасчынын жан-дүйнөсү өтө таза болуш керек. Бизге булганганга такыр болбойт. Эгерде жан-дүйнөбүздө тырмактай эле арам ой

болсо Манас бизди катуу жазалайт. Сен мейли орусча манасчы болсоң да Кудайдын мыйзамын жана Айкөлүмдүн жүзүн жан-дүйнөңдө ар дайым аздектеп сакташың керек» деп Сакең айткан экен С.Липкин менен коштошуп жатып.

... Кийин эпостун котормосунун үстүнөн иштеп жатканда манасчы С.Каралаевдин ушул насаат сөздөрү кулагымда ар дайым коңгуроодой кагылып турду дейт.

Улуу дастан орус тилинде 1946-жылы согуш бүтөөрү менен кызыл мукабада басылып чыкты. Бул эмгеги бийик бааланып котормочу «Ардак белгиси» ордени менен сыйланат. Кийин Манаска таасирленип, эркин стилде «Айкөл Манас» повестин жазып чыгып, анысы Литва, кийин Прагада чех тилинде, Берлинде немис тилинде басылып жарык көрүп (адегенде «Советский писатель», кийин «Детиз» басылмаларында), окурмандар арасында көп кызыгууларды жаратат.

... Манасчынын жан-дүйнөсү өтө таза болуш керек. Тырмактай эле арам ой болсо Манас бизди катуу жазалайт.

Балким, Сакеңдин Манаска байланыштуу осуяты ушул кепте катылгандыр. Мүмкүн сыр түйүнүн али эч ким чече элек. Кеменгер эпостун бир түйүнү ушул сөздө катылган чыгар.

... Манасчынын олуялыгын караң!

«Манас» менен манасчы

56. Саякбайдын Манас айтканын бир көрүп, делебеси козголуп, жан-дүйнөсүнө бүлүк салынып, ага арбалып калган казак элинин академиги, профессор, таасын аалым Кажым Жумалиев «Казак адабияты» гезитине 1964-жылы минтип эскерип жазат¹:

...«Манас» - бир калктын далай кылымдар ичиндеги элдик, эрдигин, ынаным-ишенимин, турмуш-салтын, философиялык, эстетикалык көз карашын, рухий күчүн, көркөмдүк ой жүйөсүн өз боюна жыйнактаган, таң калтыргандай мол, тамшандыргандай көркөм чыгарма.

Бүткүл жер жүзүндө «Манастан» зор көлөмдүү эпопея болгон эмес. Башкаларды деңиз десек, муну океан дегенге болот. Поэзиялык көркөмдүгү, окуяга байлыгы жагынан да «Манас» ушул күнгө чейинки адабий журт-

¹ Советтик Кыргызстан, 1964, 26-июль

чулукка маалым эпостордун эч кайсынысынан кем түшпөйт.

Индиянын аты аталуу «Махабхаратасы» көлөмү жагынан «Илиада» менен «Одиссеядан» сегиз эсе артык болсо, атактуу «Шах-нама» эки жүз миң жол, ал эми «Манас» трилогиясынын тек гана Саякбай Каралаев вариантынын өзү эле жарым миллион жол: изилдөөчүлөрдүн айтуунча, беш миң жолдон жогорку «Манас» варианты он сегизге жетет. Алардын ичинде 15 томдон турган жалаң гана «Манастын» өзүнө арналган Сагынбай Орозбаковдун варианты да бар. Эмне деген мол байлык?

«Манасты» которуп, өз калкыбызга таанытуу - жеке кыргыз эмес, бүткүл союздук масштабда айрыкча көңүл бурарлык иш. Арийне, ага демилгечи болуучу эң оболу кыргыз калкы, анын өкмөт башчылары, илимий коому. Ошону менен катар кыргыздын тилин жакшы түшүнө турган казак, өзбек, татар, башкыр жана башка элдер да бул ишке белсене ат салышууга тийиш.

«Манас» эпосунун патриоттукка үндөгөн тарбиялык маанисин, тарыхый этнографиялык, көркөмдүк касиетин, ченемсиз тил байлыктарын мындай койгондо да, казак, кыргыз шекилдүү элдердин өткөндөгү турмушу жапайы, маданиятсыз, рухий жагынан төмөнкү баскычта калгандык деп айта жүргөн Европа окумуштууларына «Манас» чоң сокку. «Маданияттуумун» деп көөдөнүн көтөрө турган азыркы Европа, Америка элдеринин эч кайсынысы «Манас» тариздүү эпос менен азыркы маданиятка кошулган жок. «Нибелунгилер тууралуу ыр», «Роланд тууралуу ыр» дегендер «Манастын» бир эпизодунун ченине келбейт. Ошондуктан, В.Г.Белинскийче айтсак, «Чыгыш - адам баласынын бешиги», анын акындык өнөрү мол калктары эски замандын өзүндө да «Махабхарата», «Шах-нама», «Манас», «Казактын баатырлар ыры» сыяктуу ааламга орток алтын казынага тутка болорлук мол байлык кошту, - деп ооз толтуруп айта да алабыз, мактана да алабыз.

Ошолордун ичинде көлөмү жагынан да, көркөмдүгү жагынан да «Манас» эпосу өзгөчө орун алат. Илим мааниси үчүн аны моюнга алуубуз керек. Биздин пикирибизче, бул турпаттуу, бараандуу көрүнүш эң оболу союздук, кала берсе дүйнөлүк бийиктикке көтөрүлүүгө тийиш. Буга бүткүл Союздук бардык элдер болуп ат салышканда гана жетишүүгө мүмкүн.

XIX кылымдагы Ч.Валиханов, В.В.Радлов баштаган традицияны улантуучулар - М.О.Ауэзов, В.М.Жирмунский, А.Н.Боровков, К.К.Юдахин, Б.М.Юнусалиев жана башкалар болуп саналат. Бирок, бул али аз. Х.С.Сулейманов, Г.Х.Арасли, А.Н.Кереймерген, М.Габдуллин, Н.М.Маллаев, А.Х.Харисов, Х.Абдуллаев сыяктуу чыгыш адабиятын изилдөөчү белгилүү илимпоздор болуп түгөл ат салышуулары кажет. Ошондо гана «Манас» союздук, дүйнөлүк аренага көтөрүлмөк.

Кыргыз ССР илимдер Академиясынын тил жана адабият институтунун «Манас» секторунун башчысы менен жакында сүйлөшкөнүмдө кыргыздын карт жомокчуларынын соңкусу жана эң даңктууларынын бири - Саякбай Каралаевдин быйыл 70 жашка толо тургандыгын, ошого байланыштуу сектордо көп жумуштар жүргүзүлүп жаткандыгын айтты. Саякбай ырдай турган «Манас» трилогиясы («Манас», «Семетей», «Сейтек») 30 том экен. Ал түгөл жазылып алыныптыр. Ошонун эки томун быйыл чыгарышат көрүнөт.

Саякбай менен кантип көрүшүп калганын андан ары минтип баян кылат.

...Азыркы тирүү Гомер шекилдүү Саякбай жомокчу менен Фрунзеде өткөн бир чоң жыйында жүз көрүштүм. Башында ак калпак, үстүндө баркыт бешмант-шым, толук денелүү, али карылыкка моюн сунбаган, өңү да, көңүлү да жаш, орто бойлуу, чалкалабыраак баскан кең көөдөндүү карт кыргыз сол жаккы бутун саал гана сылтый басып, биз отурган залга кирип келгенде ага журт назары тегиз ооду. Отургандардын улуу-кичүүсү дебей ага айрыкча бир жылуулук, өзгөчө ызаат менен баштарын ийкешти. Ал залдагыларга башын бир ийкегилеп коюп, калпагын колтугуна кысты да, буурул тарткан мурутун эки жагына кайрып салып, өз замандашы - атактуу түрколог академик К.К.Юдахиндин маңдайына барып, кучакташа отурду. Кыргыз тилинин ири изилдөөчүсү Константин Кузьмич окумуштуулугунун үстүнө күлдүргү юморист адам эмеспи, же бир азил айтканын билбейм, экөө шыбырашып, күлүп калды.

Сакең тек жомокчу гана эмес, чогулган элдин гүлү, ары азил-тамашага да уста, тарбиялап сүйлөсө да сөз учугун тааныта сүйлөй турган адам экен. Журт колкосун азилге жеңдирип, өзүнүн жашы келип калганын тамашага жооткотуп: «Чачка кыроо, тишке кадоо түшүп, кызыктуу күндөрүң өтүп, жетимишке жашыңар келген-

де - менин жайымды мына ошондо гана билесиңер» - деп, баарыбызды бир серпип өтгү да, тамагын саал жасап алып кагазга түшпөгөн «Манастын бир үзүндүсүн айтмакчы болду. Бул үзүндү өзүнүн патриоттук дарамети жана көркөмдүгү менен мени гана эмес, кыргыз манасчыларынын өзүн да таңдандырды.

- Тайторунун жөнү ушундай экен, журт, - деп алаканын чуу эттире чаап калды.

Андан соң жомокчу ойлонгондой саал саамыктай түшүп, сапырылуу Сары кымыздан бир жутуп алды да, уча турган кушча комдоно түшүп, көшүлө жөнөлдү. Оболу желдирмелете ыргактуу жорго сөздөн баштады. Манастын өлүмүн, Көбөш кандын Каныкейди какшатканын, Каныкейдин энеси Чыйырдыны, эмчектеги Семетейди алып качканын, чөлдө тарыгып отурганда, арттарынан Бакайдын издеп келип, жолуна азык, жортуулуна Тайтору менен Акборчуктай ат берип жөнөткөнүн, көп кыйынчылыктарды баштарынан өткөрүп, төркүнү Букардын каны Темирканга баргандарын сөз менен айтып келди да, «Тайторуну байгеге кошуу» бөлүмүн ырдап жөнөдү.

Жай отурганда таап сүйлөгүч тамашакөй, толукча келген кара чал, мурунку калыбынан мүлдө өзгөрүп кетти. Тоголок жүзүнө өзгөчө бир чырай кирди. Көзү жайнап, билегин шымаланып, томогосун шыпырып алганда асманга чарк айлана учуп, көк бийигинен жер шарына көз тиккен алгыр кыраанча, айланасын көзү менен арбап, айткан сайын экиленип, добушу заңкылдай баштады. Кары тамактын кырылдагы менен карт көөдөндүн кышылдагы өзүнөн-өзү жоюлуп, адам кыймылы ат чабышынын ыргагына карай оозуна илээше эки колу кезектеше кыймылдады. Ордуанан койколотоп, ырды тили менен эмес, бүткүл денеси менен, жан-дили менен ырдап турганга окшоду.

Ыр эпкини, сөз кудурети, ырдоо манерасы кошулуп келип, отургандарды тегиз бийлеп алды. Бардык көз бир оозго тигилди. Чабыты келген жомокчу бийиктен-бийикке закымдады.

- Оо, десеңчи!

- Жаша, Саке! - деген кубаттап сүрөгөн үндөр эрксиз чыгып жатты.

Андан соң жомокчу өзүн да, мүлдө унутуп, эзелки Манас заманына кетти. Ошол окуянын ичинде өзү кошо аралашып жүргөндөй, Тайторунун чабышы менен Каны-

кейдин күйүнүч-сүйүнүчтүү көзү менен көрүп тургандай ат байгесине бүткүл сезим дүйнөсү менен аралашты.

Оор кайгы, зор кыйынчылыктар башына түшкөн эл намысы, эр намысын коргоо, каралуу аялдын жалгыздыгы, алсыздыгы, анын башына келген өлүм кообу, анын кыргыз элине деген кирсиз тунук сүйүүсү жомокчуну терең толкутту. Добушу өзгөрүп, көзүнөн жаш төгүлдү. Бирок ал ырын токтоткон жок. Жарым метрче келген чоң ак жүз аарчысы менен көз жашын кош колдоп сүртүп жатканда тили сүйлөп жатты.

Ырчы өзү гана эмес, угуучуларын да ошол калыпка келтирди. Назик жандуу аялдар каралуу болгон Каныкейдин, паанасыз жетимдин алына жандары ачып, көздөрүнө жаш алды. Эркектер үнсүз. Бирок баарынын тең жүздөрүндө ырдын кайгылуу таасири бар. Журт тегиз тынып, заңкылдаган жомокчунун добушу гана калды. Үч жүз аттын соңунда калып, улам саамыктап кызыган Тайтору алты жүз үч аттын алдында обочо келаткан Темиркандын Актулпарынан башкасын кийин калтырып, анын өзүнөн озгон жерин сүрөттөгөндө жомокчунун сөз ташташы да, кыймылы да, күйүнүч-сүйүнүчү да өзгөрдү. Жигерлене, кулпура эпкиндетип, түтөктөтө ырдады.

... Алты жүз кырк үч көй буудан,
Алда кайда калыптыр.
Алтымыш беш жашар Тайтору
Жейрендей көзү кызарып.
Ак тулпардын алдына
Түшкөн экен куюндай,
Жети бута узарып,
Эти кызып алыптыр.
Туягы жерге илинбей,
Карылыгы билинбей.
Акыркы күчкө салыптыр.
Чоң казандай даңканы,
Төбөсүндө чыркырап.
Кум аралаш майда таш,
Куюн тийген эмедей,
Учуп жүрөт зыркырап.
Аркардай арыш узарып,
Кулжадай көзү кызарып,
Кан аралаш ак көбүк,
Жол боюнда чачылып,
Ооздукту каккылап,

Тал жибектей куйрукту
Чаткы аякка чапкылап,
Келе жатат Тайтору, -

деп сүрөттөп келип сөзүн токтотту.

Бір айтып отурганда жайыла качкан жетимиш ыр аяктаган кезде гана өзүнүн барлыгын эскертип, жомокчуну эки ийнинен дем алгызды. Бір айтуу эми кантсе да кыйынга түшкөндүгү байкалды. Бирок, өр мүнөз акын жана аны элең кылган жок, поэзия ааламынан жерге түшүп, өзүнүн жайчылыктагы калыбына келди.

«Тайторунун» журтту ошончолук суктандыра тыңдатып, көздөрүнө жаш алдыргандыгы жомокчунун чебер аткаруучулугу гана эмес. Албетте, анын да мааниси зор. Ал ыр окуясына шайкеш келген добуш ыргагын, үн эпкинин өзгөртүп, ар түрлүү картинаны көзгө элестетээрлик кылып орундуу кыймылдар жасап, угуучунун жан жүйөөсүн термелте ырдады. Анын чеберлиги көркөмдөп окууну кесип кылган - профессионалдардан да кем түшпөйт. Бул - бир маселе.

Бирок негизги кудуреттүү күч - эпостун өзүндө. Ошол бөлүмдүн идеялык мазмун, көркөмдүк күчүндө. Асыресе, композициялык элементтеринин кыйындан кыйышып, таң калгандай ажайып, чебер курулушунда. Каарман тагдырларынын ар дайым «кыл көпүрөнүн» үстү, кылычтын мизинде болуп, угуучуларын «кантип кетээр экен» дегизип, күдүк ойдон бошотпогондугунда.

...«Тайторуну байгеге кошуу» бөлүмүндөгү окуянын негизги өзөгү - ат чабыш. Каныкейдин башына түшкөн кайгылуу жагдайлар да ушул Тайторуну байгеге кошуу аракетинин айланасында болот.

Болбосо окуянын курулушу да, сүрөттөө ыкмасы да ошол ат чабыш, анын өзүнө таандык өзгөчөлүгүнө багынычтуу болот. Алдыңкы окуядан соңку окуяны күчөтө түшүү, окуучулардын көңүлүн жайдактабай өзүнө ээликтире тартып, кызыктыра турган күч да ушунда. Чыга чуркап, көшүлүп кала турган ат сыяктуу окуя өөрчүп, чиеленишип, алдыңкы окуядан соңкусу ашып түшүп отурбаса, ал кимди кызыктырмак? «Тайторунун чабышындагы» сыйкырлуу күч да ушунда. Тайтору оболу үч жүз, андан соң алтымыш, дагы бир караганда отуз аттын соңунда келе жатат. Кийин калган Тайтору бирден экиге көтөрүлүп, чабышын күчөтө берет. Алдында Чоң кашка, Күрөң, Ак тулпар үч гана ат калгандагы Тайторунун

чабышын жомокчу акын мурункусунан да ашыра сүрөттөйт.

... Мылтык үнү чыкканда,
Жал-куйругу диркиреп,
Илебинен үн чыгат.
Тоо бүркүттөй күркүрөп,
Куюшканы шакылдап,
Чоң кашканы такымдап,
Көздү ачып-жумганча,
Жетип барды Күрөңгө,
Куйрук улаш жакындап.

Бирок, Тайтору эпосто опоңой гана озо бербейт. Экинчи аттын да осол жылкы эмес экендигин, Тайторуну Ак тулпар менен үзөңгү кагыштыра бир-бирине жеткизип, талаштыра сүрөттөө аркылуу айкындап берет.

Эпсиз күлүк Ак тулпар,
Ал да күлүк мал экен.
Эңкейишке киргенде,
Тайтору озот мойнунча,
Эрегише жарышып,
Эки үзөңгү кагышып -

деп сүрөттөлөт. Биз жомокчунун өз оозунан өз кулагыбыз менен уккан бир бөлүмдүн көркөмдүк, өзгөчөлүгү жөнүндө гана сөз козгоп отурабыз. Эгер «Манастын» бир вариантын түгөл изилдеп, анын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүнө көңүл бурсак, жалпы эпоско таандык бөтөнчөлүк, же бир кызыктуу учурларды табууга да, фольклористика илимине көптөгөн үлүштөрдү кошууга да болор эле. Арийне, бул бир күндүн, же бир адамдын колунан келе турган иш эмес. Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн биргелешип иштей турган жумушу.

Тоголок жүздүү, толукча келген, кичинекей кара чалдын бир башына сыйган дүйнөлүк мааниси бар «Манас» трилогиясы, жүздөгөн фольклор окумуштууларына илимий азык.

Бир калктын нечен кылымдар бою башынан кечирген турмушун, эрдик, элдик салтын, арманы менен мунун, патриоттук улуу идеясын, ынаным-ишенимин, этикасы менен эстетикалык түйшүгүн толук камтыган жарым миллион сап элдик ырды чыныгы мурасчысы болгон совет дооруна, бизге жеткизген жомокчу - Саякбай Каралаевге таң калбаска да, ага чын жүрөктөн алкыш

айтып, аны чын көңүлдөн термеле сүйбөскө да мүмкүн эмес. «Колдо бар алтындын баркы жок» деген эл сөзүнүн мааниси зор. Саякбай - дүйнө жүзүндө бир гана адам. Эч жер, эч элде жарым миллион жолдон турган 30 томдук асыл казаны жатка айта турган экинчи Саякбай жок. Ал - феномен. Ал эзелки Гомерден берки эл ырчыларынын тирүү айгагы, эң улуу өкүлү. Саякбай кыргыз элинин таланттуулугунун айкын далили. Эгер аны өз репертуары менен дүйнөлүк фольклористика илимине тааныта алсак, бул XX кылымда совет элинде гана болушу мүмкүн болгон кереметтердин бири деп билер эле.

Демек Саякбайдын 70 жылдыгын өткөзүү, ал жер жүзүндөгү ажайып көрүнүш болуп эсептелген «Манасты» көтөрүү, жалпы совет элинин, анын ичинде кыргыз элинин зор рухий күчүн, ашкан таланттуулугун аалам алдында көргөзмөгө чыгаруу деген сөз.

Ошондуктан бул маселеге кыргыз эли айрыкча маани берип, көтөрүү керек да, ага бүткүл совет элинин бардык илим кайраткерлери түгөлү менен ат салышуусу кажет.

...Айрыкча «Саякбай - дүйнө жүзүндө бир гана адам» деген сөзү не деген баа. Бу макала кемеңгер манасчы али тирүү кезинде берилген аныктама. Улуунун улуулугун убагында туя билген боордош казак окумуштуусунун бул баасына чын жүрөгүндөн ыраазы болбой нетесиң. Боору бир жумурлаш журт гана ушундай ак ниет ак сөзүн айтып, адамдык азиретиңди козгой алат.

Табият менен Саякбай

57. Сакеңдин эң көңүлүн ирээнжитип, кыжаалат кылганы бу радиого барып жылаңач залда ээн олтуруп, кокойгон микрофонго «Манас» айтуу, ыр жаздыруу. Айтылуу чебер журналист Турсун Уралиев манасчы аягында тажап, радио репортерду көргөндө үрккөн жылкыдай октос берип турганын эскерет. Бирок, кантсе да алтын фондго жазуу керек, айласын табуу зарыл. Сакең үйүнөн эрте чыгып кетип калган күндөрү ортомчу кылып эл сүймөнчүгү болгон Райкан Шүкүрбековду салаар эле. А киши жашы кичүү болсо да жаны курбу болуп, Сакең аны жакшы көрө турган. Ошондо да үн жазуучу студияга Райкан Шүкүрбеков кошо кирет. Азоону көндүргөнсүп чукул кыял манасчыны бир аз жоошутуп, сылап-сыйпап көндүрүшөт. Анан өзү кантип эпоско ки-

рип кеткенин билбей калат. Чымын учса угулгандай жымжырт. Тынчтык. Сакең «Манас» айтат. Тажаткыр үн жазгыч күтүп алат. Ал дастанды баштай албай кыйналып, күңгүрөнөт. Бир сыйра сөгүп да алып: «Оо кагылайын кан Манас, Кабыланым колдой көр!» деп оңдусолду каранып, кимдир бирөөлөрдөн уруксат сурап жаткандай сүйлөнүп. Анан ачыла албай турган дарбаза ачылгандай, ачкычын тапкандай нөшөрлөп «Манас» кеткенде, Сакең да жүзүнөн жылдызы жанып жамгыр болуп төгүлүп, дайра болуп көбүрүп баштайт.

Кээде тар бөлмөдө эле күлүктү чапкандай Сакең кыйналып, кырк чорого жолуга албай, өзүн өзөн соолгондой, тамагы муунгандай сезип айта албай калса:

- Мени кырсык чалды. Мен «Манас» айтпай калдым. Мынабу үн соргуч укурук темириң мага жакпады. Бир нерседен улам жакпай жатам. Колдоочуларым көңүлдөнбөй калышты. Эми болбой зордукка, күчкө салып айта берсем, колу-бутумдан, же бир мүчөмдөн ажырап, шал болуп каламбы деп корком. Көкүрөк бош. Мурда күүгө келген комуздай оозумду ачсам эле мукамы оозго куюлуп өзү төгүлчү эле. Табым болбой турат. Кой, балдар, мени бекер жерден мертинтпегиле, - деп кейип, «Манас» айтпай кетип калган учурлары да болгон.

Бирок, келечек урпактар үчүн баары бир «Манасты» жаздырып калыш керек болгон. Ошондо Райкан ойлоп таап, сунуш кылып, эми Сакең радиодон «Манас» айтарда студияга Кара Молдо, Осмонкул, Ыбырай, Алымкул, Чалагыз, Токтоналы, Ысмайыл, Молдобасандарды чогултуп, дастанды тыңдатып, анан Сакең ошондо гана күүгө келген күлүктөй чабылчу.

Көзүнө Алтайдын кең мейкини, Каркыранын кең түзү, көйкөлүп жаткан Көлү элестеп, өзүн жабык имаратта отурганын унутуп, кайдадыр алып учуп кетчү. Кызып «Манас» айткан сайын кымыз ичкендей жүзүнө кызылы тамылжып, улам айтса улам оргуп, көзүнөн ай, көкүрөгүнөн от бүркүп. Кудум Манастын кырк биринчи чоросу сыяктанып.

Тескерисинче, Сакең жаратылышта, ачык асман астында «Манасты» кенен айтып, бир башкача төгүлгөн.

Бул тууралуу аалам жазуучусу, дүйнөлүк ойчул Чыңгыз Айтматов бир окуяны эскерип минтип баяндайт:

«Тагдыр жалгап кайсы бир жолу Каралаев менен Чүй өрөөнүндөгү чарбалардын бирине барганым эсимен кетпейт. Каралаев келиптир деген кабар алеки саатта айыл-

дан айылга жетип, желден ылдам тарап кетти. Ар кайсы жактан: айдың талаалардан, алыскы фермалардан убап-чубап, үлгүргөнү машинага түшүп, тракторго жабышып, көпчүлүгү жөө-жалаңдап, бир заматта азан-казан эл жыйналып калды. Каралаевдин өнөрүнө куштары артылгандар ушунчалык көп болгондуктан, алар колхоздун чакан клубуна батпай тең-жарымы сыртта калышты. Ошондо Каралаев ачык аянтка чыгып, эл ортосунда туруп «Манас» айтмакчы болду. Чакан сөөрүчө жасап, алдына отургуч коюп беришти, казганактаган эл болсо каалагандай жайланышып, көпчүлүгү түз эле жерге мандаш уруп, бир дары машиналардын кузовуна чыгып, айрымдары ат үстүндө туруп анын жомогун тыңдап жатышты. Бир оокумда төбөдөн кара булут сөгүлүп, алты сай жамгыр төгүп жиберди. Бирок Каралаев жомогун токтотподо, эл да козголбоду. Көнөктөгөн жаан алдында өтмө катар суу болгонуна кайыл, назарын бурбай жомокчуну муюп угуп, отура беришти. Ошол кезде алардын бүт ыкласы Каралаевге байланып калган эле. Мен муну эч качан унутпаймын. Эгер менден өз элиндин кандай улуу адамдарын, кимди билесиң деп сурашса, арийне, алды менен озунуп ушу Саякбай Каралаевди айтат элем».

Дал ушул сыяктуу эле үндөш окуя болгонун Кыргыз эл акыны, таанымал драматург Жалил Садыков да мындай эскерет:

«1965-жылдары акын-жазуучуларды Бюро пропаганда бөлүмү аркылуу колхоз, совхоздорго жолугушууга жиберчү. С.Эралиев, Б.Сарногоев, С.Жусуев, А.Токтомушев ж.б. акындар, комузчулар, манасчылар болуп Ысык-Көлдүн Сары-Камышынан баштап көлдү айланып, нарагы Тянь-Шань, Ат-Башыга чейин 15 күндөн жүрүп калдык, Сакем да биз менен чогуу. Көлдүн тегерегиндеги айылдардын биринде элек. Айыл активдери элди чогултуп коюптур, биздин кабарды угуп, агылып жаш балдардан карысына чейин келип жатышты, эл көбүнөн клубга батпай, көл жээгинде отурдук. Элге акындар ыр окудук, адаттагыдай аяктантып Сакем да кезек берилди. Саякбай күпүлдөтүп «Манасын» айтып жатты, аңгыча нөшөрлөгөн жамгыр жаап жиберди. Манасчы жомогун токтоткон жок, былк этпей бардыгы «Манасты» жамгыр алдында угуп жатышты. Келгендин баары бүт бойдон манасчыга жан дили менен берилип калган эле».

...Каныкей энебиз Тайторуну төлгө кылып чыкты. Атаат дүйнө, күлүгүбүз алтымыш аттын соңунда калды. Мындай арман болбоспу, кызыгың түшкүр дүнүйө десе.

Ошондо кыргыздын колунан кушу, төрүнөн куту качты. Эми азаттык менен бак-таалай колго тийбөөчүдөй сезилди. Анан Сакең боздоду, аны көрүп кемпир-чал, келин-кезек коштоду. Тоо кулап келе аткансыды. Тирүүлүктүн күнү бүтүп бараткан шекилди. Кокуйлаган эле кошок угулат. Көктөн нөшөр төктү, былк эткен жан жок. Жаанга суу болдум деген бирөө жок. Жаан эмне болуп калыптыр, бу жерде Тайтору артта калып, кыргыз кылда чокунун мизинде калып атса. Манасчы кай бирде куюн болуп чабылып, кай бирде булут болуп агылып жатты.

Айтылды алп Манастын өлгөн чагы,
Айтылды атпай журту көмгөн чагы.
Айтылды алты арамдан качып-бозуп
Каныкей кандай күндү көргөн чагы.

Саякбай ашкан чебер, ашкан уста,
Маш эле боздоп туруп аткарышка.
Ыйлатып Каныкейди, төлгөсү деп
Акыркы кезек берди ат чабышка.

Угалбай Каныкейдин муңдуу датын,
Далайлар көтөрөлбайт жерден башын
Мен көрдүм ошол чакта Саякбайдын
Көзүнөн сала-салаа тамган жашын.

Укканда боздоп-боздоп чыккан үнүн,
Аргасыз бошоп кетти мууну-жүүнүм.
Ошондо асман бетин булут каптап,
Кара жер боло түштү кара күүгүм.

Чын эле, кара булут каптап күндү,
Заматта жамгыр жаады, кыян жүрдү,
Былк этпей олтургандар жашын төгүп,
Тыңшоодо Саякбайдан чыккан үндү.

Мына ушундай сүрөттөйт манасчыны коштоп жүргөн жаш досу, орошон акын, драматургиядагы «манасчы» Жалил Садыков.

...Анан Сакең божурап барып, өзү чаап, өзү күлүк үстүндө бараткансып, сүрөп атып кырк аттын соңуна

чыгарды. Алдыда маарага дейре да убакыт бар. Уккан эл кадимкидей жанданып, көз жашын тыйып, баш көтөрүп уга баштады. Жаан эми нөшөрлөбөй, майдалап себелей баштады. Тайтору төрт туягы сапырылып, куйругу шамалга желбиреп, эми кызыды. Кызыган Сакең тулпары элиргенде өзү тим турмакпы. Эми чындап ооматы келе жаткансып, үнүн муңкантпай, эчкирбей эми айбаттуу кыйкырып, Сакең да даана кызыды. Үнү жаш баланыкындай тунук чыкты. ...Эч бир күч эми токтото алчудай эмес. ...Жымыңдап жылдыздар көрүндү.

...Оно-о, Сакең өзү туу көтөрүп алдыда келаткансып, Тайтору тулпарлыгын, көйкашкалыгын, буудандыгын көрсөтүп. ...Жылдызы жанып алдыга озуп чыгып келаткан күлүктүн сулуулугу бир башкача го, чиркин. Аккан тери жылдыз болуп чачырайт. Түнт караңгыдан күн шооласы көрүндү. Кыргыздын көрө турган күнү бар экен!

...Каяктандыр:

- Манас! Манас! Манас!

- Көк Теңирдин уулу Манас, - деген улуу чакырыктар угулуп жаткансыды.

Сакең да көл-шал болуп, Тайтору да тердеп, ал ансайын эл аргымакты, манасчыны жакындан көрөйүн дегенсип улам обдулуп атып ала жомокчуга кантип жакындап келгенин сезбей калышты.

Алдыга кашкайып суурулуп Тайтору чыга келди. Саякбайдын үнү менен таң атты. Таң - үмүт. Таң - ырыскы. Күн кашкайып күлүп маңдайдан чыга келди. Күкүк чакырып күн чакыйды. Тээ каяктан бүркүт оболоду. Күн ырыскысын таратты. Сакеңдин жүзүнөн нур төгүлдү. Элдин жүзүндө кубанычтын көз жашы аралады. Тайторунун бактысы бар экен, аны төлгө кылган Каныкей энеин бактысы бар экен. Кыргыз элинин бактысы тоодой экен.

Көңкү кыргыз болгону
Көрө турган күн бар го?!
Иче турган суу бар го!
Башыбызга кармоочу
Байкуш болгон бу журтка
Айкөл Манас - туу бар го!

Мына Улуу Кыргыз керемети!

Тулпар маарага келди. Күн даана кашкайды. Асман мөлтүрөйт. Сакең «Манастын» соңуна чыкты.

Кеп бүтпөйт, эртең кайра уланат.

...Тайтору ...Таң ...Саякбай. Бул жөн эле окшоштук эмес, кокустук эмес. Деги бул эмне экенин мен да түшүндүрүп бергенге сөзүм жетпейт. Аны ар ким өзү гана аңдап билгени ийги.

...Мен сиздерге эки залкар айткан окуяны гана айттым. Себеби, ошол кырдаалга алар күбө болуп калган экен да.

А бул сыяктуу канча буурул түндөр, аппак таңдар атты. Сакең элди ыйлаткан, канча нөшөр төктүргөн күндөр, түндөр, таңдар, кечтер өттү дейсиз.

Карыя манасчынын 70 жылдык тою

58. «Жыйырманчы кылымдын эң даңктуу манасчысы» деп аташат Саякбай Каралаевди - элдик поэзиялык чыгармачылыкты жакшы билген адамдар. Кыргыздын бул көрүнүктүү манасчысы чындыгында да көп эпосторду билет. Ал элдин улуу чыгармасы - өлбөс-өчпөс «Манастын бир миллион сапка жакын ырын жана башка бир катар кичине эпосторду жатка айтат; улуттук адабиятты пропагандалоо ишине баа жеткис салым кошту, фольклордун өтө бай кенчин дүйнө жүзүнө ачып берди.

...Мына ушинтип жазат ошол доордун коммунисттик басма сөзү.

1964-жылы 26-октябрда республиканын коомчулугу өзүнүн сүйүктүү манасчысы Саякбайды 70 жылдык тою менен куттуктады. Токтогул Сатылганов атындагы филармониянын концерт залында өткөн салтанаттуу кече карыя манасчынын туулган күнүнүн жетимиш жылдыгына арналды. Кечени Кыргыз ССРинин илимдер академиясынын вице-президенти, философиялык илимдердин доктору, академик А.Алтымышбаев ачты. Лениндик сыйлыктын лауреаты Чыңгыз Айтматов көрүнүктүү манасчынын өмүрү, анын жаркыраган, берекелүү жана дайыма жашарып турган таланты жөнүндө айтып берди.

СССР Жогорку Советинин Президиумунун Саякбай Каралаевди «Ардак белгиси» ордени менен сыйлоо жөнүндөгү Указы окулду. Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун председатели Т.Кулатов сыйлыкты тапшырганда элдер узакка созулган кол чабуулар менен кубаттап куттукташты.

Философиялык илимдердин кандидаты, республиканын илимдер Академиясынын мүчө-корреспонденти А.Салиев С.Каралаевдин чыгармачылыгын элдик акыл-

мандыктын жана поэзиялык генийдин чыныгы казынасы катарында мүнөздөдү.

Ардактап сүйгөн көп адамдар - чыгармачылык уюмдардын, окуучу жаштардын, мекемелердин, өнөр жай ишканалары менен курулуштардын, басмалардын, газеталар менен журналдардын өкүлдөрү юбилярды куттукташты. Москванын, Украинанын, Прибалтиканын, Азербайжандын, Грузиянын, Түркмөнстандын, Чечен-Ингуш АССРинин, Чувашиянын, Татарстандын, Кара-Калпактын, Хакасиянын жазуучуларынан куттуктоолор алынды.

Кече чоң концерт менен аяктады, концертке юбилярдын өзү да катышып, кадимкидей толкуп, ыраазы болуп отурду.

Анан меймандар Москва - Т.Молдо көчөсүндөгү манасчынын үйүндө мейман болушту. «Ала-Тоодой эт тартылып, Ысык-Көлдөй чык жасалып», тойдун эрке баласы жаш төкмө акын Эстебес Турсуналиев болду. Осмонкул Бөлөбалаев баш болуп, Ысмайыл Борончиев төш болуп ырдап, ошондогу мамлекеттик кызматчылар С.Бегматова, М.Сүйүмбаев, К.Кондучалова чогуу отурушту. Таңга дейре ыр ырдалып, каалоо-тилектер айтылып, тамашалар күлдүрүп таңга дейре кадыр түн тоскондой болушту.

...Кийин деле Сакеңдин ошол кадырлуу өткөн мааракесин көп тамшанып эскерип калышчу «Баягы Сакеңдин тоюнда» дешип. Сөз мунарасын кургандар.

Молдобасан көз жумганда

59. Нарктуулукту, сыпаалыкты туу тутуп жашаган Молдобасан манасчыны Ысмайыл Борончиев минтип ырдайт эмеспи: «Каз, өрдөкчө кулпунуп, Карыганча кооз жасанган, Салмагы да ошончо, Салттуу кары атанган, Кайран кезде коштоштук, Кайран Молдобасандан».

Молдобасан Мусулманкул уулу менен Сакең жашы бир кыйла кичүү болсо да ар дайым жаны курбу эле. Өзүн таза кармаган, адамгерчилиги мол, сыпаа киши болгондуктан, «Молдокем» деп бийик урматтачу. Даркан жомокчу Молдобасан «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигин толук айтып, бардыгы 203 миң саптан турган улуу жомокту жаздыртып калтырган. Айрыкча «Чоң казатты» айтканда туш-туштан «бали, созо түш, өлбө Моке» деп эл дуулдап колдой турган. Сакең анын манасчылык талантын да өзгөчө баалай турган. Сөз кылганда

«Мокем айткандай», «Мокем дегендей» деп көп ирет ага шилтеме кылып, кебине кошуп айта турган.

Ал Манас айтканда мукам коңур үнү, жайкалган сакалы, шадылуу колдору ого бетер көрк берип турган.

1961-жылы Молдобасан манасчы 80 жыл жашап көз жуумп, оо дүйнөгө барктуу узатылды. Топурак салганы көп залкарлар борбордон айлына барып калышат. Бир ууч топурак салуу кыргыз баласы үчүн бир кучак алтындан да кымбат атадан калган улуу салт эмеспи. Ошондо Осмонкул менен Алымкул, Ысмайыл менен Токтоналы алым сабак айтышып, коштошуп ырдашып, келген элдин көз жашы салаа болуп төгүлдү.

Уулу Калый ошондо Москвада жүргөн кези экен, топурак салганга үлгүрүп келип калат. Же түтөк боло түшкөнбү, же атасына катуу кайгырганбы, жашы тыйылбай ыйлап атып, мурдунан да кан кетет. Аны көрүп алып боорукер жан эмеспи, Карамолдо кошо ыйлап кирет. Ыйлап атып Калыйды сооротмокко: «Болду, болду, кайрат кыл, ыйлап атып биз таппадык» дейт. Ошондо Сакең:

- Ыйласын, кантип ыйлабасын, калдайган Молдокем өлүп атса, ыйлай бер садагасы, ыйлагандан өлгөн кишини, мурдунан кан аккандан өлгөн кишини көргөн жокмун. Молдокем да бактылуу киши экен, артында сендей өкүргөн туягы калды, - деп кебин айткан экен.

Үч-Эмчекте

60. ...Мен анда 2-3-класста окучумун дейт Кыргыз эл артисти Дүйшөн Байдөбөтов. Айылга манасчы келиптир деп элдин баары шашылып, уу-дуу түшүп калышты. Менин айлым Бишкектин тоо жак этегиндеги эле айылдардын бири. Жакшы кийимдерин кийип, кээси атчан, кээси жөө төмөн карай агылып жөнөштү. Апабыз да бизди бети-башыбызды жууп, таза кийиндирип эл агылган тарапка баратсак эле бир каргылданып чыккан үн алыстан угулду. Эми ошол үн чыккан тарапка шашылып өзүн көрүүгө ашыктык. Эл жык-жыйма. Чарчы бойлуу, өткүр көздүү, чымыр дене, муруту сопоюп көрүнгөн, кыймылдары шамдагай, үнү улам өзгөрүлүп чыккан бир абышка Манас айтып жатыптыр. Колуңа кармагың келген асыл буюмдай жакын барып көргүм келди ал кишини. Ачык асман астында алдыңкы катардагылар жатып алып көрүп аткан жаш балдар. Экинчи айлампада оту-

руп алып көрүп аткан улгайып калгандар. Үчүнчү катарда болсо туруп көрүп аткандар жаштар. Төртүнчү катардагылар ат үстүнөн көрүп атышат.

Жай айы, күн бата башталып, эл тып-тынч болуп угуп отурду. Кээ бир сөздөрүн түшүнбөй калып аттым. Баатырлардын эле карс-күрс салгылашканы көз алдыма элестеп атты. Кээде үргүлөп кетем. Манасчы кыйкырганда кайра ойгонуп кетем. Үндөрүн даана укпай, кыймыл-аракети, элеси эсимде... Түн бир оокум болгондо апабыз бизди эртең мектепке барасыңар, уктап каласыңар деп үйгө алып кетти. Анан эртеси сабакка, күндүз 11-12лерде окуудан тарап келатсак кечээки эл додологон жерден дагы эле үн чыгат. Барсак көл-шал болуп тердеп түндөгү манасчы дагы эле улантып жатыптыр. Жаштар эле үйлөрүнө барып, малын бадага кошуп келгени болбосо, кары-картаңдар кечээги отурган боюнча муюп, ыктап коюп тыңдап жатышкан экен.

...Бир эсе бир укканды арбап алган Сакеңе таң калсак, бир эсе күнү-күн, түнү-түн тыңдап уккан, таланты өз деңгээлинде барктай билген ошондогу элдин нарктуулугуна таң каласың.

«Сашка» менен «Борька»

61. Кыргыз элинин жүрөгүнө жакын акын Байдылда Сарногоев жашы кичүү болсо да, Саякбай ата менен жаны курбу боло турган. Улуу манасчыны «Сашка» деп тамашалап, ал болсо жаш акынды «Борька» деп эркелетчү.

Байдыкең адатта беркиден аттырып алып, чала кызымтал болуп турганда, таянаар тоосу да, чымчыша кеткен «жоосу» да Сакең болуп, эркелеп алардын өтө кең жашабаса да кем жашабаган үйүнө келчү. Бейшекан апанын дасторкону дайым белен, өзү жайдары, үйүнө күңгүрөнүп киргендер күлүп чыккан меймандос заада эле. Ошондо манасчы аны калп эле урушумуш болуп:

- Оо Сары, жаман Сары деги качан оңолосуң, - деп каардуу үн чыгарымыш этет, көздөрү аны сүйүп жымыңдап турса да.

«Сарысы» болсо кичүүлүк кылып:

- Мени кечирип коюңуз, байке, көптөн бери «сеп» этпей жүрдүм эле. Балакет басып, жаңы ырларым жарык көрүп калыптыр. Анан жетине албай сүйүнгөнүмдөн

байкеме барайын деп байпакчан эле келе бердим, - десе, Сакең да ушуну эле күтүп тургансып, байбичесине:

- Оо, байбиче, кел бирдемке кылбасаң болбойт. Байбиче, бу Борька сүйүнгөндүктөн түз эле биздикине келип калган тура. Мейли, куру кетпесин. Баракелде, туура эле биздикине келипсиң. Бирок, сүт-айранга өтсөң болот эле. О, Сарым, деги ачууга кекиртегиң куйкаланып калган жокпу? - дейт да Сакең өзү каткырып калат.

Ошондо манасчы «Сашкага», акын «Борька»:

- Кекиртегим күйсө да, ырларым күйбөсө болду да, Сашка байке, - деп жооп кайтарат. Анан сыр бөлүшүп: - Баса, Сашка байке, мен кечээ күнү Ала-Арча көрүстөнүнө бардым, досумдун ал-акыбалын билейин деп. Барсам эле мага таарынгансып күңгүрөнүп, сүйлөнөт, эмнеге өзүң ичип, мага деле «пахмелге» бирдеме ала келбейт белең десе болобу. Коркконуман чуркаган бойдон барып, бир бөтөлкө алып кайра келсем сүйүнөбү десем, таарынып сүйлөбөйт. Сүйлөсө куюп, тең бөлүшмөкмүн. Анан мен таарындым, эмнеге мени жалгыз таштап, жалгызсыратып тиги дүйнөгө кете бердиң дедим, досумду эстеп көрүстөндө ыйладым, анан ырдадым.

Анан эстелигиндеги сүрөтүн карасам кайра мага таарынгансыйт. Таарынсаң Таласка бар деп айтып ийиптирмин. Ошондо жок, Жумгалыма эле барам десе болобу. Ошол үндү угаарым менен, байке соолуга түштүм, - дейт.

Сыягы Байдылда Сарногоев жан жолдош акын Мидин Алыбаевдин мүрзөсүнө барып бир бугун чыгарып кайткан окшобойбу. Сакеңдин зор талантына таазим этип Байдыкең кийин бул ырын тамашалап жазган:

Сакемдин өзүн карасаң,
Сакадай киши кичине.
Залкар тоо бирок тең келбейт,
Сапаттуу эмгек - ишине.
Айкөл Манас бүт баткан
Алмадай баштын ичине.

Эң жакыны Байдылда болчу, аны «Борька» деп эркелетип, экөө гастролго барганда атүгүл бир төшөккө жатып алышчу ата-баладай болуп. Байдылда болсо аны «Сашка» деп, ачылып кеткенде ата дей турган. Каралаев да өтө тамашакөй киши да, «Атаң оозунурайын сени көрсөм эле каным тартып турат. Же ырыстуу жүзүң жок. Эмнеге сени жакшы көрөм билбейм. Таласка барганда

буудай түстүү бир келинди үйүрүмө кошуп койдум эле. Ошолордун биринен төрөлүп жүрбө. Эмне мынча сүйгүнчүксүң, же мурдуң барбайып, жүзүң ырыстуу эмес» десе, Байдыке да жетине бербей: «Ооба, ооба, менин да каным тартып, сизди ата деп атпаймбы» деп калчу.

Ошондой күндөрдүн биринде Байдыкең кайра Сакеңе эркелеп: «Ата-ов, план толбой атат. Бирдеме бербей-сизби» деп эркелейт. Же чөнтөгүндө жокпу, же көңүлү жокпу, Саякбай сөгүп салат. Анан Байдылда Сарногоев: «Ата-ов, сиз мени бойго бүткөрүп, кийин карабай кеткенсиз. Энем байкуш өзү жалгыз чоңойтту. Андай болсо алиментимди бериңиз. Болбосо сотко берем» деп тамашалайт. Сакең ого бетер ачуусу келип: «Сени да урдум. Барбайган мурдуңду кошо урдум. Сен ишенген сотуңду да урдум. Күндө сага алимент төлөп жүрүп жылаңач калайынбы» деп ачууланган экен.

Кийин манасчыга арнап төмөнкү ырын жазган.

Байыркы Гректин Гомерин,
Көрбөдүк, китептен окудук.
Азыркы кыргыздын Гомерин,
Көп көрдүк, жүрөбүз кошулуп.

Билбеске сыртынан караса,
Бир жүргөн чүкөдөй карыя.
Билгенге бүт элди тамшанткан,
Жомоктон жаралган дарыя.

Кээде мен таңгалам өзүмчө,
Бул адам адамбы, башкабы?
Канткенде сыйды экен башына,
«Манастын» миллион саптары?

Дарт келсе өмүргө айыкпас,
Табарбыз сакайтар дарыны.
Бирок биз таппайбыз жоготсок,
Сакемдей океан карыны.

Кайран чал, арыды, карыды.
Өчпөсүн сөзүнүн жалыны!
Жашасын кыргыздын Гомери!
Жашасын типтирүү тарыхы!

Байдыкеңдин ачкылга жакын экенин билгени үчүнбү, же ылгап ичсин дегениби, адатта аны менен отурганда

«Кыргыздын бозосуна жетеби, бозодой тамак болобу, суусунуңду да кандырат, курсагыңды да тойгузат, анан берки кургур жокто анын ордун бозо эле толтурат» деп, анан өзү бозону төрт сортко бөлүп айтат.

Биринчиси «Бойго жетпес боз килтең», денеге сиңбей эле ичти алат, ачыбаган бозо. Экинчиси, «Ичке жукпас куу кумпай», бул жумшак, канча ичсең да билинбейт. Үчүнчүсү «Кекире заар, кер чыгар, буруксуп турган таш буркан, эңсете берет бул урган» - бозонун мыктысы. Ал эми эң жакшы ачытылган бозо мына мындай болот: «Эңсетет элик бакырык, энди өзүнө чакырып, аны ачиткан келиндер сары май салат сапырып, карта-курта кекирип, калат көөнүң ачылып».

Ошентип Сакең бозону да өзүнчө бир тулпарларга сын бергендей сүрөттөйт.

...Дагы бир окуя, абышканын 100 жылдыгына карата да чогулуш болуп, ошондо Эстекең (Турсуналиев) мындай деп эскерет: «Мен деле ошондо жаңыдан айылдан келип, көп билимим жок киши элем. 1947-жылы филармонияга келип калдым. Райкан Шүкүрбеков чалдардын сабатсыздыгын жоюу боюнча мугалим. Төкөлдөштө бозо саткан Айымкан деген аял бар экен. Саат үч-төрттөрдө Ыбырай зор киши болгондуктан өзү суусун көтөрүшүп, сүзүшүп ийип, анан Осмонкул, Саякбай болуп бозо ичишет экен. Сабак учурунда Ыбырай баштачу дейт: «Кечээ Айымкандын бозосу чалараак болуп калыптыр. Эшикке чыккым келип атат» деп. Артынан Осмонкул кетет дейт. Эч ким окуган киши жок. Бири-биринин артынан чубап, кайра бозо ичкен жерге чогулушат экен да. Ошентип жүрүп окубай, ыраматылык Саякбай атаңар бир да тамга тааныбай кетти» деп Эстебес аксакалдын эскерип бергени бар эле.

...Манас менен Каныкейдин нике түнүн Сакең өтө тар чөйрөдө өзү ишенген адамдардын арасында эле айтчу. Тондун бир айлында кечинде башкарманын үйүндө ошентип күпүлдөтүп айтып атса, улам эле эшик ачылып кетет, Байдылда барып жаап келет. Кайра эле ачылып кетет. Байдылда жапканы барып, эшиктин артын караса, чай куйган үч-төрт келин шынаарлашып, тамшанып угуп атышкан экен. Ошондо алар Байдылдага шыбырап: «Эшикти ачып эле койсоңор. Биз дагы улуу адамдын улуу сөздөрүн угуп калалы» дешет.

Бир ирээт кайсы бир белгилүү адам кайтыш болуп, анын сөөгүн Ала-Арча көрүстөнүнө акыркы сапарга уза-

тып баратып, Сашка менен Борька катарлаш басып, Байдыкең: - Деги ушул жол менен Сашканы качан солкулда-тып алып өтөр экенбиз, - деп тамашага салат. Анда манасчы: - Ок, тилегиңди таш капкыр, мен өлсөм «бахмелице», ооруган башыңды жазганга киши табылбай ошо бойдон тырышып калаар бекенсиң. - деп сөз качып ку-тулбай, жообун берген экен.

Өмүрү өткөнчө Байдыкең досу «Сашканы» эскергенде кудум Манастын өзүн эскергендей эргип сүйлөгөнүн укканым бар. Кээде Сарногоевди көпкө көрбөй калса Сакең өзү издеп барчу дейт, ал жок ээнсиреп атам деп.

Б.Сарногоевди «Балам, сени көрсөм эле ичим эзилип турат» деп эркелете турган. Анан бир жолу жаш акын Совет Урманбетовду да «Көлдө көп эле жолу айлыңарда бүркүт салдым эле. Сен да менин балам болушуң керек» деп тамашалайт. Ал болсо ызалана кетип: «Жок, мен атамдын эле өз баласымын» дейт. Ошондо сөз качып ку-тулбаган Сакең «Ай, садагаң кетейин, мен өткүрлүктү Чубактан, шамдагайлыкты Сыргактан үйрөнгөм. Уктап калып менин кантип келип кеткенимди апаң да, атаң да билбей калышы мүмкүн. Ошону ушуга чейин билдирбей жүргөн энеңен айланайын, ошону билбей сени багып өстүргөн атаңан айланайын, садагасы» деп боорду эзет.

...Кайран улуу залкарлар, күлсө күлкү, ойносо оюн, узанса өнөр, айтса тамаша жарашып, ымыркайдай аруу тутуп, теңтуштарча таттуу тамашалаганына тамшанбай коё албайсың. Кандай кызык, ары шайыр жана шандуу өмүрдү жашап өтүшкөн тура.

Көл боюнда

62. Жарым кылым өмүрүн жалаң Ысык-Көлгө арна-ган, көлсүз өмүрүн элестете албаган маркум оку-муштуу, ихтиолог Азат Коңурбаев менен бир жылдары сүйлөшүп калдык. Өз ара пикирибиз келишип, жылдыз-дарыбыз табышып, анан коштошоордо Ысык-Көлдүн космостон тартылган бир укмуш сүрөтүн белекке тартуу кылды эле.

Космос жана Ысык-Көл. Ортодо түз чагылышып тур-ган күн нуру. Күмүш нурлуу энергия. Муну ал кишиге атактуу бир космонавт белек кылып, космостон Ысык-Көл бейиштин дал өзүндөй көрүнөөрүн, дүйнөдөгү эң ту-нук мөлтүр көл экенин айтып, сүрөткө «Иссы-Куль - пла-нетарное око» деп жазып калтырыптыр. Кыргызча ко-

торгондо «Ысык-Көл - аалам кареги». Кудум көктөн жерге, жерден көккө нур агып кирип турган кареги. Кудум кут төгүлүп жаткандай. Кудум Көкө Теңирдин көзүндөй. Жерде жүрүп биз анчейин байкай бербеген көлүбүздүн касиети алыскы космостон даана көрүнөт окшобойбу.

... Ысык-Көл - кээде тынч да, кээде толкун,
Толкуса толкунуна тең ортокмун.
Дүйнөдө канча жолдош күтсөм дагы,
Бир сырдуу сендей жолдош күткөн жокмун, -

деп Алыкул Осмонов көгүлтүр Ысык-Көлгө мүнөздөмө берген сыңары түбүндө не бир табышмактуу, не бир байлыкты чөгөрүп жаткан Ысык-Көлүбүз.

Биздин колго кармалбай турган эң улуу руханий байлыгыбыз - Айкал Манас болсо, ал эми колго кармалган, көзгө көрүнгөн материалдык, түгөнгүс байлыгыбыз - албетте, ажайып Ысык-Көл.

Ысык-Көл мөлтүр тунуктугу, ажайып сулуулугу, жээкке урунган шоокум толкуну, алтын кум чачып койгондой бир укмуш жээги менен улуу манасчыларга бир керемет таасир берген.

Көл жана Манас. Экөө тең залкар, кенен, терең. Экөө тең чалкып жаткан энергия. Экөө тең кыргыздыкы. Экөөсү тең түгөнгүс кенч. Экөөсүн тең булгабай урпактарга жеткизүү ар бир муундун озуйпасы. Ысык-Көлдү биринчи жолу Шер Манас көргөндө:

- Бул эмне, Теңиримдин көзүбү, же көк асмандын өзүбү? - деп тамшанат эмеспи.

- Ата-бабаңдын Ыйык-Көлү, - деп жооп берет Бакай бабабыз.

- Жаныбарым Ыйык-Көл, жер соорусу турбайбы. Мындай сулуу көл болбос, - деп баа берет эмеспи Айкалдун өзү.

Саякбай манасчы да көл арзуусуна арбалып минтип сүрөттөйт:

Аккуулар сүзүп ойногон,
Алдында балык сойлогон,
Толкуну толкун кубалап,
Тосуп ал деп суранат,
Каз, өрдөк батпай бетине,
Камышы өсүп четине,
Мелмилдеп жаткан сыр курап,
Мээрбан Ысык-Көлдү ырдап.

Манасчынын балалык чагы да, өспүрүм кези да, жигиттик учуру да кийин аксакалдык доору да көл жээгинде өттү. Айрыкча Маманда, Ак-Өлөңдө, Корумдуда, Бостериде, Чолпон-Атада, анан Балыкчыда. Кийин борбор шаарда жашап жүргөндө да эс алуу ишемби, жекшемби күндөрү, ал эми айныкейи кармаганда жумушчу эле күндөрү туурун сагынган бүркүттөй Ысык-Көлүн көздөй чаап кетчү. Көлсүз тура алчу эмес. Көлсүз жашай алчу эмес. Көлгө келип арууланып, дем жаңыртуу, күч-кайрат топтоп, күүлөнүп кете турган.

Айрыкча, Бейшекан апа менен Бостериде жашап жүргөндө кээде байбичеси менен чукуңдаша кетсе коркутуп көл тарапты көздөй баса берип, анан жээкте отуруп бир кыйла кобуранып алган соң Манасын таштап ийип, айгайлап, тээ бир Манас дооруна барып, бүгүнкү күндүн көр тирлигин унута таштап, өзүнчө ыйык дүйнөсүнө барып кайтчу.

Көлгө барып соорончу. Көлүнө барып Манас айтчу. Ысык-Көл болсо, кантсе да Манасты көргөн көл эмеспи, залкардын үнүн көшүлүп тыңдап, Сакең толкуса кошо толкуп, божураса кошо божурап, шарпылдаса кошо шарпылдап, көшүй кетсе кошо көшүп, чүкөдөй чал чалкыган көлгө, же тесекрисинче көл Саякбайга айланып камыр-жумур болуп кетчү. Бири-бирине тете болчу.

Кийин Сакең байбичесинен ажырап борбордон Балыкчыга келип, кыйналып жүргөндө көбүнесе Манасты кобуранып көл жээгине кетип калчу экен. Өз ичинен күңгүрөнүп, көлгө барып сүйлөшүп, элдер менен деле көп аралаша бербей ээн жүргөнүн эчен жолу көрүшкөн.

Кайран залкар, нени кобуранып, нени сүйлөндү экен. Аны бир билсе Сакеңе тете сырдык көл билээр. Бирок, эмнени угуп, эмнени дегенин касиеттүү Көл эч кимге, эч качан айта бербес. Көл бир сырдуу. Аны болгону баамдай гана билүү керек. Асыл бермет эгеси Ысык-Көл менен асыл сөздүн ээси Саякбайдын эриш-аркак эгиз экенин Кыргыз эл акыны Жалил Садыков моминтип элестетет:

Күн турат баягыдай көктө күлүп,
Тоо турат булуттарды бөктөрүнүп,
Бир гана Саякбайдын жоктугунан
Ысык-Көл бараткансыйт бөксөрүлүп.

Ысык-Көлүбүз - ыйык көлүбүз бөксөрүлүп кетпегей эле. Сакең жок болуп кеткен эмес, анын жолун улап, көл жээгинен не бир таланттуу жаш манасчылар чыкпады-

бы. Алар: Талантаалы Бакчиев, Дөөлөт Сыдыков, Тилек Асанов, Улан Исмаилов. Демек, Манас үнү өчпөдү. Күн сайын жаңырып туру. Көл дайым Манас үнүн эшитип туру. Чала манасчы болбойт. Манасчы бар же жок. Манасчылык өнөрү даарыган адам өзү жөн киши эмес. Манасты үйрөнбөйт. Аны Теңир ыйгарат.

Дагы бир собол. Улуу манасчылардын дээрлик көпчүлүгү көл жээгинде төрөлүшкөн. Ал эми түбү Жумгалдан болуп, бирок Кочкордо туулган Сагымбай карылыкка жеткенде тил-ооздон калат. Аны билгендер, бу киши көлдү жакшы көрүп, көлдөн кубат алчу эле деп көл жээгине алып келсе кадимкидей кубат алып, тыңып, атүгүл Манас айтып баштайт. Көл касиети мына ушундай эмеспи.

Бакай бабабыз Ысык-Көлдү биринчи көргөндө эле «Бу көлүбүз жер сорусу турбайбы, бу жерди жердеген адам тунбайбы, Ысык-Көлдөн кетпегиле балдарым!» - деп айтса, бу осуятты кийин Калыгул олуя тереңдетип уланткан.

Көлдө туулган манасчылардын эң аксакалы Акылбек манасчы болгон. Ал тууралуу азыр элибизде маалыматтар өтө аз. Бирок анын залкар манасчы экенин Саакбай Каралаевдин төмөнкү сөзүнөн билсе болот:

Назар, Нооруз, Нармантай,
Келдибек, Балык, Тыныбек,
Баарыныкын байкасам
Арылта билген Акылбек.

Тоо булбулу Токтогул Сатылганов «Жомокчудан Тыныбек, уругун угам бугу деп» ырдаган бугунун тынымсейит уругунан чыккан Тыныбек манасчы билгендердин айтуусунда манасчы гана эмес, далайдын оозун ачырган даанышман да болгон. 1846-жылы Тондун Тастарата тоосуна жакын жерде көз жарып, 1902-жылы Нарындын Туяк деген айлында көз жумган.

Кийинкиси бугунун алдаяр уруусунан чыккан Дыйканбай Тойчубек уулу дасыккан семетейчи болгон. Акылбек, Тыныбек, Сагымбай аттуу манасчыларга жолугуп, таалимин алган, бирок Семетей айткан жагынан алдына күлүк салган эмес.

Эмкиси кадимки Чоюке манасчы. Өзү Түптүн Түргөн деген жеринде туулуп, жыйырма бешинен баштап Манас айтып, кийин Таластагы Манастын күмбөзүнө сыйынып, алты жыл ошол жерде жүргөн. Чоюке Манас айтканда

элдер ыйлап, нөшөр төгүп, кар боройлоп, чагылган түшүп, кадимкидей аба-ырайы өзгөрө түшчү тура.

Көлдүк манасчылардын дээрлик көпчүлүгү арык тукумунан. Аларга кезинде Бакай Ата өзү «Өлдү-өлдү дегенде өзөндүү булак суу бүтсүн силердин тукумуңарга, экиси удаа чыкпаса да бирөөсү улам үзүлбөсүн, улуу жомок баянын атпай журтка айта жүргүлө» деп бата бергени айтылып келет.

Мамбет Чокмор уулу болсо кийин эле биздин заманда жашап, 1896-жылы туулуп, 1993-жылы каза болгон. Ал айткан Манастын үчилтиги толук жазылып алынган.

Кийинки манасчылар Шаабай Азиз уулу менен Каба Атабек уулу да көл жээгинде Манас айтып жүрүшүп, мамлекет тарабынан көп колдоого алынбай сыртта унутула берсе да элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болуп жашап өтүштү.

Ушул себептен болсо керек, кыргыз элибизде «Хан ордосу Талас, манасчылык ордосу Көлдө» деген ылакап кеп айтылып келет. Саякбай жөнүндө эскерүүсүндө белгилүү окумуштуу Раиса Кыдырбаева: «Ысык-Көлдү, балдарым эч качан таштабагыла, көлдөн кетпегиле» деп катуу эскерткен экен урпактарга Манас Баатыр. Силер мына ушуну унута көрбөгүлө!» деп айтканын баян кылат.

...Сакеңдин өзү эле чалкып жаткан Ысык-Көл эмеспи, же жалганбы.

Сакең жана Сүкөң

63. ...Анда Сүймөнкул Чокморов 4-класстагы окуучу кези болчу. Агасы Намырбектин үйүндө жатып окучу. Айылга манасчы келиптир. Ал Манас айтып жатканда алаканы жайылып, маңдайынан тер шорголоп, анысын улам бетаарчысы менен аарчып, бүт тулку бою кыймылдап, үнү каргылданып чыгып, анан алыска айгай салганда Сүймөнкулдун көзүнө чокусу көктү тиреген Ала-Тоо, аны мекендеген бүркүттөр, арсайган аска-тоону аралап аккан тунук дайра, ана тээ береги көңүлдөрү көккө, күлүктөрүнүн жал-куйругу желге желбиреп бараткан кырк чоро, аны баштап бараткан Шер Манас көзүнө элестеди. Эртеси да ушу элестер көз алдынан кетпей, анан алиги манасчынын үнү улам кулагына жаңырып туруп алды.

...Келечекте сүрөтчү болсом ушул элести дал өзүндөй тартпасам деп кыялданды. Кийин бой жетип, көркөм окуу

жайды бүтүп келээри менен ал манасчыны үйүнөн издеп тапты. Адегенде «Эне» деген портретте өз апасын, андан соң Саякбайды тартууга киришти.

...1978-жылы Ереван шаарында өткөн Бүткүл союздук кинофестивалда Сүймөнкул эркектин ролун эң мыкты аткаргандыгы үчүн 4 жолу катары менен биринчи орунду жеңип алат. Ошондо «Кийинки максатыңыз кандай эми?» деп суроо салганда, «Бул башталышы гана, эми зор максаттар алдыда» деп мыйыгынан күлүп, адаттагыдай жүзүнөн нур чыгарып табышмактуу жооп берет. Себеби ал бир сырдуу талант. Көп чачыла бербеген.

Бирок, кыялында Айкөл Манастын кино тасмадагы образын жаратуу анын өмүрүндөгү эң ыйык максаты эле. Эгерде кесепеттүү оору болбогондо Манас бийиктигине жетем деп үлкөн тилек койгон эле.

Сүймөнкул Чокморов Ленинград шаарынан терең билим алган интеллектуал катары Манаска жетүү жолу өтө айгактуу жана аска-зоокалуу экенин жүрөгүнүн тереңинде түшүнгөн. Акылы менен да, жүрөгү менен да туя билген. Бирок, эң негизгиси колунан келээрине көзү жеткен.

Улуу Манаска баруунун жолун издеген. Миң толгонуп, миң кыйналып жүрүп ал жолдун ачкычын тапты. Ал ачкыч - Саякбайдын өзү болчу.

Айрыкча, Сакең менен адеп таанышып, анан жылдыздары келишип, бири ичинен төгүлсө, бири сыртынан төгүлүп, Сүймөнкул ал аркылуу алп Манастын образын таанып, ага таасирленип баштайт. А сүрөт тартуу болсо, Сүкөңдүн экинчи пландагы сыры болчу. Биринчи сыры манасчы аркылуу Манастын образына кирүү эле. ...Ошол жылы спорт майданында театрдашкан майрам болуп, улуттук баатырлар параддан өтүп, анан Сүймөнкул кадимкидей Айкөл Манастын ролун аткарып, Аккуланы минип кербезденип, албуут кыял күтүп, Манастай кийинип, Манаска окшоп чыкканда аны көрүп жаткан элдер жүткүнө карап, кол чаап таасирленгенин күнү бүгүн да айтып жүрүшөт. Демейде, ачыла бербеген Сүймөнкул Чокморов да ошол майрам күнү же Манас болуп адеп чыкканына таасирленгенби, ошо салтанаттын соңунда тамшанып коньяк татканын айтышат көргөндөр.

Ошондо бою, түспөлү, көз караштары, олбур кыймылы, астында туйлаган күлүгү кудум куюп койгондой жарашып, Сүймөнкул бир көз ирмемде Манас болуп кыргыз элине келип кеткендей болгон.

Экинчи ирээт жаралууну тагдыр буюрбаптыр.

...Сакең менен Сүкөң. Биринин бою сакадай. Экинчиси шыңга бойлуу. Биринин таланты сыртына төгүлүп турат. Экинчисиники ичинде уюп жатат. Бири аксакал, экинчиси жаш жигит. Ушул экөөнү бириктирип турган бир улуу күч бар. Ал - Манас. Сакең Манас айтат. А Сүкөң болсо келечекте Манастын ролун кинодо ойносом деген аруу тилекте. Жөн тилек эмес. Улуу тилек. Колунан келсе бир Сүймөнкул Чокморов сыяктуу кеменгер таланттын колунан келе турган асыл кыял.

...Кээде биз Саякбайды бир эле угуп Манасты түшүнгөндөй болобуз. Чокморов болсо адегенде улуу манасчы тууралуу материалдарды топтойт. Болот Шамшиевдин киносун көрөт. Белгилүү радиожурналист Тенти Орокчиев менен ошол жылдарды эскерип айткан радиомаегинде Сүймөнкул Чокморов минтип эскерет: «Ооба, ал кишиде чоң юмор бар болчу. Сакем айланасындагыларды күлдүрүп коюп, өзү мостоюп, буржуюп кабагын түйүп калчу. Мен Саякбайдын ушундай мүнөздөрүн көпкөп байкап жүрдүм. Кийин-кийин ой жүгүртүп, ченеп-бычсам Сакем чындыгында эле тоо бүркүтүндөй алгыр адам экен. Көрсө Сакемдин өзү эле өзү айткан Манас экен. Манастагы көп жакшы сапат ал манасчынын өзүндө экен. Ал кишини карап отуруп, чекесиндеги чоң тырык өзүнчө эле көрк берип жарашып турчу. Ошол тырык ал киши албеттүүлүк, баатырдык мүнөзүн белгилегендей сезим туйгузар эле».

Элдин сүймөнчүлүгүнө айланган С.Чокморов төгүн жерден «Кино - махабатым, сүрөт - азабым» деп айтпаган чыгар. Кээде сүрөткө тартып жатканда Сакең уктап кетээр эле. Сүкөң ошондо деле кыл калемин кыймылдаттып иштей бере турган. Ошол күндөрү сүрөтчү алардын үйүнө үзбөй каттап келип тартат. Жомокчунун келини Азима сүткө же дүкөнгө кеткенде кичинекей Элмираны бешикке бөлөп Сүймөнкулга таштап кетет. Сүрөтчү кыл калем менен сүрөткерлик кылып да, бала терметип да үлгүрөт.

Сүрөтүн келиштире тартты. С.Чокморов алп манасчы тууралуу эскерүүсүндө: «Мен бул кишинин өзүн Манас сыяктуу тартыш керек деген жыйынтыкка келдим. Кудай таала Сакемдин кебете-кешпирин Манас сыяктантып берип койгон экен!» деп тамшанып айтат. Сакең тимеле сүрөттө сүйлөп ийчүдөй болуп турат. Кызыл жүзүнөн көктүгүн көрсөтө тарткан. Кудум Чоң Казат-

тан жараат алып келгендей кылып, чекесиндеги тырыгын кошо тарткан.

Демейде, кайсы гана роль болбосун, эрте дегенде бир аптада, эң оор ролдорду ашып кетсе бир айда ойноп койчу Сүймөнкул өз өмүрүнүн 7 жылын Саякбай Каралаевдин сүрөтүн тартууга арнаган. 7 жыл, демек, дээрлик 2578 күн бою.

Мына сүрөткер болбосоң коё кал. Же Манастын 40 чоросун ырым кылганбы, манасчынын туура 40 сүрөтүн тарткан экен. Тартканда да арт жагында аскаар тоо, үстүндө булут айланган манасчыны тартат, кудум жомоктон түшүп келгендей кылып. Зор таланты чыныгы талант гана түшүнө билет окшобойбу. Саякбай Манастын ким экенин кандай түшүнсө, Сүкөң Сакеңди да ошондой түшүнгөн го дейм. Ошол жылдары Сүкөң көпкө дейре балалуу боло албай жүрүп, анан ошол сүрөтү бүткөн соң Сакеңдин батасы менен Бактыгул аттуу уулдуу болот.

Манасчынын жубайы Жайыл кызы Бейшекан каза болгондон кийин манасчы кичине жалгызсырай түштү. Ошондо да С.Чокморов үйүнө дээрлик күн сайын барып турган чай-чамегин алып. Кээде экөө узунду-кыска болуп ээрчишип базарга да, дүкөнгө да бирге барышчу. Сүймөнкулдун кичипейилдигин жакшы көрчү. Ал да баласындай элпек эле. Экөөнүн да ата-баладай чогуу түшкөн сүрөтү бар. Чебер журналист Т.Орокчиев менен болгон баарлашууда Сүймөнкул Чокморов ал тууралуу мындай эскерет: «Сакеңдин бир жолку сөзү эсимден түк кетпейт. Ал: Кытай эч кимге кол салган эмес. Кол салбайт. Эгер Кытай кол сала турган болсо адам эмес, жер үстүндө чөптөн да эч нерсе калбай калат. Булар ушундай көп эл. Алар менен жөнү менен мамиле кылыш керек деген сөздү көбүрөөк айтчу» дейт. Ойлосоң, тээ жарым кылым илгери бүгүнкү күндү көрө билгендей айтыптыр да.

Сакең көп өнөрпоздорго өзү ар кандай ат коюп, кээде тамашага салчу дейт. Болгону Сүймөнкул Чокморовго гана ат койбой, «Сүймөнүм» деп, «Сүйгүнчүгүм» деп эркелетип, кичүү экенине карабай улуу адам катары ардактап жүрүп өттү. Сыягы Сүймөнкул Чокморовдун жүзүнөн Айкөл Манастын караанын көрсө керек го. Бир ирээт акын Турар Кожомбердиев аркылуу Сүймөнкул өзү тарткан Саякбайдын портретин көтөрүп алып, ал кездеги киносюздун төрагасы Чыңгыз Айтматовго барышат да, улуу жазуучунун оюн билели дешет. Анда Чыкең

сүйүнүп: «Азаматсың, дагы-дагы тарта бер! Бул Сакем өзүнчө эле бүтпөгөн аягы-учу жок тема, ыраазымын, Сакемди сүрөткө калтырганыңа» деген экен.

Бир жакшысы - Саякбайдын толук жүзүн чагылдырган полотнону С.Чокморов 1971-жылдын жазында толук тартып бүтүп үлгүрүп калды. Бир жай өтпөй манасчынын көзү өттү.

Бир жаманы - анткен менен Манастын ролун ойнойм деген тилегине С.Чокморов жете бербей көз жуумп кете берди, артына арман калтырып. Ошол тилекти эми ким орундатар экен. Ким кинодогу Манас болоор экен. Бул С.Чокморовдун эле эмес, биздин да кыял. Ошого алакан чаап, ошол таланттын колун кыскым келет.

...1991-жылы сентябрда сүрөтчүлөр Союзунун көргөзмө залында Сүймөнкул Чокморовдун чыгармачылык көргөзмөсү ачылды. Ошондо «Эми келечекте «Манасты» жаңыча изилдегим келет» деген ой-кыялын айткан эле. Бирок, өмүрү ага жетпеди.

Эми минтип тагдырдын буйругун карабайсыздарбы. Кыргыз эркин мамлекет болгону биринин сүрөтү 500 сомдук улуттук валютада бакыйып турса, экинчисинин элеси 5000 сомдугунда чыкыйып турат. Кудум Манастын эки чоросу сыяктанып.

Бүркүт мүнөз кошуна

64. 1990-жылдары асты-үстүн болгон заман көп нерсени иргеди көрүнөт. Ошондон кийин көп акын-жазуучулар да замандын кайда баратканын көп аңдай бербеди окшойт. Андан бери илгерилеп, калем сабын колунан түшүрбөй, күжүрмөн чыгармачылыктын үстүндө гана иштеген таланттарыбыз да сейрек боло түштү. Алардын эң алды сабында албетте, Кыргыз Республикасынын Баатыры, Эл акыны Сооронбай Жусуев агабыз. Эргип поэзия жаратып, эмгектенип котормолору да жарык көрүп келет. Биз үйүнө салам айтып кирип барганда да адаттагысындай кагаз, калемин жайып алып, 85 жылдык тоюна карата жарык көрө турган китебинин үстүнөн иштеп атыптыр. Саякбай Каралаев менен көп жыл кошуна жашап, өтө жакын мамиледе болгон. Ошол тууралуу айтып берип отурду.

...Он алты жазуучу бир үйдө чогуу турдук. Жакшылык, той-топурубиз бир. Баарыбыздын эрмегибиз эле Сакең. Биринчи кабатта турчу. Келим-кетим басылчу

эмес. Бейиши болгур, байбичесинин дасторкону да берекелүү эле.

Эми ошондогу окуядан айтып берейин. Анда Сүйүнбай Эралиев жазуучулар союзун жетектеп турган. Аксакалыбыз Абдрасул Токтомушев, ошондогу жаш акындар Жалил Садыков, Байдылда Сарногоев, Совет Урмамбетов болуп Көлдүн тескейинен баштап, жолдон Чалагыз Иманкуловдукуна токтодук. Сакең учурашканда эле ыдыратып сөгүп кирди. Анда эмне Совет доору, кечкисин акындар ыр окуйбуз, Сакең соңунда Манас айтат. Колхоз башкармалары, парторгдор тосуп алат. Түнкүсүн конок болобуз. Ошентип айланып отуруп Көлдүн күңгөй жээгине келдик. Ак-Терек деген айылда башкарманын үйүнө токтодук. Огураарыбыз менен 250 граммдык чөйчөккө ар бирибизге мөлтүлдөтүп арак куюп келди. «Мунуңар эмне?» десек, «Комсомольская жайма» деп коюшту. Анын баарын ичмек кайда, кээси 50 гр., кээси 100 граммдан таткан болдук. Кечки тамактан кийин Саякбай, «Эми мага уруксат бергиле, жаным жер тартып турат, эс алып алайын, силер эле эл менен жолугуп келгиле» деди. Айтканындай эле улулата ар бирибиз экиден ыр окуп, кече аяктап калды. Эл болсо дуулдап бизди кетирбейт, «Саякбай кайда, биз Манас угалы деп келгенбиз» дешип. Айла жок, анан башкарманын үйүнөн алдырттык. Сакең ар бир айтканда кубулуп айтчу эле. Бу ирээт да эпосту баштаарда эки сап ырды өзүнөн кошуп койду:

Булар жаткырбай койду конокту,
Булар айттырмай болду жомокту, - деп.

Элдер бул саптарды эпостон экен деп ойлошту. Анан өзү күйгөн, өзү сүйгөн Тайторуну чаптырды. Эми ошондогу элдин таасирленгенин сөз менен айтып жеткире албастырмын. Бир укмуш айтты. Азыр да көз алдымда.

Кайран Сакең, «Манас» деген ат ыйык ысым, аны наристелерге ыйгарбагыла, көтөрө албай, бөөдө майып болуп калат деп какшап калчу эле.

...Кээ бир окуяларды өтө апыртып сүрөттөп жомоктотуп айткан жагынан Саякбай алдына киши салдырчу эмес. Бир окуясын боорду эзип айтып берээр эле. Анда Бостери тоосунун этегинде бүркүт салып жүрчүмүн дейт. Күн сайын бүркүтүм менен аң уулап чыгам дейт. Анан бүркүтүм болбой атып кээде келин уулап кетебиз. Ошол

кабар күбүр-шыбыр болуп атып жеңеңерге жетип калса керек. Бир күнү үйгө кечирээк келгем, босогону аттай бергенимде желкемден алып ыргытты эле, камгактай учуп барып, төркү үйдөгү салынуу турган төшөктүн үстүнө көмкөрөмдөн куладым. Жеңеңер эшикти ичинен илип алып, чоң шамшарды кайрап кирди. Курчуткан сайын кайрактын учкундары көзүмөн учуп атат. «Бозонун тобуна тойгон тору быштыдай болгон гана...» деп тилдеп, аркы-терки басып атат. Төшөктө жаткан жериме келип, өтүгүмдү чечип, шымымды, бешмантымды шыпырып алды. Дамбалчан эле калдым. Бу катын эми дана өлтүрөт экен деп атам. Жанга күч келгенде эң кымбат жериң жан жериң болот экен, ошонумду эки колдоп уучтап алып, көмкөрөмөн жатам. Бир кезде: «Ай ушу сеники өтгү...» деп келип, куйругумдан апчып кармап, бир кесим бирдемени кесип ыргыткандай болду. Май куйруктун үстү желдей түштү. Акырын сылап көрсөм, кыргыз дамбалымдын алакандай жерин шылып кетиптир. Бир, эки эли эле төмөн шилтесе куйрук майым бүт кетмек экен. Мен жалынып-жалбарып атам: «Экинчи эл кыдырып, түн катсам бүркүтүмдүн боорун жеп калайын, жоролоп кетсем жоңконумду ичип калайын, атам Караланын канын ичейин! Жан соога, кечире көр энекебай» деп жарым саатча жалдырап атып жанымды аман алып калгам, айланайындар. Айланып, тегеренбеген жерим калган жок.

...Бул үйгө көчүп келген жылдары Төлөндүн уулу Болот жаңыдан эле окуусун бүтүп келген. Ошол маани берип кино тасмага түшүрүп калганына рахмат. Анан режиссер деген талап коёт да: «Түз отур, мындай кыймылда, тигиндей үн чыгар» деп. Анын баарына көнө бербеген чал анан таяк менен Шамшиевди бир сала бериптир. Тигил эңкейе калганда таяк дубалга тийиптир. Мына ошого карабай жүрүп жанагы фильмин жаратканына «чоң рахмат» дешибиз керек.

...Карамолдо Орозов менен эгиздин түгөйүндөй болчу. Бир жолу гастролдоп жүрүп, анда согуштан кийин, түгөйлөрү майдандан келбей калган келин-кыздар көп. Молдокең да келишимдүү жигит эмеспи, аларга кайдыгер карачу эмес. Бир концерттен кийин Молдокең бир сулуу менен мамилеси жакшы болуп, өз ара жылдыздары келишип, анан кечинде бир боз үйдө кездешүүнү макулдашып жатканын Саякбай угуп калат. Түн кирип, ал

боз үйгө тиги сулуу кирээри менен Карамолдодон мурун Сакең кирип барат. Боз үйдүн ичи көзгө сайгыс караңгы, аны Молдокең экен деп кабыл алат. Анан Сакең кетээрде көлөчүн таппай, чыракты жандырганда тиги келин «Апээй ботом, шыңга бойлуусу экен десе, чарчы бойлуусу келген тура» деп таанып калат. Ушуну көп айтып күлдүрөр эле. Залкар манасчыга арнап жазган менин дагы мындай ыр саптарым бар:

Кызып айтып келгенде ал кездерди,
Кыраан көзү Сакемдин жаркылдачу.
Кыя чаап наркескен наркескенди,
Найза тийип найзага карсылдачу.

Алсырашын душмандын агып каны,
Азыр көрүп тургандай ырдачу эле.
Чоро болуп Манаска алыстагы,
Жоону бирге жеңгенсип жыргачу эле.

Жалы желге сеңселип жумшак болуп,
Алдыбызда Тайтору ат турчу эле.
Кайран Сакем чайынан ууртап коюп,
Каныкейге күлүктү чаптырчу эле.

Көңүлүбүз жарышып аттар менен,
Көзүбүзгө кыймылдуу сүрөт келчү.
Тайоруну Каныкей чапкан менен,
Аны алдыга Саякбай сүрөп келчү.

Каныкейге кошулуп кубанганда,
Сакемдин да көз жашы сымап болчу.
Сымап төмөн мөлт этип куланганда,
Ак кыроолуу мурутун сылап койчу.

Бүркүттөрүн эсине сала коюп,
Бсык-Көлгө токтобой жөнөөр эле.
Туурдагы бүркүтүн ала коюп,
Тумшук менен канаттан өбөр эле.

Бүркүт салып келген соң, көлдүн далай,
Жыйнап алып дыйканын, малчыларын,
Бүркүт мүнөз Сакемдин көрдүм далай,
Дөңдө отуруп бүркүтчө шаңшыганын.

«Саякбайда Манастын духу бар»

65. ...Анда Сакең Москва көчөсүндөгү жазуучулар үйүндө турчу. Болот Шамшиев Москвадан жаңы бүтүп аткан кези, улуу киши жөнүндө тасма тартып жаткан экен. Анан менден суранды «Мен манасчыны бир аз таарынтып алдым. Сизди угат, бир аз эле соңку кадрлар калды, тартып алайын деп даярдык көрүп койдум эле. Мени болсо жанына жолотпойт» деп манасчы тирүү кезинде эле жандап жүрүп элесин ташка түшүрүп алган Социалисттик Эмгектин Баатыры, СССР эл сүрөтчүсү Тургунбай Садыков алп Сакеңди эскерип жатып мына ушуларды айтып отурду.

- Эмне болуп таарынтып алыптыр?

- Кийин, Саке, Болотту эмне жаман көрүп атасыз? Сизди кино кылып тартып атат, бүт эл-журт көрөт деп сурап калдым. Сакең айтып атпайбы, «Киного тартам деп көлгө алып барды дейт. Сууга киргизет, анан кайра чык деп айтат. Чечин дейт, чечинсем, кийин дейт, атаң оозурайын баласы, мен ким экемин буга» деп чал бир аз ачууланып алыптыр. Кинонун өзүнүн көп талаптары бар да. А кишиге көп жага бербесе керек.

...Анан Б.Шамшиевдин өтүнүчү боюнча үйүнө эртең менен таң ата электе бардым. Себеби, күн чыкканча жетип, таң атып келаткан фонго тартып калыш керек да. Барсам, али төшөктө экен. Үйүндөгүлөр «Ата, киши келди үйгө» деди. Аны угуп эле: «Болотпу? Болоттун так атасынын оозунурайын» деп сөгүнүп баштады. «Жок, Тургунбай Садыкович келди» дегенде, мени көрүп өзү кийинип баштады. Стакандагы кийме тиштерин алып унчукпады. Саке, бир тоо жакка чыгып келбейлиби, десем, унчукпай машинеге ээрчип барып отурду.

Азыркы Көк-Жар айылынын үстүндө дачалар турат го, суу сактагычтын үстүндө. Ошол жакка бет алдык. Рельс орнотуп, ал жакка бүт аппараттарды даярдап коюшуптур. Болот алыста эле жүрөт, көрүнүп-көрүнбөй.

Анан күн чыгып келатканда табият менен куюлуштуруп бир укмуштай «Манас» айтканын тартты. Тимелемиң кубулуп айтты.

Анан телекөрсөтүүгө барып студияда тартылды. Анда да мен жанында болдум. Ал жерге барганда Сакеңдин ачуусу таркап, Болот менен кадимкидей сүйлөшүп баштады. Ал эми менин ишим бүттү го деп акырын баса бердим.

- Күйөө баласы Султангазы Касымов деген аксакал айтты. Эстелигин койгондо Сиз жигердүү жардам берген турбайсызбы. Тирүү кезинде эле эстелиги үчүн керектүү портреттерин тартып калган экенсиз, - деп суроо салдым таш манасчы Т.Садыковго.

- Сакемди илгертен таанычумун. Анан өзүмдүн оюм бар эле. Бир жакшылап портретин тартып алайын деген. Менин өнөрканам да Москва менен Панфилов көчөсүндө. Кошунабыз. Күндө үйүнө барам. Сакең турат. Экөөбүз басып келебиз. Чай ичебиз. Сүйлөшөбүз. Ал кобурап берет. Мен тартып баштайм. Кээде Сакеңен суранам, айрым бир эпизоддордон айтып койбойсузбу, мен ошол көз ирмемди сүрөткө түшүрүп калайын деп. Ал киши көңүлү келген жагдай болмоюн айта албайт экен. Же ситуация керекпи, же аудитория керекпи, же эл-журт керекпи. Жөн эле айта бербейт экен. Кичинекей эле чал унчукпай эле отурат, көзүн ачып-жуумп коюп. Мен да элдик музыкаларды көп чогултам да. Ошолорду коюп берем, кыскасы манасчы эрикпесин дейм. Ошолорду берилип угат. Мен болсо иштеп атам, жүзүндө бир образ болуш керек да. Мен ошол образды таппай кыйналдым. Сырткы түспөлүн окшоштуруу проблема эмес. Ички дүйнөсүн табуу маанилүү. Сакең тартып ачылбай атат да.

Ошентип отуруп бир жума кыйналдым. Бир вариант портретин бүтүп, экинчисин баштадым. Анан бир күнү илхамы келип калган окшойт, мени суратпай эле баштап жиберди. Оо, Кудай берди дедим ичимден. Москвада окуп жүргөндө алган эски магнитофонум бар эле. Анда жазылып атат. Сакең улам күчөп барат, күчөп баратат. Өзүнчө эле бир баатырга айланууда. Бетинде, кыймылында, шилекейи чачырап, албууттанып такыр бир башкача образ пайда болду. Күчөгөндөн күчөп барат. Баягы магнитофондун пленкасы бир эле сааттык. Аным түгөндү. Саке болду десем да болбойт. Ошондо анан кармап калдым образын. Бат эле бүттү. Болду, болду десем элирген аттай токтой албайт. Токтотуш да кыйын экен. Айтып бүтүп, бир аз тышка чыгып, анан кирип келсе кайра баягы эле жөпжөнөкөй кичинекей чал болуп калса болобу. Баягы «Манас» айткан алп адам жок. Көрсө манасчынын сүрү эпостун духунда тура. Бу кишинин өзүндө Манастын духу бар. Болбосо миллион сапты кайсы киши айта алат?!

Ал «Манас» айтып жатканда сүйлөгөндөн сүрдөйсүң. Тим турганда жөн эле кенедей чал, тамашаласа да болот, сүйлөшсөң да болот.

Саякбай менен көп сүйлөшүп калдым эле. Манасты көп айтчу. Анан улуу манасчылар тууралуу көп айтчу. Чоюке, Тыныбек жөнүндө.

«Саке, сельсовет болуп, актив болуп иштеп, чоң кызматтарда жүрүп, кантип манасчы болуп калдыңыз?» десем, «Ой, мен Манас айтпасам киши болбой калам. Айткым эле келип турат» дейт. Демек, бир Кудай берген касиети бар.

- Филармониянын алдындагы төрт манасчынын айкелин орнотууда ким-кимдикин орнотуу керектигин өзүңүз тандадыңызбы же ошондогу жетекчилик сунуш кылдыбы?

- Жок, өзүм эле. Төртөө тең залкар манасчылар да: Сагымбай, Саякбай, Тыныбек, Балыкооз.

Кийин Сакеңе бюсттун гипстегисин көрсөттүм. Көрсөтсөм кубанып, ал бюстту желкеге чапкылап коюп атпайбы. «Саке, сен эми түбөлүк болдуң, түбөлүк болдуң» деп. Искусство түбөлүк экенин сезип атат да.

Чылк уюп жаткан алтын

66. Эми Сакең чылк уюп жаткан эле алтын болчу. Жөн сүйлөгөндө эле «Манас» айткандай болчу деп сөзүн баштады Кыргыз эл акыны, Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, эл сүймөнчүлүгүнө арзыган драматург жана акын Жалил Садыков.

...Кийинки потребсоюз турган имаратта илгери «Ала-Тоо» журналы жайгашаар эле. Автордук укук боюнча мекеме да чогуу болчу. Мен «Ала-Тоо» журналында жооптуу катчы болуп иштеп тургам. Сакең эртең мененки тогуздарда кабинетке баш багып калчу «Борька барбы?» деп. «Борькасы» болсо Байдылда. Анан Боркесин таппай калганда Сакеңдин эмнеге келгенин түшүнчүмүн да, гонорар берген бухгалтер Анна Григорьевнадан кассадан карызга акча алчубуз. Болочок гонорардын эсебинен деп кийин кармап калчу. Анан аркы көк базардагы гастрономго жөнөчүбүз. Анын жаш достору Жанболот Абдраимов, Кудайберген Жапаров, Байдылда Сарногоев болуп тез эле чогула калчубуз. Ошондогу Сакеңдин духуна, күч-кайратына таң калам. Ал кезде биз жаш элек. Биз менен эле тең ичет. Бирок, бир сөзүнөн мүдүрүлүп

койбойт. Анан Сакең чала кызуу болгондо улуу сөзгө кирет дейсиң. Уккан сайын токтотпой уккуч келет, күлгөн сайын күлкүң келет. Сүйлөсө эле ушу киши сүйлөсүн.

Сөзгө сөөдүк кишилерди көп жактырчу эмес. Кээде Чалагыз сүйлөп атса, «Ай, Чаке, сөзүңдүн ток этер жерин айтчы. Же сөзүңдүн мурчу жок, же тузу жок, же калемпири жок, же касиети жок» деп тамашалап калаар эле.

...Бир жылдары С.Эралиев бригадир болуп Көл, Нарынды бир ай кыдырып калдык. Эмгекчилер менен жолугабыз. Баш жагында биз акындар Сооронбай Жусуев, Сүйүнбай Эралиев, Байдылда Сарногоев, Совет Урманбетов болуп ыр окуйбуз. Ыр окулуп бүткөндө анан Сакең «Манас» айтат. Болбосо Саякбай «Манас» айткандан кийин бизди ким угат. Күн сайын күлкү-шаң. Кызыктуу окуялар.

Бир жолу Түштүн Талды-Суусундагы бир аттуу-баштуу үйгө түнөдүк. Конок болдук. Эртеси эртең менен бир келин чай куюп атып Саякбайга эле көңүл бөлүп:

- Аман келдиңиздерби Сакибай, күүлүү-күчтүү жүрөсүзбү, билесизби, былтыр да ушул үйдөн чай ичпедиңиз беле, - деп ал-акыбалын сурап калды.

- Аа садагасы, түндө кайда жүрдүң көрүнбөй, күүлүү-күчтүү экенимди өзүң келип билбейт белең, - деп тамаша салып күлдүргөнү эсибизде калыптыр.

Байдылда Сакеңе катуу эркелечү. Бир күнү ошо өтө эркелеп кетип, бир аз ашыкча сөз айтып алса керек. Командировка учурунда болчу да. Ошого катуу таарынып калган Сүкең менен Сакең шарт коюшту. Же Байдылда кетсин, же биз кетели деп. Сүйүнбай Эралиев Саякбайга айтты: «Мына жаш балдарды тең ата кылып, уялбай эле ачык сөгүнүп жүрүп, аягы ушундай болуп отурат» деп. Биз да Сакеңе барып айттык: «Эми өзүңүз аксакалдык кылып элдештирбесеңиз болбой калды» деп. Сакең анан 70 пайызын орусча аралаштырып Байдыкени ашата сөктү. Ал кечирим сурап, күнөөсүн сезип, унчукпай калды. «Сөгүнбөй сүйлөсөңүз деп азыр эле суранбадык беле» деп Жусуев менен Эралиев бушайман болуп кетишти. «Мындай тентекти сөгүп айтпасаң түшүнбөйт, атаң оозурайындыкы» деп жооп кайтарды. Кайра жолдо келатып, Сарногоевдин көңүлү ооруп калдыбы дегенби, Каралаев аны жанына алып, кучактап, бетинен жыттап, экөө кайра ата-бала болуп кучакташып, жүз граммдашып келатышат.

Сакең ошондой жүргөн жеринде айран калтырган, же майрам калтырган жан болчу да.

...Анан он беш күн бою көлдү тегерете кыдырып, эми Ат-Башы, Нарынга жөнөйлү деп баратсак, Тоңдун Карл Маркс айлына келгенде автобусту «Токтот эле, токтот-кула» деп Сакең айкырып калды. Автобус токтоп, артынан биз да кошо түштүк. Көрсө, жолго жакын бир үйдө Сакеңдин бактырып аткан туурдагы бүркүтү бар экен. Сакең жетелекте «Оо садагаң кетейин, көзүңдөн сенин балбылдаган» деп жалынып-жалбарып атат. Бүркүтү да үнүнөн таанып, канатын каккылап кирди. Анан экөөнүн учурашканын айтпа. Мойнун мойнуна, жаагын жаагына тийгизип, экөө моюндашып атат. Иттин ээсине эркелегенин көргөм, бирок, куш баласынын адамга эркелегенин биринчи көрүшүм. Сакең бизди унутуп коюп эле бүркүтүнө «Кырааным десе, сагынган турбайсыңбы. Кыш келсе сени карышкырга салам» деп өпкүлөп, көзүнөн жаш алганга чейин барды. «Ии, бүркүтүмдүн багуусу буюрса жакшы экен» деп томогосун алып, бутунда жибин чечип, бүркүтүн асманга көкөлөттү.

Кийин кызыгып, ошол бүркүтүнүн жайын билдим. Ошо кышта Сакең ооруп баралбай калыптыр. Ошо, ээсин сагынып куса болгонбу, бүркүтүн аң уулаганга салышса карышкыр алмак түгүл, түлкү, коён да албаптыр. Сакең айгактап кыйкырып бүркүтүнө укмуш дух берип турчу да.

...Нарын тарапты дагы он беш күн кыдырдык. Деле күн сайын Сакеңдин кебине тойбойбуз. Башынан өткөргөн окуяларды эпосту айткандай эле айтып берет. Кайтып келатканда эми ушуну менен командировка бүттү деп, ажырашар аяк кылганбыз. Жолдо келатабыз. Сакең да кызуу. Кочкорго келгенде токтотушту. Манасчыны угабыз деп эл залга толтура жыйылып алыптыр. Көпчүлүк «Саякбай «Манас» айтсын» деп болбой суранып атышат. С.Эралиев Сакеңе айтты: «Беш эле мүнөт айт, анан токтот» деп. Себеби, кызуу болуп калды, эл алдында сөзүнөн жаңылып калбаса экен деп атат да. Анан эл алдына чыгып Сакең эки-үч ирээт: «Ээ-ээй» деп келип эле токтоп калат, «Ээ-ээй» деп келип эле токтоп калат. Биздин чыйпыйыбыз чыгып кетти. Анан «Атаңдын көрү дүнүйө...» деп Тайторуну чапкан жерден бир сабын тапты да ары улантып кетти. Анан азыр эле кызуу турган Сакеңди көрүп ал. Айткан сайын элирип, айткан сайын соолугуп күлүк аттай кетти. Кайдагы беш мүнөт. Бери дегенде эле 2-3 саатта барып токтойт да.

Айрыкча Тайтору чыгып келатканда арбактар сүрөгөнү... Болкулдап Саякбай ыйлады. Аны көрүп эл ыйлады, биз да жашыдык. Абышкалар ыйлап атат. Өтө кызыктуу жерине келип, ортолоп калганда мен алды жакта отурдум эле, тебетейин мага ыргытты да, жеңин түрүп алып улантты. Азыр эле биз менен азилдешип, арак ичишип жүргөн Саякбай «Манас» айтканда же чын эле колдоочулары таасир береби, миң кубулуп кетээр эле. Керемет өнөргө берилип, угуп аткан адамды арбап, баш ийдирип алчу. Күндүзү күлкү айтып күлдүрсө, түнкүсүн «Манас» айтып таң калтырган Сакең менен болгон ошо күндөрдү азыр тамшануу менен эскерем.

**«Саякбай - гений. Бала кезимден ага жолуксам,
мен да манасчы болуп кетмекмин»**

67. Манасчынын кээде кирген дайрадай ташыган албуут мүнөзүнө карабай учурунда кинотасмага түшүрүп калган СССРдин эл артисти, дүйнөлүк даңкы бар таанымал кинорежиссер Болот Шамшиевге мындай суроо менен кайрылып калдым.

- Болот Төлөнович, өзүңүз шаар жеринде өсүп, анан кантип «Манаска» таасирленип калдыңыз?

- Илгери биз бала кезде «Манас» боюнча бир эле китеп бар болчу. Ал 100 рубль турган «Манас» китеби болчу. Менин балалыгым ошол китеп менен өттү.

- Анан кантип Саякбай жөнүндө кино тартып калдыңыз?

- 1963-жылы сценарий даяр болду. Бирок, адепки варианты өтө чийки эле. Жөн эле манасчы окуучулар менен жолугат, студенттер менен жолугат, эл менен жолугат деген сыяктуу эпизоддор. Көркөмдүк энергия жетишпей жаткандай. Анан ошонун үстүнөн иштеп бышырып 64-65-жылдары фильм тартылды. Ага чейин Саякбайга таасирленгеним Балыкчыда жолукканым болду.

Анын үйүнө барып, мен аны «Зенит» фотоаппараты менен сүрөткө тартып сүйлөшүп отурганбыз. Көрсө, жакында эле баласы Чубак түрмөгө кесилип, үйдөгүлөр санаага батып турган кезең экен. Биз сүйлөшүп отурсак эле аялы Бейшекан апа кирип келди ачууланып: «Сен эмне отурасың Төлөндүн баласы менен жайбаракат!? Тиякта балаң куурап түрмөдө отурса» деп бир далай сөздөрдү айтты.

Мен уялганымды билгизбей, фотоаппаратымды чукуламыш болуп кирдим. Сакең башын ылдый са-

лып, кабагы бүркөлүп унчукпай, духу түшүп калгандай болду.

Анан түн ичинде «Ээ-ээ-э-эй» деген үн чыкканда ойгонсом, Сакең уйкусунан туруп «Манас» айтып жатыптыр. Мен уйку-соо көзүм менен сүрөткө тартып алайын дегем, терезеден тийген айдын жарыгынан даана көрүнүп атат да, бирок «чырк» дегенде чочутуп алам го деп корком. Сөздөрүндө «кагылайын Чубагым эле, айланайын Чубагым» деп айтып атты. Же толугураак эсимде калбаптыр.

Ушуга дейре ойлонуп түшүнбөйм. Эпостогу кадимки Чубакты айтып аттыбы, же түрмөдөгү уулу Чубакты айтып аттыбы. Өтө муңдуу айтты.

- Дээрлик эки жыл бою жанында жүрсөңүз эмнеси менен таң калтырды?

- Мына ошондон бери 40 жыл болду. Мен ушунчалык таасир алдым. Ушул 40 жыл бою өмүрүм Манасты изилдегенге кетти. Манас - бул дүйнөдөгү төрт диндин башында (ислам, христиан, буддизм, иудаизм) турган космостук энергия. Адамзаттын башаты.

Мен окуп, билим алып, турмушта токтолуп калганда жолуктум Саякбайга. Бала кезде жолуксам таасирленип манасчы болуп кетмекмин. Бирок, Саякбай да мени куру калтырбай бирдемелерин берип кетсе керек, кээде, таңкы саат 4-5терде көзүмө ошол доордон бирдекелер элестейт, акылды ачат.

- Манасчыны тартып жүрүп, кийин эми келечекте Манас жөнүндө фильм тартам деп кыялдансаңыз керек?

- Ал улуу кыялым болчу. Болбосо эмнеге 40 жыл Манасты иликтедим. Эң өкүнүчтүүсү Манасты эч ким чындап иликтей элек. Айрыкча, тарыхтын, философиянын, этимологиянын. Бизде болсо Илимдер Академиясындагы «Манас» сектору эпостун фольклору менен эле чектелип калып атпайбы. Жок, Манастын сыйкыры башкада. Манасты канчалык тереңдетсек, өзүбүз ошончо көкөлөйбүз. А болбосо Манастын күнү бүтсө - кыргыздын да күнү бүтөт.

- Эмне үчүн Саякбайдай залкар манасчы чыкпай жатат?

- Сыягы биз Манасты кагазга түшүрүп баштаганда улуттук иммунитет алсырай баштады окшойт. «Аны «Манас» айтпай, кагазга жазып эле сактаса болот» дегендей. Ага чейин акыл-эс аркылуу гана укумдан тукумга уланып келген да.

- Саякбайды ким деп ойлойсуз?
- Саякбай Каралаев - бул гений.
- Кино негизинен кайсы жерлерде тартылды?
- Ак-Өлөңдө, Бостериде, көбүнчө Темировкада.
- Манасчыны болгонун болгондой тарттыңар да, же атайын кийинтип, гриммдеп дегендей?

- Болгону кемер кур Осмонкулдуку. Осмонкул Бөлөба- лаев менин таяжезем болот. Ошону сурап кетем. Осокең болсо «Чунак бала, дагы Саякбайга кеттиңби? Ана, бара бер» деп кала берчү. Осокең да бир өзүнчө талант да. Аны да тартайын деп жүрүп, кийин кеч болуп калды.

- Сакең кыялы чорт мүнөз болчу да. Киного тартыш кыйын болдубу?

- Жо-ок. Манасты түшүнгөн а киши кинону да түшүндү. Мен ХХI кылымдан келгенимди сизди. Ошондо «Манас» эпосу Каралаевдин вариантында жарык көрүп, бирок ага калем акы берилбей, ошол автордук укугу бо- юнча соттошуп жүрүптүр. Экинчиден, баласы Чубак түрмөдө эле. Коомчулук деле анда Саякбайдын гений эке- нин анча тааный элек болчу. Себеби ал эмгектин алдың- кыларын же партияны ырдабаса. Жетиштүү көңүл бу- рулчу эмес. Ошол учурда мен кездешип атпаймбы. Бал- ким, андай кыйын учурда киного тартып, а кишиге дем бердим. Саякбайдын улуу талант экенин азыркы деңгэ- элде сезбесем да, интуициям бу кишини тасмага түшүрүп калууга шаштырса керек. Эгер азыр тартсам, анда ма- насчыны такыр башкача тартмакмын да.

- Кантип ал киши миллион сапты алмадай башына батырып айтып атат?

- Көк мейкиндеги планетаны иликтегендерди астро- навт дейт, океандын тереңин иликтегендерди океаноавт- тар дейт, ал эми адамдын психологиялык катмарын илик- тегендерди психонавттар дейт экен. Сакеңдин талантын иликтөө үчүн өзүнчө даярдалган психонавттар керек.

- Мүмкүн эс тутуму күчтүүдүр.

- Жок. Сакеңдики космостон келген кандайдыр бир кудурет күч. Болбосо, эс тутуму күчтүү дегендерге анча кошулбайм. Себеби, манасчыдан биографиясын сурап, анан үч ай, алты айдан кийин кайра сурасаң, үчөөндө үч башкача кылып айтып берчү.

- Үй тиричилиги кандай турчу эле?

- Же айылдан шаарга көчүп келгендикпи, ал шаар- дын жашоосун дегеле кабыл алчу эмес. Үй тирлиги эми ошол замандагы айылдын турмушун алып келип эле

шаарга көчүрүп койгондой. Сакең өзү көр оокатты бир тыйын катары саначу эмес да.

- Анан тамашакөй бала кыял жактарын көп айтышат.

- Жанда жок сөзмөр болчу. Тамашакөйлүгүн айтпаңыз. Колундагы таянып жүргөн таягынын кармай турган жерин бычак менен жонуп, эркек баланын жанжерине окшотуп жасап коюптур. Ачуума тийгендерге ошону көрсөтүп коём деп боорду эзээр эле.

...Кеменгер туруп баладай оюнкараактыгын карабайсызбы.

«Кыргыз болгум келбейт»

68. ... – Мен өзүмдү бактылуу кишилердин биримин деп эсептейм, - дейт кыргыздын белгилүү туңгуч музыка изилдөөчүсү, Республиканын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Балбай Алагушов, – Себеби мен Атай Огонбаевди, Муса Баетовду, Муратаалы Күрөңкеевди, Калык Акиевди, эл куудулу Шаршен Термечиковду гана көргөн жокмун. Калган бүт залкар шайырлар менен ата-баладай мамиледе сыйлашып, урматташып жүрдүм. Алардын бири миңдеген жылдар бою көчмөндүү кыргыздын улуттук китепканасынын, театралдык сахнасынын, экранынын, тарых китебинин милдетин көзү өткөнгө чейин аткарып келген «Манас», «Семетей», «Сейтек» үчилтигин толук айткан, ал турсун алардын уландысы катар Кененди, анын уулдары Алымсарык, Кулансарыкты да айткан «XX кылымдын тирүү Гомери» деген баага татыган улуу айтуучу Саякбай Каралаев менен 1955-жылдан көзү өткөнгө чейин сырдашып, баардашып жүрдүм. Мен Сакеме таанышканга чейин бала кезимден айткан «Манасын» угуп чоңойдум. «Башканы коюп «Манасты айт» дегендей, башка эскерүүлөрүмө бир паска тыным берип, бир жолку өмүр бою жүрөгүмө өчпөс болуп жазылган эл шайырлары менен жолугушууну айта кетейин.

1960-жылдын 15-июлунан Кыргыз Республикасынын Министрлер Советинин алдындагы Кыргыз радио комитетинин жетекчилеринин чакыруусу боюнча музыкалык редакциясында редактор болуп иштеп калдым. Жаңы жыл кирип келди. Адабият жана музыка редакцияларынын башкы редактору болуп Асылкан Бөрүбаев иштөөчү. Ал агайга барып: «Агай, жаңы жыл кирип келди. Жаңы жылга карата «Эл шайырлары микрофондо»

деген музыкалык берүү уюштуруайын» десем, агай макул болду. Мен микрофон алдындагы отурушка ак таңдай төкмө акындар Осмонкул Бөлөбалаевди, Алымкул Үсөнбаевди, шакирттери Эстебес Турсуналиевди, Токто-сун Тыныбековду, алп манасчы Саякбай Каралаевди, залкар комузчулар Ыбырай Тумановду, Эркесары Бекбазаровду, Шекербек Шеркуловду, Асылбек Эшманбетовду, кыл кыякчы Сайид Бекмуратовду, эл шайырларын окутуп, репертуарларын таңдап, алар менен жан курбу болуп жүргөн филармониянын адабият бөлүмүнүн башчысы, акын, драматург Райкан Шүкүрбековду чакырдым. Залкарлар болжолгон убакта келишти. Музыкалык отурушту Райкан агай экөөбүз алып бардык. Шайырлар студиянын микрофондорунан сүрдөшпөй, кымырынып-кымтынышпай, эл арасында, тойлордо отурушкандай өздөрүн ээн-эркин сезишип, чечекейлерин чеч кылыша аябай чечилишип, бири-бири менен жаш кездериндей тамашалашып, чукуланып, чымчылашып, ырларынан ырдашып, тамашаларынан айтышып, күүлөрүнөн чертишип, өтө жайдары, өзгөчө шаңдуу отурушту. Сакем болсо отургандардын суроосу боюнча «Манастан» «Каныкейдин Тайторуну чапканынан» буркан-шаркан түшө айтты. Берүү болсо эфирден жаңы жылдын алдында 30-декабрда түнкү убакыт боюнча саат 22.00дө ободон кетти. Эртеси эле угуучулардан берүүнү кайталап сурашкан катар сабалап келе башташты. Көрсө, угуучулар эл шайырларынын микрофон алдындагы жолугушуу берүүсүн биринчи жолу угушуп жатыптыр. Ошентип, эл шайырларынын микрофон алдындагы музыкалык отурушу угуучулардын жүрөктөрүнөн да түнөк тапты. Көптөгөн угуучулардын суроо-талаптарын эске алып, 1982, 83-жылдары Бүткүл Союздук «Мелодия» фирмасы тарабынан «Эл шайырлары» деген атта миңдеген нускада Ташкендеги М.Ташмухамедов атындагы грампластинка заводунан басылып чыгып, калкка тартууланды. Ал эми 2009-жылы не бар, не жок деп желим табактагы шайырлардын сөздөрүн, ырларын, күүлөрүн CD альбомго көчүрүп койдум. Ал өзүмдүн жеке казнамда (архивимде) көзүмдүн карегиндей сакталып турат. Атаганат, каражат болсо азыркы жаштарыбызга тартуулап койсок шайырларыбыз элине кайра тирилип келишкендей болот эле.

1961-жыл. Март айы. Сакемди студияга чакырдым. Себеби радионун алтын казнасында 1958-жылы Москвада өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун он

күндүгүндө Бүткүл Союздук Радионун музыкалык редакциясы Сакемдин айтуусунда 6 мүнөт 30 секунд «Тайторунун чапканын» тасмага жазып алышыптыр. Ал эми кыргыз радиосунун алтын казнасына 1939-жылы Молдобасан Мусулманкуловдун айтуусунда 2 мүнөт 30 секунд «Манастын чоң казатка аттанганынан» үзүндү жазылып алыныптыр. Булардан башка манасчылардан «Манастан» бир дагы үзүндү тасмага жазылып алынбаптыр. Ошондой эле «Манастын» үзүндүлөрү грампластинка (желим табак) болуп чыкпаптыр. Мына, ушундай өксүктүн ордун толтуруш үчүн Сакемди чакырып, «Манастын» үзүндүлөрүнөн тасмага жазып, радионун алтын казнасына калтырууну чечтим. Сакеми студияга киргиздим. Алдына микрофону койдук. Үн оператор Кумар Жумабаев белги берип, «кеттик» деп, жаза баштады. Сакем айта баштады. Бирок, эмнегедир Сакем кадимки калыбында «Манасты» эргип айта албай буйдала баштады. Көрсө, Сакем өмүрүндө «Манасты» өзүнчө жалгыз отуруп айтпаптыр. Адамдан амал качып кутулбайт эмеспи. Сакем адаттагыдай айта албай аткандыктан, «кой, тегерегине угуучуларды топтойлу» деп, студияда иштегендерди чакырып, эки жагына отургузуп, үн катпай колубузду жаңдап сүрөөгө алгандан кийин Сакем буркан-шаркан түшө «Манасты» айта баштады. Бул жолу Сакемен «Манастан» «Алмамбет менен Чубактын жол талашы», «Алмамбеттин жообу», «Каныкейдин Тайторуну чапканы», «Сыргак менен Алмамбеттин жол чалышы» аттуу төрт сааттык үзүндүлөрдү жазып алдык. Мына ошондон баштап Сакемен «Манастан» он төрт сааттык үзүндүлөр Кыргыз радиосунун алтын коруна (фондусуна) жазылып алынды.

Сакем ырды, обонду, ымдоо-жаңдоолорду камтыган бири-бирисиз жашай албаган синтездүү (тутумдашкан) «Манасты» каалаган мезгилде, каалаган жеринен, каалаган обондо миң кубултуп, миң өзгөртүп, бирде ыйлап, бирде шаттана, бирде кайгыга бата ар бир окуяны өз обонунда айтуучу. Мына ошондон улам Сакемдин айтуусундагы «Манастын», «Семетейдин», «Сейтектин» үзүндүлөрүн кыргыздын элдик речитативинин (сабатмалуу обонунун) энциклопедиясы, элдик обондорунун хрестоматиясы деп айтылып келет. Тилекке каршы Сакемдин айтуусундагы «Манастын» обондору нотага түшпөй, китеп болуп чыкпай келүүдө. Сакемдин айтуусундагы «Манастын» обондорунун, окуяларынын негизинде Ка-

рамоaldo, Ыбырай, Шекербек, Асылбек ж.б. комузчулар «Чоң казат», «Алмамбет менен Чубак», «Айчүрөктүн Семетейдин шумкарын ала качканы», «Каныкейдин калгыма», «Алмамбеттин арманы» аттуу ж.б. күүлөрдү чыгарышып, жумурай журтка тартуулашты. Мен булар жөнүндө 1995-жылы «Манас - 1000» Мамлекеттик дирекциясы чыгарган «Манас» музыкада» аттуу чакан китебимде жазган элем.

Сакем айтып бүткүс кылык-жоруктарга бай эле. Алардын бир-экөөнү айта кетейин.

1963-жылы Кыргыз окуупедбасмасында редактор болуп иштеп калдым. Редакция Сакемин балдар үчүн «Баатырлар», «Айымдар», «Тулпарлар» деген китептерин чыгаралы деп калышты. Үч китеп жарык көрдү. Сакем басмага күндө келет, кээде чөнтөгүнө бултуңдатып бир бөтөлкө салып алат. Дүйшөн Сулайманов, Акбар Токтакуновдор менен чогуу иштейм. Бир бөлмөдө отурабыз, Ажар Абдраева деген эже да биз менен отурат. Сакең эшикти ачып кирип келгенде эле тамашага чалып: «Оо эненди... балдары» деп сөгүнүп келет. «Ой, Саке, бу жакта карындашыңыз отурат» десек, «Ал эмне, андайды уга элек бекен?» дейт.

Анан бизди ээрчитип Панфилов паркындагы ашканага алып барат. Анан бакылдап-шакылдап ар кайсы тамашаларынан айтып, черибизди жазат. Өлгөндөй бок ооз эле. Ошентип, ата-баладай болуп жакшы жүрдүк.

Дагы бир окуя. Акын-комузчу Чалагыз Иманкуловдун 80 жылдыгы азыркы Булан-Сөгөттү айылында өтүп калды. Филармониянын адабий көркөм жетекчиси Касымаалы Бектенов, Кубанычбек Маликов, Ысмайыл Борончиев, Саякбай, Байдылда болуп жоон топ киши автобус менен шаан-шөкөт баратабыз. Сакем менен Байдылда экөө абдан жакын экен. Чай ичип, арак ичип отурабыз. Ошондо Байдылданын комуз черткенин биринчи көрдүм. Таң калдым. Төкмө да экен. Ал акын Ысмайыл Борончиевге кайрылып:

- Ысмаке, мени менен айтышасыңбы? - деди.
- Оо, атаң оозурайын, эмнеге айтышмак элем.

Байдылда болбой эле сабалата төгүп кирди. Борончиев агай Байдылданын ырына чыдай албай таарына кетти. Сакем болсо экөөнү элдештирди.

Менин ичим күйгөнү, мынабу Казакстандын Узун-Агачында Жамбылдын тогуз гектар жерде чоң музейи бар. Эми карачы, Саякбай ким, Жамбыл ким? Бизде

«Манас» аэропорту, «Манас» банкы, Манас айылы бар. «Манас», «Манас» деп ураан чакырабыз. Андай болсо Саякбайдын музейи кайда? Бу ааламда 500553 сапты ким жатка айтат? Ушу менин ичимди күйгүзөт. Ушундай Сакеме болгон мамилени көрүп кээде кыргыз болгум да келбейт. Алп талантты баалабайбыз, барктабайбыз. Көрсө, көчмөн элдин ою бүгүн бирди ойлоп, эртең башканы ойлоп көчүп турат экен. Патриоттук сезим деген кайда? Бассам-турсам эле, тува, шор эли сыяктуу шордуу элден болуп кетебизби деп корком. Саякбайды баалабасак анан кантип Манасты барктайбыз. Кытайлык кыргыз Өмүрбай Макелек: «Силер Манасты баладай эркелетет экенсиңер, бирок баладай бапестеп бакпайт экенсиңер» - деп айтып атпайбы.

...Ыбырай Туманов өзү кең далылуу, бою эки метр келген, жаш кезинде балбанга түшүп жүргөн киши эле. Бир күнү Сакең менен филармониянын алдында турсак Ыбыкем келатыптыр:

- «Эметип» келатат, атаң оозурайын, - деп, аны көрсөтүп калды.

Көрсө, Ыбырай аксакал ар бир сөзүнө «эметип» деген сөздү кошуп сүйлөйт экен. Аны Сакем шакаба кылып алыптыр. «Кайдан келатасыз?» деп суроо берсең, үйдөн келатса да, ишке келатса да, кайдан келе жатса да, кайда баратса эки сөзүнүн бир сөзү «Эметип келатам» деп жооп берет экен. Ошондон улам Ыбыкем «эметип» деген атка конуптур.

Сакем адамгерчилиги, сөзмөрдүгү, манасчылыгы жагынан төрт тарабы төп келген улуу инсан эле. Сакем «Эр Төштүктү» да «Манастай» чеберчиликте айтчу. Францияда Сакемдин айтуусундагы «Эр Төштүк» француз тилинде которулуп чыккан. Алп манасчы «Делдеш баатыр», «Томор мерген» деген дастандарын да мыкты айтуучу.

Сакем менен сүйлөшүп отурганда «Бу сизди эмнеге кыз-келиндер жакшы көрөт?» деген суроо менен кайрылсам: «Ээ садагасы, менин балдарымды ар бир айылдан издесеңер табасыңар» деп каткырып күлүп койчу.

Сакеңди сагынганда адегенде Манасын, анан сөгүнгөнүн сагынчубуз. Бу кишинин мүнүшкөрлүгү өзүнчө эле бир айтып бүткүс жомок. Сакем менен 1961-жылы Чалагыз Иманкуловдукуна барып калдык. А киши да бүркүтчү эле. Күороодо туурда 5-6 куш конуп турат. Алардын арасында ителгиси да, бүркүтү да, шумкары да

бар экен. Ошол жерде Сакемдин чоң кара бүркүтү бар экен. Ал Сакемди тааныйт экен. Бүркүт Сакемди көргөндө эле жанталашып канатын каккылап, атасын көргөн баладай сүйүнүп кетти. Сакең да: «Оо, кел, кырааным» - деп, башынан сылап-сыйпап учурашты. Куштардын тилин билиш, аларды кантип таптап, кармап билүү, кантип тамак берүү, ар биринин мүнөзүн билүү бул да өзгөчө өнөр.

Өткөн жылы Улуттук китепканада Саякбай Каралаевдин туулган күнүнүн 115 жылдыгына арналган кече болуп өтү. Маданият министрлигинен эч ким келген жок. Сакемди «XX кылымдын Гомери» дейбиз. Гомерге ушундай мамиле кылабызбы. Ушундай көрүнүштү көрүп кыргыз болгум келбейт.

Жогоркудай Сакеме болгон терс көрүнүштөрдү көрүп, айлам кетип, аргам түгөнгөндө Сакемдин «Манастагы» баатырларын, айымдарын, тулпарларын сыпаттап айткандарын жаш манасчыларга айттырып, «Саякбай Каралаев. Баатырлар, айымдар, тулпарлар» деген атта СД альбом даярдадым. Чакан нускада жарык көрдү. Бул болсо Сакемин арбагына койгон гүлдестем болду.

...Чынында Балбай аганын үшкүргөнүндөй эле бар. Ошо кечени манасчыны кумир туткан жаш демилгечилер эле уюштуруп, өкмөт, министрлик тарабынан эч көңүл бурулбады.

...Саякбайга Саякбайдай мамиле ылаазым го.

Өчпөс элестер

69. 1945-жылы улуу манасчы Саякбай атабызды биринчи көргөндө Б.Алагушов кандай таасир алганын:

...Биздин айылга кыргыз элинин сыймыгы болгон атактуу эл шайырлары - Карамолдо, Ыбырай, Атай, Саякбай, Шаршен өнөрлөрүн көрсөтүш үчүн келип калышты. Бул күнү кечтин кириши күү жандуулар үчүн бир кылым менен барабар болгонсуду.

Күткөн мезгил да келди. Айылдын дал ортосунан орун алган чоң сарайдын ичи-тышы элге жыкжыйма. Жадакалса, биздин кыштактан бир күнчүлүк жердеги Темир-Канат, Тогуз-Булак деген айылдардын ышкыбоздору да атайын оюн көргөнү ат арытып келишиптир. Ал эми ирегелеш көк-сайлыктар менен жер-үйлүктөр тимеле түп көтөрүлө толуп алган. Деги, тоо түбүндөгү Кызыл-Дөбө айылы өмүрүндө мындай толкундуу сырга батпаса ке-

рек. Оюн көргөнү келгендердин көптүгүнөн отуруга орун жок. Ат үстүндө өбөктөп тургандар менен топ-топ болуп сарайдын башында олтургандарды көрүп таң каласың.

Атын алыстан угуп, өңүн бир көрүүгө кусадар болгон элдин эңсеген шайырлары биринен сала бири чыгып, ыр менен күүгө чаңкагандарды жагымдуу обондору, күүлөрү менен сугарып жатты. Алардын улам кийинки аткарган номерлери бир укмуштуудай кооз, ырааттуу келип, шак өзүнө арбап ала коёт. Оюн ортолоп калган кезде кезек улуу манасчы Сакеме да келди.

Мына, атагы алыска дүңгүрөгөн Сакем туурда комдонуп отурган кыраан шумкардай айланага тегиз көз чаптырды да «Манастын балалык чагын» көнөктөтө төгүп кирди. Көрүүчүлөрдүн черлери эми гана жазылгансып, туш-туштан «бали, созо түш, ойт десең, тимеле жүрөгүңдү эритет. О, садагаң болоюн Саке, өлбө!» деген сүрөөндөр сабалап жаады. Алп манасчы ансайын күкүктөгөн дайрадай күрпүлдөйт. Эл да Сакем менен кошо «Манас» айтып жаткандай толкундашат. Сакемин барабара бою балкып, ээликкенден ээлигет. Көз ачып жумгуча эле ал кинокадрагыдай кубула түшөт. Аны менен бирге жаңы обон, жаңы ыргак да кошо жаңырат. Угуп укмуштуу Манас кубанса кошо кубанышып, жоого кирсе кошо киришкенсийт. Деги, көрүүчүлөр Манас эмне иш жасаса тең бөлүшкөнсүйт. Сакем Манастагы ар бир каармандын кыбыр эткенин, турган турпатын ийне-жибине чейин ажайта айтып, көрүүчүлөрдүн көзүнө аларды элестүү, таасирдүү элестетип аткарып жатты. Мындай укмуштуу манасчынын айтканын көрүп отуруп, кыргыз эмес башка улут деле тилмечсиз түшүнөт турбайбы деген ой дароо кылт эте түшөт.

Тээтиги жай гана сапар чеккен сүттөй аппак Ай да алп манасчынын талантына баш уруп, таазим кылгансыйт. Сакем адеттегисиндей эле Манасты кара нөшөр куйгандай төгө берди. Көрүүчүлөр өмүрүндө Манастан ушунчалык узак үзүндү угушпаса керек. Алар да бир эсе таңдана, бир эсе тамшана көшүлө угушуп, черлерин жазууда. Атактуу манасчынын айткандары айылдагы жаш балдардын да кыялын кызытты. Алар да түн ортосуна чейин кирпич кагышпай тикирейе отурушуп угушту.

Манастын өзүнө таандык ар кыл ыргакка бай, кереметтүү обондору ар бир угуучу-көрүүчүнүн көңүлүнө уюп, как жүрөгүнөн кут таап жаты. Бул күнү Сакем Манасты түн ортосуна чейин айтты. Эл Сакеме айтарга алкыш,

берерге сый таба алышпай төбөлөрүнө көкөлөтө көтөрүштү. Ар тараптан: «Узак жаша, Саке, өмүрүңүз узун болсун, ак жолуңуз ачылсын» деген үндөр биринин артынан экинчиси айтылып жаты. Эртеси биздин айылдын балдары залкар манасчынын ыргагына сала билектерин шымалана түрүнүшүп: «Манастын уулу Семетей, башында алтын тебетей» деп обон созуп калышыптыр. Аларды көрүп, Манастын элдиктүүлүгүнө, Сакемдин талантынын кереметтүүлүгүнө суктанасың.

Бүгүн да биздин айылдагылар «Баягы уруш басылар жылы Сакемдин Манас айтканы эсиндеби, ошондогудай Манас айтканды бала болуп уккан эмес элек. Сакемдей Манасты эч ким айта албас эми» деп тамшанышат. Көрсө, Сакем ал убакта эл ортону элүүнү жаңы гана чапчып, таланты ашып-ташып турган курагы турбайбы.

Мен Сакемди ошондо Манастын майын чыгара айтканын биринчи жолу угуп, талантына таңдана кол куушургамын.

Мени баарынан анын төрт саат бою тикесинен тик туруп, кыштын кыраан чилдесине моюн бербей боргулдана тердеп, чаалыкпай «Манас» айтканы таңдантты - деп жазган.

...Улуу дастан ошондой, ...үшүгөндү жылытат, ...тоңгонду эритет, ...ооруганды сакайтат, ...көңүлү чөккөндү көтөрмөлөйт.

«Жан койбос» ким болгон?

70. Кийик андыган мергендей болуп улуу манасчыны төрт жыл бою артынан акмалап ээрчип жүрүп, сөккөнүнө чыдап, өпкөнүнө эркелеп, анан радионун алтын фондусуна жаздырып калган Кыргыз эл артисти, таланттуу режиссер, журналист Турсун Уралиев болгон.

Улуу манасчы Саякбай Каралаев ошондогу биринчи секретарь Исхак Раззаковдун жеке тапшырмасы боюнча радионун алтын фондусуна жазып алынган. Эми анын тарыхы мындай болгонун Т.Уралиев өзү төмөндөгүдөй баян кылат.

...Мен өзүм тоголок жетим өскөм. Ата-энем бирөөлөрдүн эсебинен репрессияланып кетип, дайынсыз болду. Бир-эки жашымда Талды-Суудагы таякемдер багып алат. Ошондо таякемдин кайниси Тажикстандагы Мургабда мектептин директору экен. Бирок, бала көрбөптүр. Аялы төрөбөптүр. Мени ошолорго бала кылып жиберди.

шет. Экөө ажырашып кетип, мени Мургабдагы балдар үйүнө беришет. 1-2-классты ал жактан бүтүрүп, 5-класста Өзбекстандын Үргөнч шаарындагы детдомго которушат, 2 жылдан кийин Ленинабадга, 3 жыл Бухарада, анан Самарканддагы балдар үйүндө окудум.

Ошондо Өзбекстандын белгилүү кинорежиссеру Камил Эрматов «Ташкент -хлебный город» деген фильмге ууру балдарды тартканы бала тандап биздин балдар үйүнө келет. Себеби, уурулук кылуу жагынан биздин детдом атагы чыгып турчу экен. Ошондо 14 баланы Ташкендеги кинотехникумга тандап кетти. Мен да ошолордун ичине илинип калдым. Шарты абдан жакшы. Анан Самарканд базарына алып барып, бизди каптатып жиберди, ким кандай уурдайт экенин сынайын деп. Бизди артыбыздан карап жүрүп абдан таң калды «Эй, тоба кылам» деп. Базарды болушунча тоноп, солоп, чөнтөктөргө салып, эч кимибиз колго түшпөй чыктык. «Эми Ташкенге барып билим аласыңар. Ушуну менен уурулукту токтоткула» деди. Ичкилик, тамекиге тыюу салынды. Күздө ал фильм тартылып, бир жылдан кийин мамлекеттик сыйлык алды. Анан ал кишинин жардамы менен Ташкендеги театралдык институтка кирип, эки жылда эле бүтүрүп чыгып, мени Өзбекстан телекөрсөтүүсүндө калтырышты.

Ошол жылдары Ташкенде Орто Азия мамлекеттеринен делегация келип, телекөрсөтүүнү өнүктүрүү маселеси каралат. Ал кезде кыргыз телекөрсөтүүсү И.Раззаковдун колдоосу менен жаңыдан уюшулуп, жетекчиси Менсейитова экен. Бизде кадр жетишпей атат деп ошондогу жетекчилер Ташкенге кайрылышып, анан бир топ кишини бул жакка жөнөтүштү. Мен да келдим.

1958-жылы И.Раззаковдун жеке тапшырмасы боюнча «Сиз С.Каралаевдин Манас айтканын жазасыз» дешти. Билгендер айтышты, ал бир аз чорт кыялы бар киши. Айтканын кылбасаң таягы менен жаткыра чабат дешти. Адегенде коркуп, биринчи радио режиссер Касымжан Төрөбаев жазсын деп оюмду айттым. А киши болсо «Менин да мүнөзүм чукул, анан тиги чал менен мушташып жүрөйүнбү» деп болбой койду. Казакбаев мени өзү көндүрдү. «Канча улуу манасчылардын үнү жазылбай калды. Сен эми аркасынан ээрчип жүрүп да болсо жаз» деп, Сакең менен тааныштыруу үчүн жоопкерчиликтүү кылып Райкан Шүкүрбековду дайындашты.

Мени алпарып Р.Шүкүрбеков Саякбай менен тааныштырды. Өмүр бою өзбекче окуп, ошоякта чоңойсом, ти-

лим бурулуп калган, өзбекче өзүмдүн ким экенимди тааныштырдым. «Ок, атаңоозурайындар, киши табылбай калгансып бу сартты эмне алып келдиңер?!» деп сөгүп баштады. Эптеп көндүрүп атабыз. Плёнканы көрүп «бул эмне?» деди. «Ушу айланып үн жазат» десем, «Ошо менен кошо айланамбы?» деди. Студияга алып кирдик. Чепкенин чечти. Алдына микрофону коюп, «Эми Манас айтып баштаңыз» дедик. «Атаң ооз с... мен темирге Манас айтып жинди белем, Манасты элге айтат» деп дагы ашатты.

Райкан болсо ушу темир аркылуу бүт миллион эл угат деди. Акыры көндү окшойт, Манастын төрөлүшүн бир саамга айтты. Анан Ракем «Ии Саке, баарыбызды кыргыздай алчу элең, сага да алы жетээр күч бар. Эми сөгүнсөң мобу темир башыңа бир тийет» деди эле, аны ата-жотосуна жеткире сөктү. Ракем айтты «Эми бу жөн айтпайт, бозо алдырыш керек» деди. Эшикке чыгып бир аз дем алып келген соң, өзүнө жазылган үнүн угуздук. «Оой, атаң... бу темир да болсо менден күчтүү айтат турбайбы. Оо-ой, силерде кенч жаткан турбайбы. Айта турган жер ушул турбайбы. Сарт эле болбосо бу бала мыкты турбайбы. Мунуңар шумдук турбайбы» деп ыраазы болуп, ынанып калды.

Р.Шүкүрбеков манасчы менен бир үйдө жашайт эле. Күнүнө ал ээрчитип келмей болду. Эки күндөн кийин экөө ээрчишип келишти, үч литр Айымкандын бозосун көтөрүп алышыптыр. Ракем «Мындан улам жуткузуп турбасак болбойт» деди. Сакем кадимкидей көңүлдөнүп: «Манасым жол берсе эми баштайлы» деп өзү ичинен бирдемелерди сүйлөнүп, колун көкүрөгүнө, чекесине тийгизип атат. Мен таң калып Шүкүрбековго карасам: «Унчукпа, көзүнө Манас Ата көрүнүп атат» деди. Шүкүрбековдун чачы көтөрүлүп турчу, аны карап: ««Үрпөк баш» бүгүн кайсыны айтайын?» деди. Себеби, ал кагазга темаларын жазып, баарын ирээттеп жүргөн. Ал болсо: «Саке, эми бүгүн Тайторуну чаптырыңыз» деди. Отуруп, ичине эки сүлгү оронуп келиптир. Бирөөнү чечти. Малакайын оңдоп, түзөп, анан Тайторуну баштады. Жай баштап, анан улам катуулады. Кайгырганда муштуму менен алаканын чаап, өзүн көкүрөккө уруп, башын чайкап, далысын кыймылдатып. Анан кээде ыйлап алат. Мен Райканды карап «Ыйлап атат» дедим. Ал тим отур дегендей көзүн ымдады. Анан Тайторуну арбактар сүрөгөн жерине келгенде укмуш эми... Тер да кетип атат, жаш да ке-

тип атат. Дүрбү салып карайт. Отурган жеринен тура калат, желип коёт. Сыргак, Чубагы кошо сүрөп келатат. Манас айтып атып, баягы белинде калган сүлгү менен терин да аарчып атат. Өзү кармашта жүргөндөй. Көлшол болуп тер кетти. Биз да кошо сүрөп атабыз. Райкан Шүкүрбеков ошондо башын чайкап: «Бу жөн киши эмес. Бу жерде отурган бизди да жашытып атпайбы» деди.

Айтып бүтөөрү менен жанына барып Сакемдин чылкый суу болуп калган көйнөгүн которуп, ала келген баштыктагы көйнөгүн сунду. Экинчи кургак сүлгүсү менен терин аарчыды. Эки сүлгүнүн терин сыгып, мен балконго жайып койдум да, кайра келсем сөгүнбөй жай сүйлөп атыптыр. Чарчаса керек «Ыя сарт, канча болду?» деп мага кайрылды. «Ушунча болду» деп плёнканы көрсөттүм. Бул жерден чойсоң кай жерге жетет деди. Мен айттым ушул жерден Рыбачыга чейин жетет деп. Райкан тамашалап «Мына Манас деген ушу, а сен болсо Айымкандын бозосуна тоюп алып эле жүрөсүң» деп кытыгылай кетти.

Бир күнү дагы жазууну баштадык. Студияга Сакеме кирип Райкан «Сашка, иш бар» деди. Сакең «Уу шумпайлар, дагы тооруп турасыңбы» деп чепкенинин ички чөнтөгүнөн капчыгын алып чыкты. Анысы «чып» деп ачылат экен. Капчыгын ачты эле, Райкан оозундагы чекеси чыгып турган майда акчаны албай, колун терең киргизип отуз сомдукту илип кетти. Ошондо вино төрт сом болчу. Саке артынан таягы менен тап берип сөгүнүп калды. Райкан кетип атып мага «Силер эшикти илип алып жаздыра бергиле, мени болсо эшикте Мидин менен Байдылда күтүп атат, аларга бирдеме жуткузуп келейин» деди. Ал кеткенде «Акча бербей эле койбойсузбу» дедим. «Оо, бул шумпайлар бербесең жөн коёбу, жаныңды сууруп албайбы» деп камынып кирди. Кайра эки жагын каранып сүйлөнүп, токтоп калат. Мен бир нерсе тоскоол болуп атабы деп студияга кирип ичин карап коём. Сакең камакта калгандай ээнсиреп, эки жагын карап, өзүн ыңгайсыз сезип атат. Кечээкидей илхам болбой атат. Анан Сакең көңүлү болбой «Бүгүнкүнү өчүрүп сал» деп чепкенин кийип кетээрде опур-топур болуп эшиктен Райкан, Мидин, Байдылда үчөө студияга кирип келишти. Көрөөрү менен эле Байдылда: «Ата, биз келдик» деп кирип эле эркелеп бетинен өптү. Сакең сөгүнүп: «Тихондун виносунан басып келатышкан тура. Болуп алышкан тура.

Атаңоозу, балдар» деп ачууланымыш болду. Мидин: «Сашка, Сашенька, Тихондун дүкөнү жабылып кала электе... - деп баштаганда эле Сакең капчыгын алып чыгып, оозун ачты, Мидикең отуз сомдуктан бирди сууруп алды. Анан Байдылдага сунду эле, ал: «Сашков, өзүңүз тандап бериңиз» деди. Ага да бир отуз сомдукту сунду. Райкан да жүткүнүп, кол сунайын деди эле, «Эй, үрпөк баш, эртең менен албадыңбы» деп «чып» эткизип капчыгын жаап койду.

Уккан, сүрөгөн киши жок Саякбайдын Манас айта албай жатканын түшүндү окшойт, Ракем: «Кана эми, Сакемди сүрөйлү, колдоп берели» деп, Мидин так бет маңдайына, Байдылда менен Райкан эки капталына отуруп, Сакең айталекте эле «Ой, ууйт» дешип аламан байгеде ат сүрөгөндөй студияда кыйкырып башташты. Сакең да толкундап кетти көрүнөт, жеңин түрүп, азыр эле илхамы келбей турганына карабай: «Эми шумпайлар, жакшылап сүрөгүлө» деп атпайбы. Сакең демейдегидей жай баштабай, «чү» дегенде эле элирип алды. Бозо ичип алгандыктанбы, үнү да бир укмуш чыгып, кыйкыра кетип, алаканын чаап баштады. Үчөө ого бетер кыйкырып, өкүрүп: «Өлбө Манас, өлбөй кал!» деп ураалап, күлүктү сүрөгөндөй сүрөөгө алышты. Эми Сакең жетчү жерине жетти бейм, үнү каргылданып, бышактап чыгып, ыйлай кетти. Көз жашы кетти. Баатыр болуп кыйкырып аткан тиги үчөө тең эми чыдап тура албай алар да ыйлап баштады. Сакең тигилерди бир карайт, толкуп чыкты. Көзүнө арбактар көрүнгөндөй болуп атат. Тиги үчөө акча сураганы келгенин, дүкөнгө барыш керек экенин унутушуп, Сакеңе арбалып калышты. Айтып бүткөндөн соң 5-6 мүнөт эч ким эч нерсе деп сүйлөй албай, Сакең болсо терин аарчып болуп, берки али бышандап көз жашын тыя албай аткан үчөөнү карап: «Мынобулар эмне ыйлайт ыя, эри өлгөн катындай болуп» деп тигилерди сөгүп кирсе болубу. Мидикем анда «Сашка, кайдан сага келдик элек. Жөн айтпай ыйлатып айтасың да. Өпкө-жүрөктү кошо алып кеттиң Сашкабай» деди жашыганын жашырбай. Р.Шүкүрбеков «Биз болсо жашыбыз келип калды. Бу жапжаш туруп Бориске эмне жок» десе, Байдыкең: «Менде да жүрөк бар. Атам айтканда окуяга кирип кетем да. Бу керемет да, керемет» дейт актанып. Ошентип жүрүп Сакеңди төрт жыл жаздым.

Залкарлар Манас укканда

71. Аягында Сакем менден качып калды. Артынан кууп жүрүп таап жазам. Бир күнү үйүнө барсам жок экен, Бейшекан апа «экедемяга» кеттим деп кетти, эч кимге айтпа деди» деп мага сырын айтты. Илимдер Академиясына барсам, чоң залда эл жыкжыйма, И.Ахунбаев өзү алып баруучу болуп, Сакең күпүлдөтүп айтып атат. Акырын басып барып өзүм билинбей, узун микрофонду алдына алпарып койдум. Эпосту айтып бүтөөрү менен терин аарчып атып астындагы микрофонду көрө салып, «Атаң оозурайын, баягы сарттын баласы жан койбос келген экен, кайда жүрөт жан койбос» деп мени сөгүп-сагып издеп калды. Мен элдин далдоосунда турам көрүнбөй. Ошондо И.Ахунбаев: «Бул радиоаппараты апкелип жаздырып туура иш кылып атат. Мындан кийин биз да бир аппарат алып беребиз, Сакеңди эки жакка тең жазып жүр. Бири радиого болсо, экинчиси Илимдер Академиясынын фондуна» деди. Тилекке каршы, кийин ошо академиянын фондусуна жаздырганымдын баары жоголуп кетиптир. Мени көргөндө эле Сакең көңүлү жакшы болсо «Атыңды койдум Жан койбос,

Пендеде сендей жан болбос» деп калаар эле, чиркин киши.

Улам микрофонго эле Манас айта берип бара-бара Сакеңдин да илхамы басандай баштады. Бир күнү Райкан бардык кишилерди студияга чогултуп келсеңер деди. Байдылдага болсо «Баягы бөтөлкөлөш батальонунду ээрчиге келесиң» деди. Райкан болсо өзү базардан андаймындай алдыртып, филармониядагы артисттердин баарын чакыртат. «Сакеңди сүннөткө отургузуп атабыз, кичинесинде кесилбей калган экен. Той болот, тойго келгиле. Той радиостудияда өтөт» деп. Биринчи эле Молдобасан аксакал келди: «Бу Сакем эмнеге эле өзгөчө тентек десе, алигиче кесиле элек турбайбы» деп. Карамолдо, Осмонкул, Алымкул үчөө чогуу кирип келди. Ошондо Осмонкул айтып атпайбы: «Сакең келгиче Манасты мен айтам деп. Себеби, бир жолу Кызыл-Кыяда жүрүп, Саякбай ооруп калып, анын ордуна Осмонкул Алмамбет менен Чубактын жол талашканынан Сакеңдин ыргагы менен анын дал өзүндөй укмуш айтыптыр. Аны угуп алып Сакең Осмонкулду өөп, «менден дагы жакшы айтат турбайсыңбы» деп абдан сүйүнгөн экен.

...Ошондой Сакең Каныкейдин Тайторуну чаптырмак болду. Аны билип алып Ыбырай Туманов «кайра эми бизди ыйлатат турбайбы Сакең» деди. Р.Шүкүрбеков болсо манасчынын камын көрүп «Сашка, белиңдеги сүлгүң барбы, даярсыңбы?» деп студиясын бир сыйра текшерип алды. Сакең даяр болду окшойт: «Жан койбос, кой анда баштайлыбы» деп өзү да шаштырып калды. Р.Шүкүрбеков болсо «күбүр-шыбыр жок болсун. Тынч отургула, Сакең «алтын фондуга» кетип атат» деди. Эки ийнин каранып, «айтайынбы ыя» деп кимдир бирөөдөн уруксат алган соң гана муруттары былкылдап барып, бир кезде Саякбай зүкүлдөтүп баштап ийди. Залдагы достору сүрөөнгө алды: «Өлбөй кал, Манас, өлбөй кал, чаптыр Саке, аайт, ууйт» деп залда 200-300 киши жүргөндөй бир укмуш боло түштү. Манасчы да буулугуп алыптыр. Бир кезде кырк мүнөт өтпөй ый кетти. Маңдайынан тер кетти көл-шал болуп. Аңгыча көрүп аткандар да бышактап ыйлап киришти. Улуу согуштан бери мындай ый боло элек эле да. Эми бундай кошок-арманга, жүлүндү муздагып, жүрөктү сыздаткан кайгы-муңга ыйлабаган кыргыз деги эле кыргыз эмес. Секичеде Сакең ыйлап, бер жакта тегерегиндегилер ыйлап, студияда иштеп аткандар ыйлап, «кой, ыйлабагыла» деп айтканга жан киши жок. Эң кайраттуу деген Ыбырай Туманов өзү көзүнөн жаш чубуруп атат да, кайра эле «ыйлабай тынч отургулачы» деп үн каткан болду. Р.Шүкүрбеков өзү ыйлап атат. Манасчынын дене бою бүт тердеп, чылпылдаган суу болуп чыкты. Колун шилтесе кадимкидей суу бүркүп атат. Бул эпизод үч-төрт саатка созулду. Молдобасан ошондо ый аралаш сүйлөп: «Мен эчтеке айталбайм» деп көз жашын аарчып атат.

...Сакең болсо көзү менен бир чекитти тиктеп эле, сүлгүсү менен жүзүн аарчып атты. ...Райкан болсо айла жок, баары менен кошо ыйлап алган. Баары тыптынч, сөз баштаган киши жок. Ошондо Сакең топту бузуп: «Эй Молдобасан, сага эмне болду?» десе, Сакеңдин үнүн угуп алып азыр эле тыйылып келаткан Молдобасан кайра жашып эреркеп ыйлап ийсе болобу. Беркилер анан кошо ыйлады. Сакең өзү да кайратынан жанып: «Арбагыңдан айланайын Манас! Касиетиңден кагылайын Манас!» деп кыйкырып алды. Ошондо Молдобасан: «Азыр эле Манастын арбагы арабызда жүргөндөй болду, келгиле, отуруп Айкөлгө куран окуйлу» деди. Райкан эчтеке болбогон кишидей «Ыйлап бүттүнөрбү, тургула, көз жашы-

нарды чайкап, Манас Атага куран окуйлу» деди. Карамолдо болсо дагы эле ыйлап атат тиги бурчта. Р.Шүкүрбеков болсо тыңып алган, «Сашка, досунду кой дебейсиңби, кечке эле ыйлай береби» дегенде, Карамолдо бир ачуу ыйлап барып, өзүн токтотуп, басып келип манасчынын бетинен өөп: «Саке, мен болдум, болдум, сен да токтот. Манасыңды сагынып калган турбайбызбы, арбагыңдан айланайын Манас!» деп алды. Баары тынчып болуп, жүздөрүн сууга чайкашты. Куранды ким окуйт болуп атып, Карамолдо айтты: «Улуу элдин күйөө баласы эмеспи, Чалагыз окусун» деп. Чалагыз Иманкулов өтө кырааты менен шашпай окуп, бата кылган жерине келгенде: «Арбагыңдан айланайын Манас!» деди, ошондо Саякбай да үнүн бийик чыгарып «Арбагыңдан айланайын Манас!» деди, калгандар ичинен айтышты.

...«Арбагыңдан айланайын Манас!».

Ушул сөз алардын оюн ээлеп алды. Демейде чымчылаша жүргөн достор бу ирет токтоо тартып отурушту. Же Манастан сүрдөштүбү, же сүрүнөн тартыныштыбы, ким билсин.

...Ушу окуяны угуп отуруп, Манастын касиетине анан кантип ишенбейсиң.

Аялзаты жөнүндө

72. ...Саякбай аксакал аялзатын көп түргө бөлө турган. Алар төмөнкүлөр:

«Ит ыркырак, мышык чыркырак» - үй ичи ыпырак менен сыпырак, бул киши үйүнө кирсе ыркырап, мышыктай эле чыркырап үнү басылбаган аял.

«Тыраң кара» - кудай ага өңдөн да, мүнөздөн да айтпаган.

«Сур жылан» - өңү кумсарган, жыландай муздак аял.

«Кесирлүү кандек» - үнү басылбаган кандектей ажаан.

«Айнек көз сары» - көзү айнектей жансыз.

«Үтүрөң тентек, үрпөк баш, түрү суук түйдөк чач» - уруш, чатакка жакын.

«Бир үйдү бириктирбес, эки үйдү эриктирбес» - ушак-айың - узун тил, урушсаң, койсоң өзүң бил.

«Баш койкоң» - сулуулангандан башканы билбеген.

«Суу мурун сөлпөк» - жүдөмүш деген мааниде.

«Акыл кара чач» - акылман деген мааниде.

«Ак көрпө жайыл, алма баш, алыс-жакын ылгабас» - мейман киргенде дасторкону белен.

«Ак пейил, жазы маңдай» - аты эле айтып тургандай.

«Жабылуу кара инген» - ичине сыр каткан көтөрүмдүү.

«Караңгыда жол тапкан» - билгич асыл жар. Ошондой эле эпосто аркар төш, бото көз, ботодой бели ийилип, карагат көз, инжи тиштүү, байман күрүчтөй, кыйгач каш, оролгон кара чачы, колу күмүш зымындай деп чебер сүрөттөйт.

Саякбай атабыз улуу-кичүү экенине карабай эркектер менен катуу тамашалашчу. Бири-бирин түшүнө да билишчү, кечире да билишчү. Бирок, аялзатына келгенде жүрөгү өтө аялуу эле. Манасчы атабыз ар бир аялзатына, мейли улуу байбиче болсун, же мээримдүү өмүрлүк жары Бейшекан эне болсун, же Алима жеңе сыяктуу келини болсун, баарына тең Каныкей тейде касиеттүү аялзаты катары тутуп, кастарлап, сыйлай турган.

Улуу жазуучу Чыңгыз Айтматовдор менен бир үйдө кошуна туруп калып, кирип-чыгышып катышып турган. Ошондо Саякбай атабыз Керээз эжени өтө сыйлап, «адамдын ички оюн баамдап билген байкагыч, үйүнө келген мейманга чын дилинен мамиле кыла билген кичипейил адам, ырыстын баары эле Керээзде, өтө жөнөкөй адам. Керек болсо Чыңгызды Чыңгыз кылган Керээз» деп бийик баа берчү. Себеби, алардын үйүндө көбүнесе орусча сүйлөшүп, анан аларды Керээз эже кыргызча тарбиялап, кошуналар менен аласа-бересе, тууган-туушкандар менен да катыштырып, үйдүн очогу ошол киши боло турган.

Улуу Сыргактын колунда көп туруп калгандыктан келини Азима жеңени өтө сыйлап, сыпайы мамиле кыла турган. А тургай бир жолу Москвага гастролго кетип, келгенде Бейшекан апанын өтүнүчү менен бир чемодан толтура бомбаркыт алып келет. Үйгө келээри менен көтөрүнүп келген баштыктарынын оозун ачып, белекбечкегин бергенче шашат. Көрсө келини Азимага ал жактан «Эллада» деген кымбат баалуу духи ала келген экен. Келини азыр карылыктын урматын күтүп байбиче жашында. Азима апа «биз Сыргак экөөбүз үйлөнгөнгө чейин эле таякем, белгилүү жазуучу Касым Каимов менен Саякбай Каралаевдер Москва көчөсүндөгү жазуучуларга берилген үйдө кошуна турушчу. Алар менен кошо Чыңгыз Айтматов, Токтоболот Абдымомунов, Райкан Шүкүрбеков, Узакбай Абдукаимов, Насирдин Байтемиров, Айым Айтбаева, Сүйүнбай Эралиев, Шүкүрбек Бейшеналиев, Абдырасул Токтомушев, Муса Жангазиев,

Кубаныч Акаев, Сооронбай Жусуев, Олжобай Орозбековдор чогуу турушкан. Баары бири-бирин таанып, кирип-чыгып катышып, майрамдарды бирге белгилеше турган. Айрыкча, Саякбай аксакал алардын эрмеги эле. Табы келгенде Манас айтып, жөн жүргөндө болсо жомогу түгөнчү эмес. Сакеңди дайым эл тегеректеп, дегеле көчөдө баратса да жалгыз жүрчү эмес. Ошол күндөрдү эскерип отуруп «бул адамдардын алдынан кыя өтүү деген жок эле менде» дейт. Ал эми улуу манасчыга келин болуп барганда «Мындай ыйык кишилерге бүлө болуп аткан соң алардын айтканы менен макул болуп, ошол кишиге гана эмес, анын урук-туугандарына да жаман айтпоого жана өзүмдү бекем кармоого убада бердим. Өмүрү өткөнчө аларга кызмат кылып, тамагын жасап, кир-коогун жууп, кабагым, кашым дебей ыйык тутууга өмүрүмдү арнадым» дейт ары сыймыктануу менен Азима апа.

Азима апа ал күндөрдү эскерип отуруп мындай дейт:
- Атам (кайнатасын айтып атат) бир күнү «Балам, азыр Тайторуну жазып атам, ошону бүтүп «канарары» тийсе төркүнүңө алып барып келем» деп калды, мен болсо эми ал китеби качан бүтүп, качан акчасы тиймек эле. Көпкө дейре төркүнүмө барбайт окшоймун деп сарсанаага баттым. Бирок бир жылга жетпей эле «Тайтору» деген чакан китеби жарык көрүп, ошонун шарапаты менен мени төркүнүмө алып бараарда өзү ооруп калып, катуу өкүндү. Бирок, камыбызды көрүп бизди жиберди.

... Мына ошол укмуштуу күндөр азыр ойлосо беш мүнөттөй болуп эле өтүп кетиптир. Атабыз бизге кай жерде жүрсөңөр да ак пейил болгула, артыңадан жаман деген сөз ээрчитпегиле деп көп айтаар эле.

Манасчынын үйүнөн эртели-кеч келип-кеткендер үзүлчү эмес. Келгенде да аттуу-баштуу, нарктуу-барктуу коноктор келчү. Апабыз Бейшекан келген меймандарга, кээде түнөп жатып кеткен конокторго сылык, жумшак мамиле кылып, кабак-кашым дебей чын пейили менен тосуп алчу. Кайненемдин ушул касиети мен үчүн зор сабак болду. Апабыздын деңгээлинде болбосо да анын таалимин алып калган соң анча-мынча болсо да окшоштурууга аракеттендим, - дейт Азима апа бу дүйнөдөн өтүп кеткенине 40 жылдан ашып калган кайненесине болгон сый-урматын билгизип.

...Бир жолу Бостериде кайын эжем биздикинде жүргөн. Анан үйгө чуркап кирип келип эле: «Атаке, үйгө аялбы же эркекпи чачы үксүйгөн бирөө кирип алды,

саксайган чачтуу неме экен, - деп коркот. Көрсө жаш акын Рамис Рыскулов экен. Аны көрөөрү менен атам тамашалап: «Кайчы алып келгилечи, муну мен кыркып салайын баса калып, болбосо балдарымдын жүрөгүн түшүргөн шумпай десе» деп тамашага чалып, кайра менин бала-досум келген турбайбы деп эркелетээр эле.

...Анан бир жолу Муратбек Рыскулов менен өмүрлүк жубайы Сабира Күмүшалиева биздикине келип мейман болуп кетишти. Анан үйдү жыйнаштыралы десек Сабира эже отурган жерде эле бир кичинекей кирпич чечендин баласы жатат. Жүрөгүм түшүп үйдөгүлөрдү чакырып, таяк менен түрткүлөсөк баспайт, жансыздай. Көрсө Сабира эженин чачына кошкон түймө жасалма чачы экен. Көрүп алып боорум эзилип каткырдым. Апам болсо ага телефон чалып «башыңдын жарымы биздикинде калып калыптыр, келип алып кет, же балдардан берип жиберейинби» деп атпайбы.

- Саякбай атанын бир өтө кубанган учурун айтып берсеңиз?

- 1960-жылы Москвада Чыгыш таануу маселеси боюнча конгресс болуп, ошондо атам жомогун айтып, көргөндөр абдан ыраазы болуп, а кишини «Гомердин Гомери» деп баа бергенин чогуу баргандар тамшанып айтып келишти. Аны уккан кайненем «Менин чалымды көмүрдүн көмүрү дешпей атынан эле айтышпайбы» деп бушайман болгону эсимде.

Ошондо атам менен поездде баргандардын бирөө атабызды бир укмуштай мактап, «Бу киши сыйкырчы турбайбы, төрт күндүк жолду эриктирбей Москвага бир эле саатта жеткендей болдум» деп баа берген эле.

Атам, жарыктык киши Манас айтканы бир тең, насаат айтканы бир тең эле «Алтооң ала болсоң, алдыңдагыны алдырасың, төртөөң төп келсең, төбөдөгүнү аларсың» деген макалды биринчи жолу ушу атамдан уккам.

- Апа, сиздин фамилияңыз Каралаева экен, ошол заманда кайнатасынын фамилиясына өткөн кыргыз кыздар сейрек болсо керек?

- Ийи, өтөөрүн өтүп алып, өзүмдүн туугандарымдан аябай уялып жүрбөдүмбү. Ал мындай болуп калды. Биздин үйдө жашаган аттуу-баштуу адамдардын газга акчасын мен төлөйүн деп барсам, пропискаң жок экен деп кабыл албай койду. Анан аны кайын атама айтсам, өзү барып тез эле прописка да жасатып, паспорт да жасатып, фамилиямды Каралаева деп өзүнө котортуруп сүйүнүп үйгө келиптир. Мен атама жок демек белем.

Саякбай Каралаевдин вариантында аялзатына өзгөчө орун берилип, а тургай Эр Манасты кыз Сайкал жеңип коё таштайт. Ушул сыяктуу эле кытай чегин кайтарган Канышай, Манастын карындашы Карлыгач, ушул типтеги аруузада баатырлар Алмамбеттин энеси Алтынай, Акмончок, Куялы да эр-жигиттерден кем калбаган эр жүрөк аялдарды аздектеп сүрөттөйт манасчы.

Касиеттүү Каныкей эне

Кайран энең Каныкей,
Он эки кыздын кенжеси,
Кең көйнөктүн тазасы.
Зайып заттын пашасы.
Карасурдун сулуусу,
Аялдардын урлуусу.
Акылга дыйкан, эң билгич,
Касиеттүү жан эле.
Алты айчылык келерди,
Алты айчылык кетерди,
Айтып берчү ал эле.
Кындырдай бели буулган,
Кылымга салган чуулган.
Он үчүндө ок жонгон,
Он төртүнө келгенде,
Окчонтой огун солоткон.
Каардуу душман каптаса
Кары менен колоткон.
Айкөл Манас көк жалды,
Сайып жүрүп бак кылган,
Эштеп жүрүп эр кылган,
Эр уулу менен тең кылган.
Ал Каныкей байбиче,
Үзүлгөнүн улаган,
Чачылганын жыйнаган.
Ордо күтүп жан кылган,
Айкөл Манас султанды
Калкы сүйүп хан кылган.

Кыз Сайкалдын баатырлыгы гана эмес, назиктиги да мындай сүрөттөлөт:

Кырмазы көйнөк, айча бел,
Шекерди көр, сөзүн көр.
Чолпонду көр, көзүн көр,
Отурганы ой тартып,

Жаш камыштай бой тартып,
Керимселдей керилип,
Көргөндүн көөнү бөлүнүп,
Кичи пейил сылык сөз,
Күйүп жанган бото көз.
Ок өтпөс калкан кийилүү
Олоңдой болгон кайран чач,
Төбөсүндө түйүлүү.
Жоо жарактын баарысы,
Жай-жайында илинүү.
Уңгусу болот, учу курч,
Учмачтуу найза колунда,
Өзү баатырлыктын жолунда.
Жазайыл кармап жаа тартат,
Жөкөрлөрүн ээрчитип,
Эл кайтарып түн катат.
Кан төгүштө кат алган,
Кыз Сайкал деп аталган.
Лоп дайраны жердеген,
Өнөгүн жанга бербеген.
Арстан чаап атыккан,
Нойгуттан Сайкал эр болгон,
Мунун телегейи тең болгон.

Айчүрөккө болсо тең келе турган пери жоктой:

Акундун кызы Айчүрөк,
Ак куу болуп алат дейт,
Ааламга дүмөк салат дейт.
Кукулуктап унчукса,
Куудан бөлөк үнү бар.
Кубулжуган Чүрөктүн,
Төрт кубулган жүнү бар,
Ат боройун сыдырган,
Ай ааламды кыдырган,
Кызык ишти кынаган,
Жер үстүндө алштардын,
Бирин койбой сынаган.
Кара жерге кар тамса,
Кардан аппак этин көр.
Кар үстүнө кан тамса,
Кандан кызыл бетин көр.
Бели тутам, бети айдай,
Мелтиреген бей таалай,
Тал жибектей буралып,

Көргөн пенде кубанып.
Аста сүйлөп жаркылдап,
Тиктеп турган адамга,
Тийген айдай калкылдап,
Алтымыш топчу, кырк ачкыч,
Омууроодо шаркылдап.
Акырын сүйлөп, бек таштап,
Албан түрлүү кыйгачтап.
Калем тарткан кара каш,
Билектей болгон өргөн чач.
Көк сүлөөсүн жеке бөрк,
Адамдан артык кызмат көрк.
Моймолжуган кара көз,
Шекерден таттуу жылуу сөз,
Мелтиреген Чүрөк бул.

Акылгөй **Аруукеге** Саякбай мындай баа берет:

Алмамбет зайбы Арууке,
Ары сулуу даанышман,
Көзү көрөт алыстан.
Көп аялдын ичинен,
Жеке чыгат жарыштан.
Талтал чачы бөлүнгөн,
Акылы артык көрүнгөн.
Ордолуу кала шаар болгон,
Ар кылыгы шай болгон
Бул Арууке турганда,
Кыстоо салган кызыл тил.
Кызыл тилдин баасын,
Кыйла адам ойлоп бил.

Гүлчоронун апасы **Бурулча**

Эсенкан кызы Бурулча,
Эбегейсиз сулуу Жан.
Жан жаралат ар кандай
Тиктей калган адамзат,
Тигинен түшүп калгандай.
Коёнду көр, белин көр
Жылдызды көр, көзүн көр.
Талаш-тартыш жаңжалда,
Тартууга келген Бурулча.
Сулуюлугу дайындан,
Тоту куштун куйругун,
Токсон түрлөп сайынган.

Каухардан топчу түймө баш,
Тагынып турган дүйнөсү,
Алтын күмүш аралаш,
Каухар менен жакуттан,
Аралата жардырган.
Алкымында чоң сөйкө
Таңдайлата салдырган.
Кече Алмамбет шейит кечкенде,
Кайра келбес чын жайга,
Кайран киши кеткенде,
Каралуу калган Бурулча.
Үч күндүк жетим калганда,
Баккан уулу Гүлчоро,
Артык көпкөн Абыке,
Аял кылып алам деп,
Арбын жаңжал салыптыр,
Жаңжал сөзгө кенебей
Абыке, Көбөш арамды
Бучкагына теңебей.
Күйүттүү тонду жамынып,
Гүлчорону багыптыр.

Чубактын арзыганы **Бирмыскал**

Айжаңжуң кызы Бирмыскал,
Суктанбай адам калбаган.
Таң сүргөндөй жарык өң
Көргөн адам таңгалган.
Ар бир түрлүү боймончок,
Жарашыктуу тагылуу.
Кындырдай бели буулуу,
Абай менен жабылуу.
Айжаңжундун эрке кыз,
Чубакка нике кыйдырган,
Кыргыз журтта багылуу.
Ар мүчөсү сары алтын,
Адам карап тургандай,
Жарк этип карай калганда,
Жүрөксүз көзүн жумгандай.
Сулууга суктанган менен айла жок,
Буга таңгалган менен пайда жок.

Эр Сыргактын зайыбы **Бурулкан**

Бурулкан аттуу жан эле,
Ак жоолук делбир ал эле.

Какса билет кашыңды,
Таза кармайт ашыңды.
Жакшы болсо аялың
Тура болот акылың,
Тууган болот жакының,
Алтынга берип болобу,
Андай жакшы аялдын
Чачтарынын ар кылын.
Кубанып бетиң кызарат,
Колуң дайым узарат.
Өркүндөтөт өмүрдү,
Көкөлөтөт көңүлдү.
Күн жашартат жашыңды,
Асмандатат башыңды.
Каяшаяк кеби жок,
Бул аялдын чени жок.
Каткырыгы таш жарып,
Шекер сындуу аш кылат.
Аякыны баш кылат.
Кеткен ишти келтирип,
Кемтигиңди толтурат
Жакшы аял Бурулкан,
Белгилүү болгон дайны ошол.
Бет алганды буй кылган,
Эр Сыргактын зайбы ошол.

Ак жоолуктун пашасы **Көрпаян**

Бакай хандын байбиче,
Эби менен элди алган.
Аалам журтка көз салган.
Казыналуу мөмөсү,
Ал Көрпаян байбиче,
Калың журттун энеси,
Аялзаттын тазасы
Ак жоолуктун пашасы.

Күлчоронун келинчеги **Акбала**

Жамгырчы кызы Акбала
Күлчоронун зайбы ошол
Эң билгичил, эң сулуу,
Кыялы шекер, сөзү бал.
Аялдан чыкпайт андай жан.
Кечээ колго түшүп кор болуп,
Зордукчанга ой бербей,

Канчорого бой бербей.
Тилекти кудай бербер деп,
Тиктегеним Күлчоро,
Аман эсен келер деп,
Какшап жүргөн Акбала
Эки көзү капкара.
Баарын билип байкаган,
Бал менен оозун чайкаган.
Казы керттип, жал жеген.
Жаман, жакшы дебестен
Элдин баарын тең көргөн,
Бөлбөй ашын тең берген.
Көрпаян журттун энеси.
Бакай хан журттун кемеси.
Журтка бүткөн береке
Эч кимди кылбайт келеке.
Чогулган журттан бата алган,
Байбиче болуп аталган.

Саякбайдын тулпарлары

...Муну мындай таштайлы,

Эми кепти Сакеңдин тулпарларынан баштайлы.

73. Эми Сакеңдин жылкы жаныбарды сүрөттөп айтышы бир өзүнчө укмуш. Маселен Көкөтөйдүн ашында Сагымбай боюнча ат чабышка 2 миң ат түшсө, С.Кара-лаевдин варианты боюнча туура жети миң кырк үч ат чабышат. Демек ошончо миң саяпкер катышат. Ошончо тагдыр ат чабышта сыналат. Ар күлүктүн өз-өзүнчө айырмачылыгы, ар башка тагдыры бар, аталган аты бар.

Жалаң эле жылкы баласын сүрөттөө жагынан кыргыз сөзүнүн молдугуна эч ким тең келбесе керек. Көркөмү көз тайгылткан сулуулардан, сүрүнөн эч ким тике карай албаган баатырлардан кем сүрөттөлбөйт. Маселен сары, ак боз, тору, жээрде, кула, буурул, чабдар деген сыяктуу сөздөр жылкы баласынын өңүн гана билдирет. «Кара байыр, казанат, калбыр өпкө жез канат, камыш кулак, ай туяк» деген сөз берметтери не деген салыштыруу. Ал эми жылкы мүнөзү «азоо», «жоош», «чалпоо», «кыял кески», «кашаң», «ээр качкы», жоош, үзөгөн деп сүрөттөлөт.

Ат тагдыры улуу жомокто адам тагдырынан эч айырмаланбайт. Атургай илгерки заманда кыргызда баа-

тыр жоодо курман болсо өзү менен кошо минген аргы-магы да көмүлгөн. Жылкы - минсе унаа, жоодо - жолдош, ичсе - кымыз, жесе - азык, бакса - байлык эмеспи.

Саякбайдын жылкы баласын сүрөттөгөндө, кууса куткарбас, желсе жеткирбес, куштай учкан, шамалдай сызган, айкашта үстүндө минген баатырын ажалдан аман алып калган асыл жаныбар гана эмес адамдай сезгич, ал тургай боло турган окуяны алдын ала билген даанышман өңдүү баяндалат. Маселен, көз камандар Манасты ууктуруп өлтүрө турган болушканда мамыда турган Аккула тынчы кетип, улунуп-жулунуп туйлап, үйүрүнөн ажырагансып кишенеп, туягы менен жер чапчып казып ийип Каныкейге кабар кылып атпайбы, жарыктык жылкы баласы.

Алмамбеттин коштоодо жүргөн Карткүрөңүн жайлоодогу калың жылкыга кошуп жиберет. Ошондо жарыктык жаныбар сан миң жылкыны Ала-Тоону көздөй баштап жөнөйт эмеспи. Кылкылдаган жылкыны жылкычы сындуу астына салып айдап, алдынан Айкал Манас чыга бергенде, ага кишенеп жетип келип, айтайын десе тили жок. Бирок, астына туура тартылып, мындай деген ниетин билдирет: «Баатыр минсе үстүмө, Аркардай арыш керейин, Коңурбайдын Алгара, Үч жеткизип берейин». Алп Манас бу күлүктү минип сызса Алгарага кууп жетип, Коңурбайды жеңип чыкса, кыргыз эли жоосун жеңсе деген тилектештигин билгизет.

Эпостогу Көй күлүк тулпарлардын баары кыргызга сапарлаш, Баатыр сындуу баяндалат. Атургай Тайбуурулдун аялзатына болгон мамилеси эр жигиттин мүнөзүндөй сүрөттөлөт:

Келин көрсө кергиштеп,
Адаты болчу Тайбуурул,
Кыз көрүнсө кылактап,
Кыялы болчу Тайбуурул.

Эпосто кези келсе тулпарлар адамча тил бүтүп, канаттуудай уча алат. Аккула туулганда эле «тулпарлык сыны» байкалып, Манастай баатырга гана татыктуу. Анан Сакең аны мындай сүрөттөп атпайбы:

Күн чыгыш менен күн батыш,
Талыбай чуркаар алы бар,
Таап ишенсең ошол ат
Басып өтсөң кара таш,

Таруудайдан быркырайт.
Оозун жыйсаң тим эле
Булуттай учуп зыркырайт.
Олуяттан балта алат
«Аккула» болуп аталат.

* * *

Өркөнү бийик өр кула
Өзү айбандан зор кула
Омурткасы оң кула
Кабыргасы кан кула
Каса тулпар Аккула.

Ат үстүндө эле кыргыз элинде канча оюндун түрү бар: ат чабыш, асый чабыш, бышты чабыш, кунан чабыш, тай чабыш, жорго чабыш, аламан байге, кыз куумай, тыйын эңмей, кыз жарыш, келин жарыш, улак тартыш, оодарыш, эр сайыш, жамбы атмай, торпок тартыш. Минсе - күлүк, бакса - байлык, жесе - азык, ичсе - кымыз. Жарыштан чыгып келсе - атак-даңк эмеспи.

Кыргыз тарыхында эң мыкты даанышмандар ириде жылкы баласына болгон сынчылык касиети менен билинген. Тубаса сынчы Толубай маселен жылкыны баш сөөгүнүн түзүлүшү, моюнунун, бутунун жоон-ичкелиги, куйрук-жалынын төгүлүшү, туягынын өлчөмү, эң башкысы - көзүн карап туруп эле кулундан кийин аргымак чыгаар-чыкпасын айырмалап билишкен.

Аккула кула кезинде даакысы түшпөйт, кула тайды көргөндө Чыйырды эненин сол эмчеги сүткө толуп ийий баштайт. Чыйырды Жакыпка айтып, эмчегин саап, жемге кошуп кула тайга берет. Ошондон кийин гана кула тай даакысы түшүп, так секирип ойноп, тулпар сынына толо баштайт.

Жылкы баласы эненин сүтү менен оозанган окуяны башка элдердин чыгармачылыгынан эч кезиктирбептирмин. Бул кыргыз элинин жылкыга болгон ыйык мамилеси.

Аккуланы биринчи көргөндө эле Бакай ата даанышмандыгын билгизип минтип сынап атпайбы:

Тапканын экен Аккула,
Таалайга бүткөн ат тура,
Астындагы чоң кула,
Чаткаягы чаткалдай.
Жүрүп кетсе четине,

Жүктүү төө баткандай.
Жамбаш, арка кошконго,
Он эки карыш казанды,
Ойноп күлүп аскандай.
Боорунун жазысы,
Момолой ийин казгандай.

Эпосто ар бир баатырдын өз тулпары болгон. Кошой дөөнүн аты Керкабылан, Бакайдын аты Бозжорго, Манастыкы - Аккула, Айбанбоз, Алмамбеттики - Кылжейрен, Сарала, Чубактыкы - Көктеке, Ажыбайдыкы Карткүрөң, Жакыптыкы Туучунак, Акбалтаныкы Көкчолок, Чыйырдыныкы Бозтайлак, Каныкейдики Тайтору, Чачыкейдики Койтору, Семетейдики Тайбуурул, Көкчөнүкү Кертөбөл, Төштүктүкү Чалкуйрук, Багыштыкы Суркийик, Көбөштүкү Суртелки, Абыкеники Кактелки, Бокмурундуку Мааныкер, Үрбүнүкү Тоокара, Эгизкара, Калкамандыкы Карат, Коңурбайдыкы Алгара, Жолойдуку Ачбуудан, Нескараныкы Чабдарат, Толтойдуку Тоору, Суркоён, Чынкожонуку Кырк канаттуу Карат, Карагулдуку Токмок жалдуу Торайгыр.

Манас жомогунда булардан башка Жоргобоз, Камбарбоз, Тоокызыл, Наркызыл, Арчатору, Акборчук, Көкборчук, Көкчебич, Сурчебич сыяктуу дагы толуп жаткан тулпарлар сүрөттөлөт.

Кээ бир баатырлардын согушка минген тулпары бөлөк, эс алууга минген аты башка болгон. Маселен, Манас Баатыр Айбанбозду сейилге минсе, Аккула каса тулпары болгон. Айкөл өлөөрдө эң биринчи Аккула сезип, тынч туралбай, тыбырчылап туйлап, кишенеп, туягы менен жер чапчып, жерди казып жиберип - Манастын өлүмүнөн алдын ала кабар берет. Шыпшайдар мерген Аккуланы атып өлтүргөндөн кийин Манастын да башынан багы кайтып, эски жарасы кабылдап эсинен татат да, Таласка келгенде Алмамбет менен Чубактын үйлөрүнө өкүрүп түшөт эмеспи:

Аккула окко учурдум, аяш,
Азиз хандын жалгызы
Алмамбет шейит кетирдим аяш!
Канатымдан кайрылдым, аяш!
Караан кылып отурган
Кан Чубактан айрылдым аяш! -

деп соңку сөзүн айтып оо дүйнөгө узайт.

Алмамбеттин көйгүлүгү Сарала дагы Аккуладан кем сүрөттөлбөйт:

Алмамбеттин Сарала,
Кең көкүрөк, тайкы жал.
Келишимдүү чоң ала
Жото жилик жонгондой
Жонуна тоо конгондой
Соорусуна үч кошкон,
Казан азса болгондой,
Артык тулпар Сарала,
Кетмен туяк, кең соору,
Кенен жердин бууданы,
Кулан менен куушкан,
Коңурбайдын Алгара
Тулпар менен туушкан
Кайып бээнин баласы,
Кадиктүү тулпар Сарала,
Мунун туулганын карачы.
Керишке минсе кебелбейт,
Чалгынга минсе чарчабайт,
Оорукка минсе оорубайт.
Улуу дууну көргөндө,
Ээлигип жулкунган.
Ооздук чайнап булкунган.
Омбул-домбул түйүлгөн.
Ой-чуңкурду ылгабай,
Тулпарлыгы билинген.
Тотудай куйрук чубалган,
Муну көргөн адам кубанган.
Алмамбет менен Сарала
Экөө бир күн туулган.
Бармактайдан баш кошуп,
Кенедей күндө кезиккен.
Алмамбет минип жол жүрсө,
Алыска сапар мол жүрсө,
Душман каптап дуу болсо,
Чаалыгып чарчап койбогон.
Найза сунса душманга,
Арыш керип ойногон.
Чылбыры тутам калгыча,
Чын кырсыкка чалдырбас
Жолдошун жоого алдырбас,
Канаттуу тулпар наамы бар

Ай тийгендей жаркылдап,
Ай Сарала жаныбар...

Сакең «Алмамбеттин жомогун» өзгөчө берилүү менен баяндап жүргөн. Алмамбет төрөлөөрдө жетимиш күнү тынбай күн жаап, алаамат болуп, жер титирейт. Бул болочоктогу баатырга түшкөн табияттын аяны эле. Мына ошол Алмамбет төрөлгөн күнү Азизкандын жылкысындагы тору бээ Сараланы тууйт.

Алмамбет Айкөл Манас үчүн канчалык ишенимдүү дос болсо, Сарала да ээси үчүн ошончолук бекем. Атургай Сарала күлүктүн бутунан ок жаңылган күндө да артынан кууган кас душманга жеткизбей Бакай менен Манаска келет эмеспи. Көзүнөн жаш буурчактаган Бакай ак сакалын жайкалтып, Сараланы мойнунан кучактап тосуп алып, үстүнө Алмамбеттин сөөгүн артып, Таласка аман-эсен жеткизгин деп коё берет. Кайран Баатырдын кайран күлүгүнө адам сындуу акыл бүтүп, бир нече күн суу ичпей, чөп чалбай жүрүп отуруп, өзү жону жооруп, туягы тилингенине карабай Алмамбет баатырдын сөөгүн кыргыз жергесине алып келет.

Алмамбеттин сөөгү Ыйык Чеч-Дөбөгө коюлуп, тулпары Сарала курмандыкка чалынат. Экөө: Баатыр менен Күлүгү бу жарыкка бир күнү тулуп, бирге дүйнөдөн кетет. Себеби, Баатыры өлгөн соң күлүгүн кастарлай билген киши табылаар беле ким билет. Табылса да ал Алмамбет боло алмак эмес. Ушундай эмеспи, Сакең айтмакчы.

Сакеңдин жомок айткан бөлүмдөрүнүн ичинен эң туу чокусу албетте, бул «Каныкейдин Тайторуну чапканы». Бул тим эле күлүктүн чабылышы эмес. Бул эң ириде кыргыздын келечеги. Манастын жолун уулу Семетей улап кете алабы?

...Долоно саптуу Айбалта,
Муну толгонтуп ийбей ким аштайт?
Бу тозуп жүргөн көп журтту,
Томсортпой эми ким баштайт?

Азган кыргыз эли эмне болду экен? Айланып аны көрүүгө кудай буюрудубу? Жоо менен кармашууга «Тулпардан калган туягы Семетейдин» курагы жетилдиби? Эненин мүдөөсү орундалабы? Элдин тилеги ишке ашабы? Мына ушундай сынаакы мезгилде Айкөлдүн арбагы колдойбу?

Мына, Тайторунун чабылышы - ушул суроолорго жооп издөө. Тайтору да жөн мал эмес. Катагандын Кан Кошой асалап берген мал. Демек, бата менен келген жаныбар.

Ат чабышка төгөрөктүн төрт бурчунан күлүктүн күлүгү, дулдулдун дулдулу гана чабылат. Тайторуга эне жүрөгү дегдеп Каныкей адамга ишенгендей ишенип күтөт. «Чу» дегенде эле Тайтору алтымыш аттын соңунда башын жерден албай, арышын кере таштап, эңкейиштеп, өр жерден кулагын коёндой жапырып, эликтей туягы жер сайып, көзгө илешпей сызып баратат:

Ошо кезде Тайтору
Баскан жерин жемирип,
Ооздугун кемирип,
Көкүлүн көккө ыргытып,
Чын этине келгенде
Туягын жерге мыкчытып,
Кара болот ооздук
Көмөкөйдө карышып,
Булчуң эттин баарысы
Сөөгүнө жабышып,
Кыпкызыл болуп көз жайнап,
Качыратып тиш кайрап.

Тайтору марага жакындаган сайын Каныкей энеге кадимкидей Шер Манастын арбагы көрүнүп, күлүктү сүрөөгө алат. Бир кезде Алмамбет, Сыргак, Чубак өңдүү асыл, алп баатырлардын арбактары көрүнүп, сүрөөнгө алышып, айгайлап Манастап ураан чакырышат. Тайтору улам алдыга сызган сайын Каныкей эненин өчүп бараткан үмүтү кайра жанат:

Өзөндүү дайра булагым
Өлгөндөн калган чунагым.
Боз ала туйгун болпонум,
Боз карчыга чолпонум
Кайрандан калган белегим,

деп төлгөсү төп келип атканына төбөсү көккө жетип:

Калайык ыйлап, калк ыйлап.
Бала Манас дегенде,
Каалаган журттун баары ыйлап,
Ыйлагандын баарысы,
Өз кайгысын жеп ыйлап.

Не бир мыкты жигиттен,
Эркек бала бир туяк,
Калып калса деп ыйлайт.
Адырмактуу көк сайдан,
Булак калса деп ыйлайт.
Не бир мыкты жигиттен,
Эркек бала бир туяк,
Чырак калса деп ыйлайт.
Туяк болуп Семетей,
Туйгунуңдун артына
Калгандыгы чын экен.
Касиеттүү хан Манас,
Хан экени чын экен.
Касиети бир тоодой,
Жан экени чын экен.
Аркалап чапан кие элек,
Ат сүрөгөн Семетей,
Айкөл Манас төрөнүн,
Ата экенин билелек.
Ошондо бала Семетей
Манастап ураан салганда,
Кырдын баары бакырык:
Кызыгын көрчү дүйнөнүн
Кырда жаткан жылкычы
Айгырын минип токмоктоп,

Тайторунун маарага биринчи келиши Улуу Жеңиш сыяктуу даңазаланып, сүрөттөлөт.

Алп Манастын кырк чоросунун бири жетимиш түрдүү тил билген Ажыбай чечен караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан, өзү шайыр, сөзгө шамдагай болот. Анын күлүгү Карткүрөң да ага кулун кезинен энчиленген тулпары. Карткүрөңгө тай кезинен алтындан нокто тагып, асемдеп багып, таптаган. Согушта үркпөгөн, кыйын-кыстоодо бел чечпеген жоокер сындуу мүнөзгө ээ болот. Алыска минсе арыбайт, алтымыш асый болсо да асыл жылкы карыбайт. Душман жылкысын көрсө аларды баштап түз эле Таласты көздөй жөнөчү экен, жарыктык күлүк. Ошондо астынан чыгып эч ким токтото албайт. Коңурбайдан Алгарасын кууп жеткен жалгыз күлүк ушу Карткүрөң болгон. Аны Сакең минтип сыпаттайт:

Мактап айтам, чын ушу,
Бар жылкынын тыңы ушу
Айгак укса сүрөөнү

Ажыбайдын күрөңү.
Ар кандай сапар минсе да,
Аздырбас эрдин бирөөнү.
Өйдө жерде сайышса,
Өчмөндүү жоого салышса,
Өксүп кийин калбаган.
Чың тикеге чуркаса,
Шыпырылтып салбаган,
Бөктөргөлүү мал экен,
Бөлөкчө сонун ал экен.
Куюшкансыз минсе да,
Куюлма шагыл кум ылдый
Куюндатып кирсе да
Кыр аркадан өтпөгөн,
Кыр жалына жетпеген
Аркасы бийик мал экен.

Караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан Бакай хандын «Көк тулпарын» мындай сапаттайт:

Кулагын чууга жапырган,
Чаңды асманга сапырган,
Ташка салса тайбаган,
Айгай салса шашпаган,
Төрт бутун катар баспаган.
Көркөмдүү тулпар ээри бас,
Чөлгө минсе чөлүкпөс,
Тар жерге минсе талыкпас,
Кабыргасы каржайган,
Сопол куйрук, сан туяк,
Буура көкүл, капкан бел,
Тоолуу жерге токтогон
Тогуз таба оттогон.

Ал эми кийин Карыя Бакай азып-тозуп жүргөндө аты да кыйналат.

Жайнап турган Көк тулпар
Жаман атты болуптур,
Таалай-бактан тайыштыр
Кырчаңгы кыйын чалыштыр.

Манасчынын дагы бир өзгөчөлүгү анын калыстыгы. Маселен, башташкан душман Коңурбайдын тулпары Алгараны да болгонун болгондой, көргөнүн көргөндөй көркөм баяндайт:

Коңурбайдын Алгара
Тулпар бээнин кулуну
Төрт буттуунун куюну,
Куйругу саян, жалы аз,
Кулан кууса куткарбас,
Туяктын түбү көпкөк таш,
Алышкан жоого болгон маш.

Коңурбайдын Кара аты
Кара атынын бар эле
Капталында канаты.

Туягы туура тийгенде
Ташты басса кыйраган,
Артык тулпар экен деп
Өңкөй сынчы сынаган.
Муну минип Коңурбай
Кылайган арман кылбаган.

Эр Төштүктүн Чалкуйругун жаныбар эмес, адага тете акылы бар, намыскөй, жер алдында жети жыл жүрсө да арыбаган өзгөчө жандык экенин эпикалык образдар менен шөкөттөп сүрөттөйт:

Айгак кулак тундурган,
Дуга минген Чалкуйрук,
Кырк кулак казан алууга,
Сууга кирген Чалкуйрук
Барган жандар көп болгон,
Келген адам жок болгон,
Шорго барган Чалкуйрук
Айбандан эстүү жаныбар
Кыл куйруктун асылы.

Андан ары Чалкуйрук намыс үчүн казанды суу түбүнөн тиштеп, алып чыкканын «Өчкөн отту тамызган, өлгөн жанды тиргизген буудан» экендигин айтат.

Кытайдын бир атактуу сүрөтчүсү бар. Өмүр бою аттардын гана сүрөтүн тартып жүрүп, даңазалуу болгон. Алп манасчы дагы эгер Манас айтпай жашаса жалаң жылкы баласын гана сүрөттөгөн саптары үчүн эле адабиятта татыктуу өз ордун таба алмак.

Саякбайдын канаттуулары

74. Улуу манасчы куштарды бапестеп, таптап, аларды ар кандай түрлөргө бөлүп айта турган. Азыркы күндө 5-6 жыл окуп, билим алган, орнетолог кесиби не ээ богондор да куш баласын мынчалык терең иликтебесе керек.

Саякбай Каралаевдин вариантында куш дайым жакшы кабардын белгиси, символу катары түшкө кирет. Маселен, Саякбайдагы Жакыптын түш көрүшү мындайча:

«Менин түндөгү түшүм ыктуу түш, а түшүмдүн пайдасы силерге тиер мыктуу түш. Түндө жатып түш көрсөм, Ала-Тоо башын жайладым, мен бир бала барчын бүркүт кармадым. Салбурун чыксам салууга, канаттын күүсү угулду, каарына карап тура албай качырган жандар жыгылды. Ааламды чардап учкандай, кара кулак кабылан астында болду чычкандай. Томогосун тартканда, калайманды салыптыр, канаттуунун баарысы астына түшүп алыптыр. Жана уктап түш көрсөк, бир зоодо жүрүп атыпмын, кайыбынан колума бир зулпукор кылыч табылды. Кармап алып качырдым. Шилтесем зоо быркырап, кылычынын каарына чыдабай кара зоо кулай берди быркырап. Түштүү тоону кулаттым. Ташты бузуп жол кылдым, далай дөөнү кор кылдым. Дарыяны соолттум. Кылычты шилтеген жагым өрт болду. Бул эмине болуучу? Жана да жатып түш көрсөм, төгөрөктү курчаган ааламга тийип көлөкөм, чатыр болуп атыпмын. Күндүн чыгар жерине менин бир түркүгүм орноптур. Оң колумда күн турат, сол колумда ай турат. Бул түшүмдү жоручу, бул эмине болуучу». Бул түштү кара тилди кайрап, калк алдында сайрап Акбалта жоруйт. Ал түштөн төмөнкүдөй тыянактарды чыгарат.

...Кырк үйлүү кыргыз жакыр журт, сары адырмак шыбыргак белди табат экенбиз, киндик кесип, кир жууган жерди табат экенбиз, паана берип, жараткан элди табат экенбиз.

...Үзүлгөнүң уланат, чачылганың жыйналат, өчкөн отуң тамылат, өлгөн жаның тирилет.

...Тоого чыгып алганың, толкуган кара калмактын төбөсүнө чыкканың.

...Бала барчын куш салсаң, азуулуу кырып дагы алсаң, балам, ааламды билет экенсиң.

...Коргон болор шер туулат, козголбос берен эр туулат.

...Түштө кылыч тапсаң, алда Жакып кулунум, уулдуу болот экенсиң.

...Ай менен күндү кармасаң, балаң баатыр атыгып, он сегиз миң ааламдын сен туткасын кармаар экенсиң.

...Балалуу болот экенсиң, атын Манас коёсуң.

...Кара көк жал эр болот, аябаган шер болот.

...Аман жүрүп туулса, таманы менен тик түшөт, муну менен кагышкан душман бүк түшөт.

...Айкөл Манас келээрде да Кан Кошой түш көрөт. Түшүндө Кошойдун колуна канжар тиет, аны күн чыгышка шилтесе, ошол тарап өрттөнөт, кара тоого шилтесе, тоо экиге бөлүнөт. Жана жатып түш көрсө, колунда муз мурут бүркүт, аны төгөрөктүн төрт бурчун төрт айланта салат, жан-жаныбар кыргын табат. Бирок ал бүркүттүн көлөкөсүнө көп кыргыз паанектейт. Бул түштү Кудайназар куу чокмор деген киши «канжар», «муз мурут бүркүт» деген Алтайда туулган кара көкжал Манас экендигин, ал өчкөн отту тамызып, өлгөн жанды тиргизип келип каларын жоруйт. Аңгыча куу байталчан Кутунай деген киши ашып-шашып антаңдап, боконо сөөгү болкулдап, боор-ичеги солкулап чаап келет. Ал бир оң далысы кең, ойротту бузар шер келгендигин Кошойго кабарлайт. Кошой бир миң жоокер менен белгисиз баатырдын астын тосо жөнөйт. Караса, бир алп келет: ок өтпөс торко кийген, ок жетпес ат минген; телегейи тең, шай колдогон шер, ичи жер жүзүнөн кең жан Манас экен. Эр Кошойдон башкасы аттан жабыла түшүп, ал баатырга салам айтат. «Манастап» ураан чакырылат. Кошой: «Көрбөсөм да билбесем, Бай Жакыптын жалгызы, балам Манас, эсенби?» - деп учурашат.

Куш баласын шер манасчы шарттуу түрдө бешке бөлөт: чымчыктар, илбээсиндер, суучулдар, каргалар жана ийри тумшуктар. Анын ичинде:

1. Чымчыктар: Булбул, Торгой, Чакчыгай, Таранчы, Тартар, Боз таркылдак, Борбаш, Тоңкулдак, Сары айгыр, Мыймыт, Көк шалкы, Бурма кара, Жылкычыкучкач, Кара каш, Куркулдай, Карлыгач, Чабалекей, Бөдөнө, Күкүк, Сасык үкү, Кучкач.

2. Илбээсиндер: Кекилик, Чил, Кара боор, Каракур, Улар, Тоодак, Безбелдек, Кыргоол, Тоок, Каркыра, Турна, Көгүчкөн, Алагүү, Бактек.

3. Суучулдар: Көл бука, Кара кунас, Илек-илек, Көк кытан, Ак чардак, Аңыр, Эчки маарак, Чулдук, Ызгыч,

Кашкалдак, Кара кашка кашкалдак, Чүрөк, Кызыл баш,
Кайырмалуу сонно, Каз, Куу.

4. Каргалар: Кара карга, Коң карга, Кызыл-тумшук
чөкө таан, Сагызган, Кузгун.

5. Ийри тумшуктар: Жагалмай, Кыргыз, Турумтай,
Бүркүт сары, Куш-чүйлү, Ак Сары.

Куштун тилдүүсү Булбулду минтип сүрөттөйт:

Булбул болот эки түр,
Буруп-буруп сайраган.
Үнүн күүгө салсам деп,
Комузчу комуз камдаган.
Анын черткен күүсүнөн,
Уккан адам танбаган.

Акындарга салыштырган Торгой болсо мындайча
ырдалат:

Чечени торгой чымчыктын,
Оболоп көктө сайраган.
Канатын күүлөп токтобой,
Кара тилин кайраган.

Чакчыгай болсо:

Боз чымчыктын куудулу,
Чакчыгайга жетеби?
Жылкычыны, текени
Катар туурап өтөбү.
Күчүк болуп кыңшылайт,
Кулун болуп кишинеп,
Малчы болуп чүчүлөп,

Жупуну куш Таранчы жөнүндө:

Сандап учуп жабылып,
Ал аштыкка жетишет.
Анча-мынча жер болсо,
Саман кылып кетишет.

* * *

Таркылдаган тартардын,
Тартайган узун буту бар,

деген эки сап менен эле Тартарды таамай сүрөттөйт.

Ал эми Боз таркылдак мындай куш болот тура.

Талбай учуп таркылдак
Чердүү жерде жорголойт.
Качырып бирөө калгансып,
Караганга корголойт.

Кичине куш Борбаш алп Тоодакка алы жетет экен
көрсө:

Тоодак көрсө жабышып,
Эки көзүн тең чукуп,
Сокур кылып ийгени.
Эки көздөн айрылса,
Тоодак кургур кайсалап,
Топтой жерге тийгени.

Тоңкулдак устанын мындай экен баяны:

Карагайда тоңкулдак
Жашыл-ала канаты.
Балтасы бар оозунда,
Усталыгын карачы.

Сары айгыр деген куш аты эле айтып тургандай ай-
гырдай кишенейт дейт.

Эркек кулун үнүндөй,
Тилин угуп, бат койгон,
Ошон үчүн жаш балдар,
Сары айгыр деп ат койгон.

Өтө эле кичкинтай Мыймыт деген чымчык бар эке-
нин көбүбүз билбейт болушубуз керек.

Мыймындаган мыймыт куш,
Кылт-култ этип оңураак.
Кылтылдаган байкушум,
Көпөлөктөн чоңураак.

Дагы бир биз билбеген Көк шалкы:

Көргөн чымчык көк шалкы,
Көпкөк-жашыл түсү бар,
Үч кубулган жүнү бар.
Узун куйрук, үкү баш,
Көк тамактуу түйдөк жүн,
Тыкылдаган үнү бар.
Чөп алдында жорголоп,

Борбаш куштан корголоп,
Жан багары чөп болгон,
Жоголгону көп болгон.

Бурма кара болсо саздуу жердин канаттуусу.

Булак бойлоп саз багат,
Тикенектүү жал багат.
Учкандардан чочулайт,
Ушуларды пааналап.

Биз бала кезде көрүп жүргөн жылкычы чымчык
Жылкычы-кучкач деп аталат.

Түсү болот көк ала,
Балапаны сары ала.
Айтылганы бир кучкач,
Бирөө кары, бирөө жаш.
Көл кыдырып, сууда ойноп,
Балчыкта конуп турганы.
Балкылдатып куйругун
Эчен ирет бурганы.

Чынында эле кара каштуу куш, кышта көбүрөөк көзгө
урунат.

Кышкы бороон айдаган,
Журтта болот кара каш.
Кыш кыйкырган ызгаардуу,
Жутта болот кара каш.
Төбө жүнүн үксөйтүп,
Казык кылат кара каш.
Тизе бою карды оюп,
Азык табат кара каш.

* * *

Бутагы жок чырпыкка
Уя салып бекинет,

деп Куркулдайды болсо түшүндүрүүгө көп сөздүн кереги
жок.

Сулуу кыздарды салыштырып ырдаган Карлыгач
мындай сүрөттөлөт:

Кайкып учкан карлыгач,
Өзү кара, тумшугу ак.
Асмандан учуп топтолгон,

Канат ирмеп өткөндө
Көзгө илинбей жок болгон.
Ылаачын менен куукумпай,
Бирөө жакын барбаган.
Турумтай менен жагалмай,
Түк азарын салбаган.
Көз көргөндөн адамзат,
Бирөө кармап албаган.
Жайда бар да, кышта жок.
Шамдагайы аткан ок.

Бала кезде баарыбыз уя салган, жаздын жарчысы
болуп биринчи келген Чабалекейдин элеси:

Узун тумшук чиркейге,
Көзү чекир көгөнгө,
Кимдин каны таттуу деп,
Жылан буйрук берген дейт.
Адам каны таттуу деп,
Муну көгөн билген дейт.
Чабалекей билгич куш,
Ар пайданы көп салган,
Алдап туруп көгөндүн,
Тилин сууруп жеп алган.

* * *

Таруу көрсө ташып жеп,
Толуп жатат бүлүгү.
Калың чөптөн чуркаса,
Бул чымчыктын күлүгү.

Ал - Бөдөнө.

Далай ыр, тамсил, жомоктордун карманы Күкүк ба-
ласы мындайча айтылат:

Күкүк, күкүк деп жүрүп,
Күкүк бузат санаасын.
Тууп таштап карабай,
Чымчык багат баласын.

* * *

Көкөлөбөй көп анча,
Көтөрүлгөн абага.
Ойдон, тоодон курт издеп,
Кезип жүрөт талаада.

Бул кайсы куш экенин кыйналбай тапса болот. Ал - Сасык үшүп сарала.

Эми Сакең өтө суктанып сүрөттөгөн Илбээсиндерге кезек берели. Адегенде Кекилик:

Кедеңдеген кекилик,
Тоодон, таштан секирип,
Ач кыргыйды көргөндө,
Караганга бекинип.

Кышында көбүнө жем болгон Чилге боору ооруп:

Чил да күлүк талбаган,
Кекиликтен калбаган.
Бала кезде буларды,
Тузак менен кармаган.
Бирөө түшсө тузакка,
Бир заматта билинет,
Чыгарам деп анысын,
Үйрү бүтүн илинет.

Улуу тоого чыккан барбы,

Улар үнүн уккан барбы.

Бар. Ал - Саякбай. Уларды минтип сыпаттайт:

Эти - улак этиндей,
Жүрө албаган бекинбей.
Жөргөмүш менен каз таңдай,
Шыбак чөптү сыдырып,
Малча оттоп жан бакан,
Таштан-ташты кыдырып.
Артык билгич, артык сак,
Ал уларды байкап бак.
Айткан тили тапатак:
«Ой, Толубай туурук» дейт.
«Ой, тукумуң куру» дейт.

Куш баласы Тоодак көрсө кийик сыңары кароол коюп сактанат турбайбы.

Эти кымбат, майы курч,
Тоолуу адырга токтогон,
Тогуз дөбө бетеге,
Чөп гүлдөрүн оттогон.
Канатын катар тараган,
Кароол коюп жан баккан.

Безилдеген Безбелдек мындай экен да:

Тумшугу тура, буту узун,
Безилдеген безбелдек.
Безип учуп кеткенде,
Ылаачын жетпейт делдендеп.

Куштун сымбаттуусу Кыргоол болсо деп ырдалат:

Кыргоол куштун Кызылы,
Кылыгынын кызыгы.
Кукулуктайт жаныбар,
Куйругунун узуну.
Сандап жүнү кубулган,
Сурнайдай үнү угулган.
Камыш багып, черде өскөн,
Тикенектүү жерде өскөн.
Жорголосо кол жетпейт,
Желип кетсе жел жетпейт.

Сакең ошондой эле Каркыра, Турна, Көгүчкөн, Алагүү менен Бактекти да сыпаттап ырдайт.

Суучулдарга келгенде эң биринчи Көл бука деген куштан баштайт:

Учпай туруп күүлөгөн,
Укмуш тармал канаты.
Көк букадай бакырган,
Көл буканын адаты.
Адам көрсө бакырган,
Жанындагы куштарга
Кабар салып чакырган.
Башын сууга бөлөгөн,
Көл бука үнү чыкканда,
Сууда жүргөн бардык куш,
Үркүп, качып жөнөгөн.

Илек-илек
Кескелдирик, суу жылан,
Койбой терип андыган,
Кейпи копол, колжогой
Чабак көрсө калбаган.
Учуп алса канаты,
Бирден-бирден бөлүнгөн.
Бүктөп алса моюну
Казыктай болуп көрүнгөн.

Өзү зор болсо да, жырткычтыгы жок Көк кытан болот.

Көкөлөп учкан көк кытан,
Көөдөн жүнү бир тутам.
Шабыр ээлеп, көл багып,
Бака менен жан багып.
Өзү куштун дөөсү,
Канаты бар балпактап,
Учкан куштун жөөсү.

Далай ырда ырдалган Ак чардак кушу:

Дагы бирөө ак чардак,
Кара моюн, кара каш.
Ызырынып бакырган,
Кокус көрсө бөктөргө,
Алтымышын чакырган.

Кудайдын келини деген атка конгон Аңыр

Ак элечек аңыр куш,
Балыр менен тамыр куш.
Шабыр көрсө байкаган,
Тоого тууп, сууда өсөт.

Эчки маарак деген канаттуу аты эле айтып тургандай:

Ала канат, өзү боз,
Асманда жүрүп бийлеген.
Эчки маарак үн салса,
Эчки го дейт билбеген.

Кашкалдак болсо:

Кара кашка кашкалдак,
Мунун кеби башталмак.
Суу жукпаган жүнү бар,
Капкара болгон түрү бар.
Кубулжуган үнү бар, деп айтылат.

Куштун периси - Чүрөк экени баарыбызга белгилүү.

Көрсөң сонун түрү бар,
Көлчүк болсо уктаган,
Суу ичинен чыкпаган.
Башын сууга матырган,
Караан көрсө кылт коюп,
Кечке сууга жашынган.

Жаргак таман бул дагы,
Эң кызык куш суудагы.
Суу ичинде сузгу баш,
Балыр, чабак жем жеген.
Учканында желдеген,
Жердегени көл деген.

Аңчылардын аңдыганы Казды ким билбейт.

Асмандап учат артык каз,
Конор жери бу куштун,
Жана майнап, жана саз.
Этиң ширин, сорпоң бал,
Эгерде чыкпайт мындай Жан.
Учар маалы түн болгон,
Боюна тыбыт жүн толгон.

Куштардын асылы, ажарлуусу Ак куу. Мындайча баяндалат:

Аппак болуп жаркылдап,
Ак куу куштун казасы,
Бир жеринде кири жок,
Жаныбардын тазасы.
Аппак жибек буладай,
Аккуу куштун сонору,
Ар порумун карасаң,
Куштан мындай болобу.

Манасчы дастанда Манасты эле ырдабай, анын душмандарын да ырдаган эмеспи. Бүркүт, Ак куу - асыл куштарды гана эмес, эми минтип Каргаларды да ырга кошот.

Кара карга, Коңкарга
Кайсынысы чоң карга?
Ала карга дагы бар,
Абдан тааныш балдарга.
Тоону, ташты, токойду,
Тамак издейт аралап.
Бул үч уруу каргалар,
Кез келгендей жан багар.
Бачагардын көптүгү,
Чегирткеге барабар.

Кыргыз элинде Чөкө таандай чырылдашып деген сөз бар. Үнү чырлуу болгон менен өзү кооз куш келет.

Буту кызыл поруму,
Чаалдаган чөкө таан,
Түрдүү куштун сонуну.
Алда кайда жүрсө да,
Ондон, бештен чаркырап,
«Жүрөт түлкү мында» деп,
Айгак болуп чакырат.
Чаркырап үнүн салганда,
Жойлоп жүргөн түлкүлөр.
Ийин сактап жашынат.
«Чаанын үнү чыкты» - деп,
«Кантсе түлкү көрдү» - деп,
Бүркүтчүлөр шашылат.

Сагызган сактыгынан өлбөй, суктугунан өлөт деген кеп тегин айтылбаса керек.

Жоор көрсө жабышат,
Кырчангыга барышат.
Окураны көргөндө,
Чак-чак этип оңбогур,
Орой коно калышат.
Жоор малды жоботот,
Кырчаңгыны кубалап,
Аңгекке тыгып жоготот.

Кузгундун тилеги жакшы болбойт. Кулкуну кузгундай деген сөз бар илгертен.

Карын болсо жейт экен.
Карышкыр менен бул экөө,
Эң жакынбыз дейт экен.
Мөөн болсо жейт экен,
Бөрү менен бул экөө,
Биргелешпиз дейт экен.

Ийри тумшуктар:

Жагалмай деген жапан куш. Себеби өзгөчө куш.

Томогого кам урсаң,
Чаркырап башын имерет.
Кызыл-жаян түшүрүп,
Колунду чокуп жиберет.
Боорун бербей эзилп,

Бакан сайын эсирет.
Жадагандан барчы деп,
Коё берип кетирет.
Телиген салсаң тентийсиң,
Муну куш деп салбагын.
Түйүн-сырын билбесең,
Түк колуңа албагын!

Мүнүшкөрдүн мүнүшкөрү гана аны колго үйрөтө алат.

Кыргыз өтө кооз куш.

Коңгуроолуу боз кыргыз.
Бөлөлөп үндөп пө десең,
Кол үстүнөн жем жеген.
Кыргызды салып жүрсөм деп,
Боз балдар да дегдеген.

Өзү кол башындай Турумтай килейген жоруну алат.

Узун кулак кары айтат,
Көптү көргөн бары айтат.
Канаттуунун балбаны,
Бүркүттү эки бөлөт дейт.
Жору-жорбук, таз-кара,
Куу кумпайды көргөндө,
Жүрөгү түшүп өлөт дейт.

Бүркүт Сары

Бүркүт Сары деген бар,
Аштыкчы тыйын чычканды,
Аңдып жүрүп жеген бар.
Чаркы жогун жутушат.
Бирине-бири кас болуп,
Ушинтип келе жатышат.

Ак сары болсо сары чычкандын нак душманы.

Түз талааны жердеген
Кылт эткизбей кубалап,
Такыр тынным бербеген.
Кармаса сары чычканды,
Бүкүлү бойдон ирмеген.

Эми Ителги тепкени менен даңкталат. Эр жигиттерди ителгиге теңеп сүрөттөп келишет.

Көзү каар, көк шаал бут,
Бул ителги бек албуут.
Темингенин койбогон,
Тегин этке тойбогон.
Талпынганын койбогон,
Табактай этке тойбогон.
Атып чыгып дыркырап,
Аралашат жылдызга.
Кулак тунуп шуулдайт,
Кайра тартып качырса,
Тепмейинче албаган,
Тегеренип барбаган.

Канаттуулардын шамдагайы Ылаачын.

Куш кырааны ылаачын,
Ылаачын жазат кулачын.
Тамагынын бузугу,
Толуп жатат кызыгы.
Көзү көрөт алыстан,
Түк тартынбайт кырааның,
Агытканга барыштан.
Чындап ыгы келгенде,
Тоодакка да жабышкан.
Тоодак көрсө, куу көрсө,
Асмандап айдап имерген.
Катылганын ылаачын,
Быт-чыт кылып жиберген.
Таамай учуп тепкендин
Таш талканын чыгарат.

Кулаалы чымчык алганда, кытыгылап кутулуп кетээрин көбүбүз деле билбейт болушубуз керек.

Чымчык алса кокустан,
Оңго, солго жыгылат.
Кытыгысы келгенден,
Коё берип кур калат.
Чымчык чыгып кетти деп,
Көргөн киши таң калат.
Учуп чыкса кайрадан,
Канат күүлөйт зыркырап.
Көрүп алып таранчы,
Жаман качат чыркырап.
Кекилик жана чил көрсө,
Катуу качат дыркырап.

Айры куйрук өтө жырткыч келет.

Бака көрсө басып жейт,
Жылан көрсө имерет,
Баштан мыкчып асманда,
Тытып жутуп жиберет.
Жөжө көрсө айрыкең
Май көргөндөй имерет.
Балдар менен кемпирди,
Чууга салып жиберет.

Күйкөнү билбеген жан болбосо керек.

Чычкан көрсө асылган,
Чеңгели чексиз ачылган.
Кармай калса тырмагын,
Кадимкидей батырган.

Байкуш деген куш бар экенин мен биринчи Саякбайдан таптым.

Жүнү кооз, сарала,
Уя салып бу дагы,
Дайым жүрөт талаада.
Жапалактан көп мыкты,
Камкордугун карачы.
Айла менен жан багуу,
Бул байкуштун санаасы.
Канатынын кайкысы,
Тумшугунун тайкысы.
Жүнү чаар, өзү бар,
Жакын барып карасаң,
Бакырайган көзү бар.

Үкүлөр

Күндүз көрбөй, түн көрөт,
Чөп бүрүн жеп күн көрөт.
Жайда болот, кышта жок.
Жаман коркок өңдөнөт,
деген канаттуу - Жапалак.

Жорулардын үч түрүн ырдайт.

1. Балта жутар көк жору

Тумшугу бар, тырмаксыз,
Тарп андыган болжолу,

Бөрү тытып жегидей,
Куштун мындай чоңдору.
Сөөк аңдыган кологой,
Өзү эмгек кылууга
Өлсө жакын жолобой,
Таманын ташка таптаган,
Жон-жондорду сактаган.

2. Журтчу жору болсо журт аңдып жашайт.

Тумшугу тура, мойну узун,
Кампыйгансып канаты,
Көчкөн журтту көздөйт ал,
Журтчу деген чын аты.

Үкү топуларга сайылган үлпүлдөк канаты бар Ак кажыр.

Кайкалап учуп ак кажыр
Тоо заңгелин сыдырган.
Кулак угуп, көз көргүс
Жердин баарын кыдырган.
Тумшугун ташка бүлөгөн,
Мал өлүмүн тилеген.
Арык койду көргөндө,
Жаны калбай имерген.
Жаралууга жолукса,
Демде жутуп жиберген.

Муну мындай таштайлы,
Эми Сакеңдин сүйгөн
Бүркүттөрүнөн баштайлы.

Бүтпөс баянын анан Сакең минтип улайт. Бир нече түрлүү бүркүт бар. Алардын ичинен эң чоңу, барып турган батыры - Калдыр канат, Муз мурут. Үстүнөн кар кетпеген мөңгүгө тууйт. Аны ала төлөк кар кеткенде басат. Жер көгөрүп, көк чөпкө жан кирген кезде жумурткасын ачат. Эчки менен текени, аркар менен кулжаны бөктөрүп, зоодон-зоого, тоодон-тоого, кыраңдан-кыраңга кыдырып жүрүп, акыры баласынын алдына тартат.

Көзү табылгынын чоғундай кыпкызыл, мойну койкойгон, куйругу узун, канаты жайык. Муз муруттун сырын билип, жакшы багып тапка кийрип, анан томогосун

тартсаң мындан жан-жаныбар кантип кутулат? «Айдайт!» деп сүрөп турсаң көзү көргөндүн баарын алат. Бирок мунун тукуму оңой менен колго түшпөйт. Эгер түшсө - кемибес кенч түгөнбөс мүлк.

Андан кийин Келте боз жана Жанбоз деген бар. Бул экөөнүн куйрук, канаты келтегирээк; туурасы чоң, балтыры жоон, уурту салаңдап, жүнү сайдын ташына окшоп, түрлөнүп турат. Өзү каңшаарлуу болуп, кабактуу келет. Көзү айланып жаткан көк иримдей көпкөк. Эгер алкымын ачып көрсөң көөдөй кара.

Жанбоздун жүнү эжигейдей сары болот. Өзү мээлейге жакын, колго оп-оңой конот. Көзү айрандай ак, боо тагары эки элиге чыкпаган кыска. Эгер таарынтып койсоң аны эч унутпай, эсине бекем түйүп алат. Жанбоздун ар мүчөсү жанды кубантып, көңүлгө толот. Серпкен жерин булатат, сени аябай кубантат. Салсаңар ушул Келте боз менен Жанбозду салгыла. «Келте боз салсаң кеңирсиң, Жанбоз салсаң жарырысың» деген эмеспи карылар.

Жогоруда айтылган үчөөнөн кийинки - Чокунун карасы. Аны көтөрүп жүрүп, атыңдын бели жооруйт; көпкө чейин эч нерсе алдыра албай көңүлүң ооруйт. Чокунун карасы жору куйрук, жоон билек болот. Өзүңдү жоботуп жүрүп, өлөрүндө бирди араң алат. Муну убара-чыркоонун тукумунан дешет.

Молор аттуу бүркүт да бар. Жүнү өрттөй кызыл; мурдунун эки таноосу кенен; өзү калжайган калча, маңдайы кашка; оң саны менен сол санында эки-үчтөн ак жүнү болот. «Оролмо тоонун асыл куш, табын тапсаң күндө ырыс. Молорду салсаң болорсуң, кызыгына тоёрсуң. Кырды кырдап, бел ашып; муз төшөнүп, таш басып... барып, пайдалуу жерге конорсуң» - дейт.

Андан кийин - Карачык. Карачыкты кааласаң томогонду ала чык. Муну таануу оп-оңой.

Бүркүттүн тумшугундагы сары сөөк - көнөө деп аталат. Так ошол көнөөдө серейген муруту болот; муруттары камандын азуусу сыяктуу көнөөнүн үстүндө кайчылашып турат. Тырмактары канга малар замат кайрадан тартып алгансып кып-кызыл; алардын учун учтап койгонсуп, түп-түз мыкка окшойт. Куйругунун учунда төрт эли жери көмүрдөй кара. Мындай белги бүркүт аттуунун баарында бар. Андан өйдөрөк жейрен тээп кеткенсип, жейрендин туягынын изи турат. Ошондуктан муну уядан учуп чыгары менен эле таануу оңой.

Бүркүттүн анык шумкары - так ушул Карачык. Качырган да: түлкүнү, бөрүнү, аркарды жана кулжаны албай койбойт. Канатынын күүсү, куушуруп кирген сүрү, күркүрөгөн үнү айбан эмес, адамдын да жүрөгүн түшүрөт. Кармасаңар мына ушул Карачыкты кармагыла.

Анан: Желдүү Сыргак, Желбегей Сыргак дешет. Бул экөөнүн түпкү тукуму бир болсо да кийин бирине-бири кошулбастан тап-такыр бөлүнүп кеткен. Буларды да танып алыш оп-оңой, камгактан жеңил. Тумшугунун эки жагы тең көзөөч менен көзөп койгонсуп жырык болот, ошондуктан тили кып-кызыл болуп көрүнүп турат.

Желбегей Сыргак өзүнүн эки канатын шалпайтып коё берет. Ойду ой, тону тоо дебестен эч нерсени ылгабай учат. Бул эки Сыргак таптаган, таптабаганыңа эч карабайт; мейли арык, мейли семизине карабастан көзүнө көрүнгөндү ала берет. Туурга комдоп койгон сары атандай болуп, тынч олтурат. Тырмактарында зым менен бекем байлап, анан кайрадан чечип салгансыган белгилер бар. Анысы кадимки эле аялдар колуна салынып жүрүүчү шакек сыяктанат. Ошондуктан муну «Беделде-ри беш-бештен, белгилүү салар көй кашка» дешет.

Мына ушинтип биз: Муз мурут, Келте боз жана Жан-боз, Чокунун карасы, Молор, Карачык, Желдүү Сыргак Жана Желбегей Сыргак деп бүркүттүн сегиз түрүн айттык. Булардын ичинен Чокунун карасынан башкаларынын бары салган ээсин байыта турган кыраан бүркүттөр.

Куш билги Сакендин айтымы боюнча бүркүттүн ичинен «Чокунун карасы дегени бар, бөксөнүн аласы дегени бар. Чокунун карасы дегени жамандын жаманы ошо, сайма куйрук, чондугу жорудай. Бөксөнүн аласы деген бар. Ал кекилик челди кууйт, жай болгондо баканы, жыланды, ышкындын башын жейт. Кара Бүркүт деген бар. «Кара бүркүт жанпозго табы менен теңелет. Жакшы атка жаман ат жалы менен теңелет».

Жаман сары деген бүркүт, бүркүт аты эле болбосо,

Талаалап учуп чөл сактайт,
Чычкан аңдып, жансактайт.

Ал эми Жалпак Сары дегени кулан-бөкөн алат. Колго тийиши кыйын. Ал аты адамдын оозунда болгон менен өзү көктө, мээ кайнаган чөлдө болот.

Кеменгерден жети собол

75. ...Байлык кимди гана мансабына мас кылбайт.

Эгерде ашкере байлык күтүп, бар дөөлөттөн баш айланып турса Саякбайдын Манасын тыңдасаң, андай көр дүйнө көзгө арзыбай калат. Өзүңдүн өтө деле бай эмес экениңди сезээрсиң.

...Бийликке бийик көтөрүлгөндө каада күтүп, мүнөзүн жасалма өзгөрткөн канча мырза чалыш кыргыздын жигиттерин көрдүм. Ошолор көз тумандаткан андай ирмемдерде Саякбайдын Манасын бир угуп көрүшсө, өздөрүнүн бу жарыкта өтөлө кичинекей пенде экенин сезишер дейм.

...Төбөң көккө жетип кубанычың койнуңа батпай, жүрөгүң жарылып кетчүдөй согуп турса да Сакеңе кайрылып келсең керемет үнү, кемибес сөзү, кебелбес кенчи менен көңүлдү жайгарып койоор.

...Бирөө шагыңды сындырып, көңүлүңө көкөйдөй тийсе Саякбайдын Манасынан жардам сураң. Башыңды жөлөп, таяныч табылып, багыңды ачкандай болоор.

Ошондой эмеспи.

...Тируүлүктө кайсы адам бир кеселдебеген. Бир жериң ооруп, жаныңа даба табылбай турса кайрале кеменгер Саякбайды тыңдасаң жардам келээр, үнү менен аластап, сүрү менен оору алыстаткан жайы бар эле.

...Кимдир бирөө «кыргыз жалкоо, кыргыз арак ичет, кыргыздан намыс кеткен, кыргыз бириге албай бөлүнүп жүрөт дайыма» деп намысыңа тийсе Саякбайдан гана эм болоор дары табасың. Кадимкидей аруулайт.

...Коргогон чеп болуп, калкалаган калканч болуп, керек болсо суурулган кылыч болот. Намысыңды көкөлөтөт. Кыргыз экениңе кайра сыймыктана кетесиң. Түпкүлүгү бу дүйнөгө кыргыз болуп жаралып, кыргыз эненин эмчегин ээмп, кыргыз суусун ичип, кыргыз аба-сынан кере жутуп, анан Саякбайдын керемет дүйнөсүнө аралашпай жашап өтсөң, андай өмүр арман өмүр болоор, жалган өмүр бойдон калаар.

Кечикпейли.

ПРОЛОГ ОРДУНА

Гений менен интервью (Саякбай Каралаев менен маектешүү)

76. - *Сиз үчүн дүйнөдө Манастан да кымбат эмне бар?*

- Эй, ок!.. Мындай акмак суроолор менен мага кайрылбай жүр. Бу жер үстүндө кыргыз үчүн Манастан ыйык күч жок. Айкөлүмдөн айланайын...

- *Былтыр 2009-жылы август айында Бишкек шаарынын чок ортосуна Жолой, Коңурбай, Шыпшайдардын эстелигин орнотуп алышып, эки күндө эл ызы-чуу көтөргөн соң гана жок кылышты...*

- Элден айланайын, намысына тийип атса энең... балдары. Эми аны ким атайын жазаса алыс узабайт. Жаңылып, билбей коюп алышса Айкөлүмдүн ичи кенен эмеспи, баарын кечирет.

- *Ал эми Кароол Чокуга барып, кетмен-курөк менен казышып, алтын издегендерди не деп түшүнсөк болот?*

- Айтып келем го «мал аласы сыртында, киши аласы ичинде» деп... Кыргыздын душманы качан болсо жеңинин ичинде жүрөт. Алар атайын курмандык чалып, кечирим сурабаса бала-бакырасына чейин залакасы тийиши мүмкүн.

...Эй бала, сен да бир «Жан койбос» окшойсуң. Тим койсо улам эле мага суроо берип атасың. Эми менин суроомо жооп берчи! Тиги Төрөкулдун баласы, мыкты чыкма жазуучу эмне кылып жүрөт?

- *Аксакал, ал киши 2008-жылы жайында көзү өтүп кеткен.*

- Туу-й ата (деп санын бир чаап алды да), анда бөксөрө түшкөн турбайсыңарбы. Тайыздап кеткен турбайсыңарбы.

- *Саякбай ата, сиз эгерде манасчы болбой калсаңыз ким болмоксуз?*

- Ок, сен тажаткан суроолорду берип, йе, таягым менен чоку талаштыра бир басып алсам, атаң ооз-зрайын.

«Мени манасчы болбосоң ким болмоксуң» деп, мени сынайт. Мен манасчы болбосом киши болбой калмакмын. Ии, тойдуңбу жообума, жубарымбек десе.

- *Анан сиз аскерде жирип Бухарада эмирлерге каршы согушуп, өзбектин байларынын үйүнөн бир кап алтын таап алган дейт го.*

- Ии, эмнеси бар экен... Ошол да сөзгө арзыйбы.

- *Ошол алтынды мамлекетке өткөзбөй эле өзүңүз алып калганда эмдигиче миллионер болмоксуз да.*

- Эй, сен бала көзүңдү ачып жүр. Кычыткы сөздөрдү даярдап келиптирсиң. Мени алтын менен азгырып Манастын жолунан чыгарайын дедиңер беле. Алтын - бу бок дүйнө. Көр дүйнө. Чыныгы алтын Манаста уюп жатат. Казган сайын түгөнбөйт.

- *Саякбай ата, Айымкандын бозосунан ала келдим эле, куюп берейинби?*

- Ийе, баяле ошентпейсиңби, сен ушу тажаткыр бала экен десем, тарбия көргөн бала окшойсуң (деп туруп бир чоң кесе бозону кулкулдатып жутуп алды. Маашырлана бозо болуп калган муруттарын аарчып, ичинен бир ыраазы болгондой көздөрүн жымыңдатып алды).

Бя бала, садагасы, буга дейре кайда иштеп, эмненин куртун терип жүрдүң, тегиң ким?

- *Өзүм Чүйдөн болом. Сарыбагыш уруусунан, Жантайдан. Мурда эки жолку чакырылышта депутат болуп шайландым.*

- Азыр эмне иш кылып атасың?

- *Сиз жөнүндө китеп жазып атам.*

- О, иттин баласы, жана эле ошентип айтпайт белең (өзүн жамбашка бир чаап сүйүнүп алды). Алың жетеби. Тилегиң дурус экен...

- *Ооба, жетет деп ишенип келип атам да.*

- Деле жүрөктүүсүн көр. Мобу таягым менен кырк жолу чабайын. Чыдасаң анда мага да чыдайсың. Тос жамбашыңды (деп таягын камдап калды).

Мен же качып кетүү ыңгайсыз, же чын эле чаап ийеби деп элейип туруп калдым.

Бир тарс жарылып каткырып алды да, чекемен жыттап:

- Бир чымчып көрөйүн дегем да, айланайын. Ушундай баланы өстүргөн ата-энеңден айланайын.

- *Ата, эми өзүңүз жөнүндө айтып берсеңиз китепке киргизейин дегем.*

- Жаза турган сен болсоң, анан мен өзүмдү айтып берейинби. Мен айтсам Айкөлүмдү айтам.

Айланайын, кагылып, тегеренип кетейин, мени ташка чегем деп Тургунбай канча жүрдү, кагазга сүрөткө түшүрөм деп Сүймөнүм тажабай келип-кетчү эле, Болот менен Мелис болсо бир-эки жылдап кино эмей эле кыйноо экен, ары-бери сүйрөштү. Мукаң да (М.Ауэзовду айтып атат) бирдеме жазам деп жүрүп өзү өтүп кетти. Ошолорго өзүм жөнүндө айтып бербеген, эми сага айтып беремби.

- *Саякбай ата, кимди өзгөчө сагындыңыз?*

- Кара Чолок Бүркүтүмдү сагындым. Күндө түшүмө кирет. Шаңшып сайраганы бир укмуш, кырааным десе (бир саамга тынып, бир нерселерди эстеп, ичинен жашыгандай боло түштү).

...Бир кезде төгүлүп, айгайлап Манас айтып атат. Анан кайдандыр эле келип аны эл тегеректер алыптыр. Бир саам убакыт өтпөй элдин баары шолоктоп ыйлап атыптыр, манасчынын көзүнөн да буурчактап көз жашы агып атат. Ыйлабай мен эле калыптырмын, эки жагымды карап, колумдагы дептерим менен калем сабымды кармаламыш болуп коём. Элдин бары ыйлап атса анан мен эле ыйлабай турсам, өзүмдү кылмыш кылган адамдай сезип кеттим. Анан адегенде калп эле ыйламыш болуп барып, бара-бара чындап ыйлап, элге кошулдум.

...Ойгонуп кетсем түшүм экен. Түнкү саат 4.20. Анан ошол түндөн баштап ушул китепке кириштим. Бул күн 2009-жылдын 27-октябры болчу.

Соңку көз ирмем

77. 1971-жылдын май айынын башында Саякбай ооруканада жатат дегенинен ал-жайын билип, көрүп келейин деп Кыргыз эл акыны Абдырасул Токтомушев барып калат. Оорусу катуу болуп, киши тааныбайт, эс учун билбейт. Бирок, күңгүрөнүп «Манас» айтып жаткан болот. Доктурлар, абалы бүгүнтөн баштап өтө оордогонун, бирок оордогон сайын куюлтуп «Манас» айтып киргенин айтышат. Коңшу палатада буту ооруп жаткан Николай Удалов да манасчы түн бою Манас айтып чыкканын кийин эскерип атпайбы.

Бир укмуш айтат. ...Сокурдун көзүн ачып ийчүдөй. ...Чагылганды колго кармап алып асманды тилип жаткандай. ...Жер тоголонуп бараткансып. ...Дайраны артка агызып жаткандай. ...Ааламды алаканга салып алып, ачып-жуумп калчап жаткандай. ...Муңу менен муз эритип жаткандай.

...Дайым жакшылыкка кечигип келген кыргыз, дайым жакшы адамдын касиетин бир күн кеч түшүнгөн кыргыз, бу жолу да кыргызчылыгын кылып, Сакеңдин соңку сөзүн жаздырып калганга жарабады. Аттигиниң!

Оо, Кудайдын кудурети!

Кайран Сакең!

Эстен танса да, акылдан танса да Манастан танбаганын караң!

Өлүп баратып да оозуна Манасты оозанган Саякбай!
Өлбөй калаар болсочу!

Өмүрүнүн эң соңку көз ирмеминде өмүр кымбат болбой Манас кымбат болгон, Өмүрдөн да улуу бул не деген керемет күч!

Өлүп баратып керээз айтпай Манас айтканын караң!
Манас өлүмдөн да күчтүүбү?

Өмүр! Ашып кетсе жүз жыл болоор. А Манас миң жылдап келатпайбы. Өмүр менен Өлүмдү тоотпогон өлбөстүк сыңары.

...Акылмандын кебине, ...алптын күчүнө, ...байдын дөөлөтүнө баш ийбеген Сакең эми ушу бир болбогон өлүмгө баш ийип калыптырбы! Ал жеңилбес... Өлбөс... Өчпөс... Бүтпөс... Көөнөрбөс.

Адам баласы өлүп баратып кыйналат, ооруйт. «Эне» деп кыйкырат. Эчак өлгөн энесинен жардам сурайт. Же тамчы суу сурайт. Ошол тамчы суу өмүрүн узартчудай сезилет. Эс-акылы ордунда болсо керээзин айтат. Дүйнөсүн бөлүштүрөт. Ал эми өлүп баратып «Манас» айткан Саякбайды кантип түшүнсө болот. Манасы менен жашап, Манасын туу тутуп, Манаска гана баш ийип, калган дүйнөнү кыпындай көрбөгөн Сакең өзү да Манастай жашады. Албуут. Бийик. Парасаттуу. Өлүп баратып Манас айткан не деген касиет. Акылга сыя бербеген көрүнүш.

Кимибиз, кайда, качан, кантип көз жумабыз, эч ким билбейт. Ал тагдырдан. Кимдир бирөө эң соңку көзүн ирмеп баратып баласын ойлойт, сүйгөн жарын ойлойт, артында калган дүнүйөсүн ойлойт. Анан өлүп баратып Манасты ойлогон Саякбай өзү мага Манастай туюлат. Тирүүсүндө өлбөчүдөй сезишкен адамдар акыркы ирээт Манасты угуп алсын дегенби? Денеси жерде калды, үнү, руху, жаны көккө кетти оболоп. Же алакандай аз, аттын кашкасындай кичине кыргыз элим Улуу Манасты тумардай тута жүрсө эч качан кемибейт дегенби?

Эң соңку ирээт шолоктоп «Манас» айтып жатып нени ойлоду экен, нени төктү экен? Табышмак. Куду түбүнө эч ким жетпеген Манас океаны сыяктуу.

Өлүп баратып Манас айтканы, Саякбайдын өлүмгө жеңилбеген эрдиги, баатырдыгы.

Дин китебинде айтылат «Эң ириде сөз болгон» деп. Сакең өз өмүрү менен далилдеп атпайбы, адам көз жумгандан кийин да эң соңунда сөз калганын. Өлбөс. Өчпөс.

Аттигиниң, ошентип күпүлдөп «Манас» айтып жатып Сакең көз жуумп кете бериптир.

Улуу манасчыны жерге жашырган күнү Асман ыйлап турду.

Саякбайдын сөөгүн соңку сапарга узатып жатканда Чыңгыз Айтматов көрүстөн башында туруп: «Ай, таң, ушул улуу адамдын кадырына жеттик бекен?» деген оор үшкүрүгү бүгүнкү күнгө дейре кулагыбызга угулуп тургансыйт.

Канкор Манас өлгөндө
Калк жыйылып көмгөндө.
Карагай ыйлап, тал ыйлап
Калың журттун баары ыйлап,
Алтымышта кары ыйлап,
Алтыдагы жаш ыйлап,
Арак ичкен мас ыйлап,

- деп Сакең өзү боздогондой топурак салганы келгендер кылкылдап турду. Өрт жүрөгү сокпой калды. Бирок руху өчпөдү. Кумайык улуп, Ак шумкар боосун тытып, кудум Айкөлүнөн ажырагандай болду.

Сөөгүн көөмп, эл суубады
Өлүгүн алып, жер суубады.

Жүз жылда бир көрүнгөн куйруктуу жылдыздай бир келди да дүйнөгө. Кайра кетти дүйнөдөн.

Кайран Сакең, өзү өлсө да үнү менен тирүүлөргө таасир берип келет. Рух берип келет. Энергия берип келет. Денеси гана өлөт. Руху кайып болуп кайдадыр кеткен сыңар. Ошон үчүн Саякбай тиги дүйнөдө жөн жүрбөй жаш манасчылардын түшүнө кирип, «Манас» айттырып жүрөт. Аян берип келет, өзү Алп Баатыр сындуу.

Саякбай каза болгондо музыка менен узатуу биринчи башталды. Жанагы эски филармония бар го, азыркы куурчак театры, ошонун фойесине министр Кондучаловалар табытын алып келип коюшкандан кийин, Бейшеке Жандаров жана Самара Токтакуновалар «Көкөй кести» менен «Сынган бугуну» кезек менен сыздатып чертишти. Ушул эки трагикалык күү а балким Айкөл Манас өлгөндө да чертилген чыгаар...

Мамлекет деген сөз кымбат. Бирок кыргыз тарыхында мамлекет жок болуп кеткен замандар болгон. А Манас эч убакта жок болгон эмес. Манас аркылуу мамлекет болуп жаралган элбиз. Манас касиети менен гана кул болоордо эл болгонбуз. Кум болоордо көл болгонбуз. Шондуктан Манасты колдоо мамлекеттик парз болуусу ылаазым.

...Өмүрү бир гана күн жашап чиркей өзүн бактылуу сезет экен.

...Бир гана түгөй тапканча жашап көпөлөк өзүн чексиз бактылуу сезип, бакытка балкыйт экен.

Андай болсо, 77 жыл жашап, анын дээрлик алтымыш жыл бою Манасты даңазалап жашаган, анысы го анысы, анан өлүп баратып да Манасты даңазалаган, Манасын оболоткон Саякбай бактылуу эмей, анда ким бактылуу?

Ар бир кыргыз, мейли ал кыргыз тилин анча билбесин, кыргыз салтын чала-бучук билсин, мейли жалкоо болсун. Баары бир анын жүрөгүндө Манас бар. Демек, жаман кыргыз жок. Улуу кыргыз бар. Улуу Манас бар. Аны уламада улап айткан Саякбай бар. Демек, баары түбөлүктүү. Күндөлүк өмүр гана, тирлик гана...

Чаңдуу жерде чым жараткан Саякбай,
Чөлдүү жерде көл жараткан Саякбай!

Сакең өзү жомоктон жаралып, кайра өзү жомокко айланып кеткендей.

...Тигине, чокусуна Күн уялап, мөңгүгө чагылышып Теңир-Тоонун ак кар, көк музу жатат чулу алтындай уюп. Ошону көрүп жашоо кандай бакыт. Ал түбөлүктүү.

Анда Теңир-Тоонун кокту-колотунан торолуп, оргуштап сан миң булагы агып чыгып Улуу Нарын дайрасын түзөт. Кыргыздын денине кан болуп, жашап да, жашатып жаткан да ошо. Ал түбөлүктүү.

Тоолор өлбөйт. Алар түбөлүктүү. Ал тоолорду аралап Манастын Саякбайы өлбөстүр. Тоолор карыйт. Манас карыбайт. Сакеңдин айгайлаган үнү төрөлөлөк наристелер үчүн да угулуп турар. Мен ошого ишенем. Манас бар жерде Саякбай жашап жүрө берээри чындык эмеспи.

Дал ошол сыңары Улуу Манас дастаны да, аны бир башкача обон салган Саякбай да түбөлүктүү. Кыргыз жүрөгү согуп турганда, кыргыз көзү көрүп турганда, кыргыз кулагы угуп турганда, кыргыз сезими туюп тур-

ганда Саякбайдын Манасы дайым жаңырып тураар. Азаттыкка улам үндөп. Манасты даңазалап. Кыргызды өлбөс кылып.

Манас кыргызга тете жашаса, Саякбай Манаска тете Манас айтты. Шондуктан ал эр Манастын Саякбайы.

...Жаны чыгып баратып да Манас айткан Саякбай! Бу эмне талантпы? Жок, андан да бийигирээк. Эч бир адабиятчы бул фольклордун күчү деп мени ынандыра албайт. Же болбосо эч бир медик бу оору деп мени ишендире албайт. Космоско жеткизген илим, атомдук бомбаны ойлоп чыгарган илим, бирок кеменгер Саякбайдын бу касиетин түшүндүрүп берүүгө али алсыз.

...Бирин чокундуруп, ...бирин сыйындырып, ...бирин намазга жыгып, кай бирлерин фанат кылып жиберип аткан диндин күчү да бунун жандырмагын чечмелеп бере албас. Ушундай эмеспи, Сакең өзү айтмакчы.

Бул башкача күч. Такыр башкача касиет! Манастын касиети! Муну түшүндүрүп айтуу мүмкүн эмес. Сезүү гана керек.

«Манас» кайда деп күтүүсүз сурасаң кыргыз баласы көктү карап ойлонот. Демек руху көктө. Дал ошол сыңары Саякбайдын руху Улуу Тоолордун бийигинде дастан айтып жүргөндөй.

Сакең Манас айтып жатса кыргыз өлбөстүк үчүн Ант берип жаткандай сезилет магаң...

Биз кыргыздар, эгерде бу дүйнөдө жалгыз эле Саякбайды жараткан болсок, ошонубуз үчүн эле бу ааламда улут болуп жашоого акыбыз бар.

Ушуга чейин Манасты толук угуп бүттүм деген кыргызды кездештире элекмин. Улуу дастандын дагы бир жери айтылбай калгандай. Түпкү сыры али ачыла электей. Ошон үчүн ал бүтпөс жомок. Ал бүтпөсө демек, С.Каралаевдин өмүрү бүтпөйт.

Кыргыз кыргыз болуп төрөлгөнү не деген дөө-шаалар, баатырлар, зор таланттар өттү да кетти дейсиз. Эгерде ошол көзү өтүп кеткен маркумдардын ичинен бир эле кишини кайра тирилтүүгө Жараткан мүмкүнчүлүк берсе, анда мен ойлонбой туруп эле Саякбай Каралаевди кайра тирилтүүбүз керек деп айтаар элем...

Түбөлүк жаша, Айкөл Манас Руху!

II. МАНАС КЕРЕМЕТИ

1. Түш

Орошон акын Алыкул Осмонов да Манас адегенде манасчыга аян берип, түш менен келээрине өтө ишенген. Маселен, Жаңыбай манасчы ага: «Манасты түш көрбөй айтат деген бекер, манасчы болордон беш-он жыл мурда Манастын арбагы түшүмө аян берген. Эгер чындап эрегиштире турган болсоңор Манас баатырдын сөөгүн деле таап берем. Бирок көрсөткөн менен көргөн кишилердин укум-тукумуна каргыш тиет», деп саксактаган экен.

* * *

Түштөн аян берип, ырчылык кылуу тээ Европа маданиятында VII кылымдан баштап эле кездешет. Бул тууралуу академик В.М.Жирмунский англиялык акын-ырчы Кэдмон жөнүндө буларды жазып калтырган. Кэдмон жаш кезинде дегеле ырга шыгы жок экен. Ар дайым ырдоо кезеги ага жеткенде уялып сыртка чыгып кетчү. Бир жолу ошентип ыза болуп качып чыгып, сыртка желөнүп отуруп уктап кетет. Түшүндө бир каардуу киши келип, «Сен ырдап беришиң керек» дейт. Кэдмон болсо «Жок, ырдай албайм» дейт. Бирок, тиги сүрдүү киши «Ырдайсың дедимби, ырдайсың» деп, бу жалган дүйнөнүн кантип жаралганын ырдатат. Эртеси ойгонуп, түндөгү ырдаган ырды эстеп кайталайт. Анысын монастрдагыларга айтып берет. Укмуштай обону менен дүйнө кантип жаралгандан баштап Христостун өлүмүнө чейин.

Ошентип, Кэдмон Жараткан өзү түшүндө аян берген диний ырчы катары атагы жалпы Англияга таанылат.

Келдибек манасчынын түшү

Келдибек манасчыга Чүйдө кой кайтарып жүргөндө эң алгач Айкөл Манас кырк чоросу менен жолугат. Күндүз эле Манастын кырк чоросу ага: «Келдибек, жол жүрүп баратып, сеникине түнөдүк, сенден кийин Сагымбайдыкына түштөнөбүз, Тыныбек менен болсо жөн эле жолугабыз. Бизди жөн эле ак ниетинден тосуп аларсың, биз түшкү тамакты черик Кожомкелдикинен ичебиз, бирок анын өмүрү кыска болот» деп айткан болот.

Ал эми экинчи ирээт кырк чоро Манас менен чогуу келет. Аккуланы теминген каардуу жана сүрдүү, чолок

кара сакалчан, ар бир көзү алакандай чоң, от күйүп турган бир зор киши: «Манас деген мөн болом» деди. Аны менен кошо сары ала ат минген, нур жүздүү, бакыракай көздүү, буудай түстүү сакалчан адам «Мен Алмамбетмин» деди. Анан Келдибек ак боз ат минген сакалы куудай кишиге кайрылып, «Сиз ким болосуз?» дегенде: «Мен жакын тууганы Бакай болом» деп жооп кайтарды.

Алар анан Келдибекке минтип эскертишти: «Эгерде сен ар жылы ата-бабалардын арбагын эстеп, бизге арнап жандыкты курмандыкка чалып турсаң, сенден эркек тукум калат, эгерде бир эле жолу ушуну унутсаң, анда эч теке жардам бербейт, сен тукумсуз каласың».

Алар үчүнчү ирээт, акыркы жолу кездешкенде мындай дейт: «Сен бизди ырдап, бизге сыйынып жүрдүң, бирок биз айткан шартты бүт бойдон аткарган жоксуң, ошондуктан сенден эркек тукум калбайт, бир эле кызың болот».

Чындап эле Улуу Манасчыдан ошентип эркек уул калбады.

Тыныбектин түшү

18 жашында зоот аттарды минген курал-жаракчан сүрдүү баатырлар түшүнө кирет. Ошондо сур ат минген, орто бойлуу жигит: «Ак сакалы чүчтөдөй, Устакана мистедей, Маңдайында тырыш жок, Ак жүзүндө бырыш жок, Сүлөөсүндөй керилген, Сүйлөсө Адам эргиген, Караңгыдан жол тапкан, сөз тапкан карыя Бакай ак сакал, как ошону таанып ал... Тээтиги карарган калың эл - Коңурбайдын колу. Биз аны тосуп туруп, жапыра сайып, тымтыракайын чыгарабыз. Эми эртең конгон жериңде бир кара кой болот, ошону Манас Баатырдын арбагына арнап союп, ошол жердеги элге Манасты айтып бер. Манасты айта жүрбөсөң майып болуп каласың» дейт да, дүрбөп жөнөп кетет.

Кийинки күнү Шаабага барып, бир кара кой союлуп, Тыныбек тынбай төгүлүп Манас айтат. Бүткөндө талып жыгылат. Эки жыл өтүп, атасы Чоңбаш манасчыга жиберет. Ошондон таалим алат.

Балыктын түшү

Кокон хандыгына алык-салык төлөш үчүн кыргыздын манап, байлары Балыкты кой айдатып Наманганга

жөнөтүшөт. Жолдо баратып үч жолдошу менен Манастын күмбөзүнө түнөп кетели деп ойлойт. Түндөсү жамгыр төгүп келгенде алар далдоо кылалы деп күмбөздүн ичине кире качышат. Балык жылуу жайга киргенде көзү ирмелип, уктап кетип, кулагына аттардын дүбүртү угулат. Ойгонсо жанындагылар кызуу уйкуда экен. Сыртка чыкса 40-50 атчан турат. Аларга салам айтса, алик алышат. Балык адегенде аларды бул жакка жиберген малдын ээси Кушбектин кишилери го деп ойлогон. Бирок аларга эч окшобойт. Баары тең тандап тизгендей бойлору да бир, баш кийимдери, куралдары да окшош. Балык денеси дүркүрөп, эмне болгонун билбей эс-мас. Ошондо сакалы белден чубалган карыя: «Сен бизди тааныган чыгаарсың?» деп сурайт. Балык коркуп кетип: «Мен сизди мурда көрбөптүрмүн, бирок билет болушум керек» деп жооп берет. Анда атчандар: «Эми билбесең бизди биллип жүр. Сен биз ээлик кылган мүрзөгө келдиң. Бизди элге ырдаган Токтогул деген ырчы болгон, эл-журт жакшы тааныган Толубай деген сынчы болгон. Сен да бизди ырдай жүрүшүң абзел.

Сен Балык,
Уксун калык,
Абдан айткын жазып.

Сенин оозуң да, көзүң да балыкка окшош экен. Эми сен Балык деген атка коносуң. Эшек минип жүргөндүктөн эми ага ат тартуулашып: «Жолдон бир быштыны кездештиресиң. Ал сеники болот» деп, аны Бакай ата, Алп Манас жана анын кырк чоросу менен тааныштырат да көздөн кайым болушат.

Балык Наманганга келип, ошондо кирген суудай күндүр-түндүр элирип токтобой Манас айтып баштайт. Улуу дастандын дайрасы ошентип башталат.

Чоюкенин түшү

Бир жолу жайдын күнү Кызыл-Кыя ашуусуна жеткенде атын тушап коюп, өзү көк чөпкө жатып, уктап кетет. Түшүндө алдынан бир ак сакал киши чыгып, ага жол көрсөтмөкчү болуп баратат. Анан бир үйүр жылкы көрүнөт. Аларды аралап өтүп, чоң боз үйдү көрүп, ага киришет. Төшөктө өңү сур бирөө жаткан экен, учурашса алик албады. Жыйылган жууркандардын жанында көөкөрдө куюлган кымыз турган экен. Бир «кулк» этки-

зип жутуп алат. Ошондо аксакал Чоюкеге «Мынабу киши Манас деген ушу болот» дейт.

Анан боз үйдөн чыгышып, башка боз үйгө киришет. Ал жерде акжумал, бакыракай көздүү, сулуучумак бирөө отурган экен. Дагы кымыз жутат. Бу киши Алмамбет деп тааныштырды баягы карыя. Ошентип ал аксакалды ээрчип кырк боз үйгө кирип, ар биринен бирден кесе кымыз ичет. Ойгонсо кеч кирип кетиптир. Ошондон кийин Манас айтып баштайт.

Шапактын түшү

Залкар манасчылардын дагы бири Рысменде уулу Шапак манасчы кантип түшүнөн аян бергенин кочкорлук К.Мамбетсыдыков минтип эскерет, Шапактын кийинчерээк мындай шаркыраган тоо суусундай күрпүлдөп, күндөп-түндөп «Манас» айтып калышы тууралуу айылда бир нече аңыз сөздөр айтылып калган. Анын бири мындай, Шапак Көл тараптагы бир чоң ашка барып, атчан жалгыз жол жүрүп келатып күн кечтеп, иңир кирип кеткендиктен үйүнө жетпей, Кош-Дөбөгө конуп калат. Атын жайдактап, тушап отко коюп, ээрин жазданып жатып, көзү илинип кеткен экен. Аңгыча аттын кишенеги, туяктардын айлананы дүңгүрөткөн дүбүртү, чукул эле жерден угулуп, көзү умачтай ачылат. Көзүн ирмеп-ирмеп алып, алактап карай салса колдоруна карагайдай найза алган, тулпарлары кичи тоодой заңкайган, мурду тоонун сеңирдей, көрүнгөндү жегидей дөө адамдар жоо-жарактарын кыңгыратып, маңдайында турушат. Ичинен келме келтирип, «Манас атамдын арбагы колдой көр» деп кобураганча астыңкы ээрди калбыйган, үстүнкү ээрди далбайган, ал муруту сеңирдей, айбаты албарс темирдей, алтын менен күмүштүн бир өзүнөн бүткөндөй, алды катуу кара жер, жерлигинен түткөндөй, жолборс жүрөк, таш билек, жону калың, жар кабак, бирок мээриминен таш эрип, кумурскага да жамандык кылбачудай сезилген бөтөнчө алп адам алдыга чыгып, «Ички дүйнөдөгү бугунду тартынбай түгөтө айтып, бай казынаңды элиңе чача жүр. Ансыз да сеники түгөнбөйт. Ошондо Манас атаңдын арбагы колдойт, о-м-ий-и-н!» деп бата берип, анан бардыгы көздөн кайым болушуптур.

Ошондон кийин үч күн онтолоп, кара тер басып жөөлүп, төшөктө жатып, үч түн өткөндөн кийин эсине келип, баягы Кош-Дөбөгө кайрылып, баш жагында жо-

горудагы окуяны болгонун болгондой ыр менен айтып төгүп, анан «Манасты» баштап, оозуна наар албай үч күн, үч түн айткан. Эл быкбырдай чогулуп, ал ыйласа кошо ыйлап, сооронсо кошо сооронуп, үч күн бою «былк» этпей угушту дейт, ошондо. Үчүнчү күн болгондо Кош-Дөбөнү коюу туман каптап, шатыратып жаан, мөндүр жаап, ак жайдын күнү аягы карга айланып, алай-дүлөй болуп, кар аралаш жоо-жаракчан, минген аттары сеңирдей-сеңирдей болгон алп адамдар өтүшкөндүгүн, алардын аттарынын кемегедей болуп оюлган ай-туяк издерин көргөн адамдар да болгон. Мунун канчасы чын, канчасы төгүн экенин ким билсин (өзү да чечилип бул окуя тууралуу кийин айтчу эмес экен), айтор ушундай аңыз калыптыр, эл оозунда.

Сагымбайдын түшү

Сагымбай Орозбаков болсо али Манас айталеке кезинде Ысык-Көлдүн күнгөйүндө жүргөндө эле майда-барат ырларды ээлигип айтчу экен.

Ошондо кадимки зор манасчы Чоңбаштын Манас айтканын көрүп, Манасты үйрөнсөм деп дегдейт. Чоңбаш болсо Тыныбек таалим алган ошо доордун залкары эле.

Атасы Алишер менен күнгөйдөн Кочкорго көчүп келишет. Ошондо Сагымбай 15 жашта болчу. Баары тең көчүп келээри менен катуу ооруп, Сагымбай чечек оорусуна кабылат. Төшөктө тердеп, жөөлүп уйку-соонун ортосунда жатканда сырттан дүбүрт угулат. Ошондо тышка чыгышса байыркы доордун кишилери жоо-жаракчан, тулпарлары тердеп, алдыларында кабылан Манас чоролору менен турган болот. Ошондон көп өтпөй эки бир тууган тең Манас айтып, Сагымбай тез эле эл оозуна алына баштайт. Эки жылдан соң Сагымбай 17 жашка келгенде Кеминге көчүп келишип, он-чакты жыл туруп калышат. Ошондо Сагымбай дасыккан манасчы болуп, даңкы далайга кетет.

Сагымбайдын өзүнүн айтуусу боюнча аны дайым жети жашынан бери ак селдечен, ак көйнөкчөн бир караан коштоп жүргөн.

Дагы бир эскерүүсүндө мындай баяндалат. Сагымбай бала чагында козу кайтарып жүрүп уктап кетет. Түшүндө ага ак сакал бир карыя жолугат. «Оозуңду ач балам, алтын шилекейимди чачыратайын, мындан жаман болбойсуң» дейт. Сагымбай коркуп оозун ачпайт. Анда абыш-

ка «Манас айткың келеби?» деп сурайт. Сүйүнүп кетип «Ооба» дейт. Тигил киши мына деп оозуна кум сыяктуу бирдеме чачыратып жиберип, ошондон соң көздөн кайым болот. Ушул окуядан кийин Манас айтып баштаган имиш.

Семетейчи Жакшылыктын түшү

Өзүнүн кантип «Семетей» айтып калганын, кадимки Саякбайдын устаты Жакшылык Сарыков минтип ырга кошот:

...Жыйырма беште кезимде
Күнү-түнү үч күндө
Аян берип өзүмө
Түшүмдө келди көзүмө
Белги берип береним
Жамагыңды ташта деп,
Акыры мени айткын деп,
Түшүмдө сөзүн уккамын
Түшүмдө сөзүн уккан соң
Жамакты мындай таштадым
Семетей менен Сейтекти
Ошондо айта баштадым.

Жаңыбайдын түшү

Бир жолу Кочкорго баратып, жолдо үргүлөп кетет. Түшүндө үч атчан найзаларын сунуп келатышат. Учтарынан от күйөт. Бирөөсү аны сайып өтөт. Найзасы денесине кирип чыгып, учунда баягы оту дагы деле күйүп атат. Атчандар Жаңыбайга айтып атпайбы «Сен аталарыңдын ыйык ишин улантпагандыгың үчүн ушундай жазык тартасың» деп.

Анан баягы үчөө тамак даярдап баштайт. Болочок манасчы аларга «Силер көзгө көрүнгөн көрүнчүсүнөрбү, же чын эле адамсыңарбы» деп кайрылат. Ошондо бирөөсү: «Мен Семетеймин, бу Күлчоро, тиги Канчоро» дейт. Ушунчалык тамагынан ооз тийип, жегиси келет. Бирок, бүт баарын Канчоро жеп салып, Күлчоро экөө чатакташа кетет. Бир кезде Канчоро Жаңыбайга азык алып келет. Таруу экен. Оозуна чубуртуп, улам жутуп атып, өтө көптү жутат. Ошол чубурган таруунун баары көрсө чубалжыган жомок окшобойбу.

Ойгонсом үйдө жатыптырмын дейт кийин манасчы. Көпкө делөөрүп ооруп калат. «Айыккандан кийин өзүм

тоо-тоолоп кетип барып «Манас» айтып жүрдүм. Кийин эл алдына чыгып айттым. Ошентип жүрүп манасчы болуп кеттим» деп өзүн кантип Манас даарыганын баян кылат.

Дүңкананын түшү

Кочуке уулу Дүңкана кантип Семетей айтып калганын минтип эскерчү экен. «Жети жашар кезимде түшүмө Семетей, Күлчоро, Канчоролор киришти, бизди элге айткын дешти, үч жыл айтпай жүрдүм. Кыйнап түшүмдө Семетей келип найза менен сайып кетти. Ошондон кийин кыйналып ооруп жүрүп, кийин айта баштадым» деп.

Мамбет Чокморовдун түшү

«Түшүмдө сан миң кол менен келаткан бир колбашчыны көрдүм» дейт залкар манасчы. «Анан бир адам пайда боло калып, булар ким экендигин билесиңби деп сурай баштады. Билбейм деп жооп бердим. «Анда муну сайып өлтүрүш керек» деди бирөөсү.

- Жок, коркпо, бул Айкөл Манас болот, чыгыштан батышка жоокерлери менен жол жүрүп баратат. Сен эми «Манас» айтып башта, Манастын жанындагылар кырк чоросу болот, - деген үн угулду кулагыма.

- Айтат, айтпаганда кайда барат! - деп дагы бир үн угулду.

- Жок, айтпайт, андан көрө көкүрөгүнө мөөр басалы, - дегенде жүрөгүм түштү.

- Жок, айтып баштайт, адегенде кыйналып айтат, мөөр басалы, - деген дагы бир үн угулду.

Ошондо башына ак чалма кийген, чолок куйрук боз ат минген бирөө оң жак көкүрөгүмө мөөр басты.

- Мына эми бүттү, 20 жашка жеткенде манасчы болот, - деп айтып кетти да, көздөн кайым болду.

Ал эми ошол тапта кимдир бирөө-жарым кабылып калса, не өзү көрүп калса, талып жыгылып калчу экен. Мына ушундай абалда жүрүп, эл арасына чыгып айтпагандыктан, ал бир жак ыптасынан шал ооруга чалдыгат. Мамбеттин абалын байкаган таякеси Дөңүзбай жомокчу аны эл аралатып, жүзүн ачкан экен. Ошондон тартып Мамбеттин оорусу токтоп, «Манас» жомогун элге айтып калат.

Туура алар айткан жашка келгенде бүтпөс, көөнөрбөс, көркөмүнө сөз жетпеген Манас дүйнөсү башталат.

Семетейчи Сейдана эненин түшү

Бул окуяны семетейчи эне өзү минтип эскерет. 1958-жылдын май айы болчу. Жаш аялметпиз. Турмуш бир топ оңолуп калган. Күн түш ооп бараткан. Балдарыма чай берейин деп эшикке чыккам. Буга чейин жаңы эле казанга нан жапкам. Нан бышкандан калган чокко чөөгүнгө чай койдум эле. Кара чөөгүн шарактап кайнап жатыптыр. Чөөгүндү алуу үчүн эңкейе бергенде «Сейдана» деген бир башкача добуш заңк этти. Колум чөөгүнгө жеткен жок. Башымды өйдө көтөрүп, көргөн көзүмө ишенбей калдым. Эми эле эч ким жок эшиктин алды кылкылдаган эле атчан жоокерлер. Жүрөгүм оозума кептеле түштү. Маңдайымда ак сакалы жайкалып төшүн жапкан, ак калпагы бийик, көгүш тулпар минген адам турат.

«Сейдана,- деди ал. - Биз Бээжинге бара жатабыз. Алтын сакал Айкожо, күмүш сакал Күнкожо деген элчи бул!» - деп, дагы бир сакалынан нур чачырап турган кишини камчысы менен жандап көрсөттү. «Намаз убагы болуп калды. Үйүңө намаз окуп алалы. Мындан кийин сен бизди айтасың. Биз сага ишени бердик. Тигил болсо Манас Баатыр, биздин шерибиз. Жакшылап кара!» - деди. Мен карай салып эле, башымды колум менен калкалап жыгылдым. Кудайга тобо, коломтого жыгылып түшпөгөнүмө. Манас Атанын сүрү оңой эмес экен. Аны тике карай албай калганыма эмдигиче арман кылам. Эгерде даана карап калганымда, «Манас» эпосун толугу менен бүт айтып калмакмын деп өкүнөт кийин семетейчи.

...Манас Атаны көргөн адам оңой адам болбойт. Кийин Манасты көрдүм дегендердин көбүн көрдүм. Мен буга ишене албайм. Мен мүмкүн карайт белем. Адегенде эле көзүмө сол жагындагы чолок көк жал арстаны урунбадыбы. Тим эле тытып кетчүдөй октолуп туруптур. Кырк чоросун кийин даана көрдүм.

Башымды катып канча жатканымды билбейм. Турсам күүгүм. Балдарым ачка болуп, ызы-чуу. Чай эбак соолуп, от өчүп калыптыр. Эс-мас болгон жаным кайра от жагып, чай кайнатып кирдим. Айлана тыптынч. Бирок эшиктин алды айдап кеткендей казылып калган, туйактадын изи.

Мына ушундай окуядан кийин да Сейдана жомокчулук жолго түшпөй жүрө берет. Анткени, биресе элден тартынса, экинчиден, кайнатасы да каардуу киши бол-

гондуктан, андан коркот. Кийин бир канча жолу түшүнө баатырлар кирип, ар кайсыны айтып коркутушат. Акырында: «Айтпасаң, шерлериңди алабыз!» дешет. Сейдана ага анчейин түшүнө бербейт. Кийин Арзыбек, Дөөлөтбек, Мырзабек, Таласбек деген төрт баласы тең сопсоо жерден эле биринин артынан бири удаа чарчап калганда түшүнүп, балдардын күйүтүнө чыдабай жинди болуп калат. Ошондо да Баатырлар айтасың деп кыйноого алышат. Ээн жерлерге барып, айта баштайт. Алгач «Семетей» эпосунан баштайт. Жанымда Каныкей, Айчүрөк, Семетей үчөө сүрөп турду деп эскерет өзү ал тууралуу. Ошентип кыйналып жүрүп, Торкенде слёт болуп аткан жерде биринчи жолу эл алдында айтат. Анан бат эле оозго алынып кетет. Жинди деген аты калып, «Семетейчи Сейдана» атыгат.

Шаабай Азизовдун түшү

Шаабай Азизовдун атасы айтылуу Чоюке манасчынын бир тууган иниси болгондуктан, кыргызча айтканда кан кууп, каны тартып «Манасты» жорго сөз менен жомок кылып айта турган. Кийин түшүнөн аян берип, уулу Шаабайдын дүбүртү катуу чыгып келатканын билип, менден күчтүү жомокчу ушул болот деп Азиз атасы жол бошотуп берип, айкөлдүктү көрсөтөт. Муну тубаса манасчы өзү минтип эскерет: «Алты жаштагы тестиер курагым. Адаттагыдай эле эртең менен атам Азиз мени боз байталга мингизип, канжыгага азык байлап берип, кой айдатып Кара-Бөлтөк төшүнө жөнөтөт. Мен төштү өрдөп отуруп Жаман-Карагайга жетем. Аттан түшүп, кыйшайып жата калам, көзүм илинип кеткен экен, бир маалда дүңгүрөгөн добуш чыгып, түмөндөгөн калың кол каптап келип калат. Кайдан-жайдан чокчо сакалчан, узун бойлуу, арыкчырай келген, сур чепкен кийген Чоюке атам пайда болуп, мага кайрылып:

- Буларды билесиңби? - деп, артында турган баатырларды катары менен атынан атай баштайт.

Ошентип, Чоюке атам Бакай, Манас, кырк чоро, Каныкей, Чыйырдыларды тааныштырып чыкты

- Бул кол Бээжинди көздөй аттанып бара жатат, Коңурбайдын колун тозбосо бир балээни баштаганы турат. Айкөлдүн гүлазыгынан берейин, мына бу олуяларды оозуңан түшүрбөй, кандай көрсөң ошондой айтып айтып жүр деп, оозума бир кочуш таруу салып,

дагы бир кап таруу менен бир кап кумду бир кер кашка бээге жүктөдү. Ошол замат сан кол чыгыш тарапка аттанып, дүңгүрөп жөнөп калды. Бир заматтын ичинде эмне шумдук болуп кеткенин түшүнбөй, дендароо туруп калдым. Уйкумдан чоочуп турсам, жайылып жүргөн кой-эчким, оттоп турган атым жок, күн кеч дигер болуп калган кез экен.

Ошондо коюм да, байталым да өздөрү эбак үйгө түгөлү менен жетиптир. Атам Азиз, өзү келген малды көрүп, мени үч күн бою издейт. Үч күндөн кийин мени Кара-Бөлтөктүн чоң коктусунан табат. Коркуп калган жаным атама эч нерсе айтпадым. Ошондон тартып, эки көзүм көрбөй калды. Бир жылдай жетелетип жүрдүм. Түнкүсүн уйкумдан чоочуп, кыйкырып-бакырып, жаткан жеримен туруп басып кетип, элирип жүрдүм. Менин бир кереметке дуушар болгонумду түшүнгөн атам, алдап-соолоп чоо-жайымды сурады. Мен болгонун болгондой кылып айтып бердим. Атам дароо бир кара козу союп, айылдагы көкүлдүүлөрдү чакырып, түшүмдү айтып, түлөө өткөрдү. Элден бата алгандан кийин көп өтпөй көзүм жазылып, мурдагы элирмем да токтоп, ичимден кайрып, күңгүрөнүп «Манас» айтып жүрдүм. Ошентип, жети жашымдан тартып «Манас» айта баштадым».

Кааба манасчынын түшү

Түш тууралуу жомокчу Кааба Атабековдун өзү айтып кеткен мисалынан келтирели.

Жаз күндөрдүн биринде боз үйдө уктап жатып, таңга маал ач кыйкырык, ызы-чуудан ойгонуп кетет. Эки жагын караса туурдугу көтөрүлгөн керегенин сыртынан карааны эле көрүнгөн бир Баатыр калың колдон бөлүнүп, Кааба жаткан боз үйдү көздөй атын камчылап келип: - Бул сансыз кол Манастын колу. Чыгышты көздөй аттанып бара жатат. Ушу көргөн-билгениңди элге айт, дегичекти болбой, өзү менен өзү сүйлөшүп жаткан баласын көрүп, энеси чочуп Каабаны түшүнөн ойготуп жиберет. Үзүл-кесил түшүнөн чочуп ойгонгон Кааба элирип качып, атүгүл адам эмес ат кече алгыс кирип аткан Тоң суусунун аркы өйүзүнө кечип өтүп кетет.

12-13 жаш курагында Кааба ушинтип бейтап тартып, тоо-ташка урунуп жүргөнүндө, молдочулугу бар атасы Атабек уулунун жанын коргоп калууга утур-утур Курандын сүрөөлөрүнөн окуп, көп аракет кылат. Баласы баш-

тагысынан жазбай, кокту-колотту аралап, суу бойлоп тентип жүрөт. Кийинчерээк баласынын абалын түшүнүп, Каабаны Тоң өрөөнүндөгү атактуу жомокчу Мамбет Чокморовго алпарат. Мамбет баланы көрүп, курмандыкка бир кара козу алып, жума күнү эртең менен келгиле дейт. Атабек айтканындай кылып, жума күнү таң атпай бир кара козусун атына өңөрүп, Каабаны учкаштырып алып келет. Мамбет козуну мууздаттып, Манастын арбагына багыштап Куран окуп, Каабага батасын берет. Баягы баланы коштоп жүргөн кесел токтоп, Кааба эл аралап Мамбет менен кошо жомок айта баштайт. Ошентип касиети улук Манаска жолу ачылат.

* * *

Уркаш Мамбеталиев 1935-жылы Ысык-Көл областынын Түп районундагы Талды-Суу айылында туулган. Бугунун белек уруусуна кирет.

Атактуу манасчы Дыйканбай Уркаштын бабаларынан болгон. Дыйканбай Чоюке, Тыныбек манасчылар менен замандаш эле.

Уркаштын атасы - Мамбеталы дыйкан адам экен. Апасы - Асипа казак кызы. Тубаса коңгуроодой үнү бар, казактын «Кызжибек» дастанын жакшы аткарган. Мамбеталынын атасы Дүйшөнөалы - чоң санжырачы.

4-классынан баштап Уркаштын жомокко болгон кызыгуусу артылган. 1946-жылы Саякбай Каралаевге жолугуп, анын батасын алган. 10-классты бүтүрүп, Советтик армиянын катарында кызмат өтөгөн. 1960-жылы Каракол шаарындагы элдик театрда иштеген, андан Бишкек шаарындагы филармонияга которулуп келген.

Саякбай ата жөнүндө, Уркаш аба төмөндөгүдөй эскерет: «Бүркүт кабак, кызыл чырайлуу, курсактуу адам эле. Өзгөчө боорукер болчу. Шаарга жаңы келип, ижарада жашап жүргөнүмдө: «Уркаш, сага чоңдорго кирип, эки бөлмөлүү үй алып берем», - деп калды. Мен ага жаштык кылып, макулдук бербей койдум. Макул болсом, алып бермек экен. Көзү өткөндө төмөндөгүдөй ырга коштум:

«Тээ илгертеден баштап берсе тарыхтан,
Күн канатын, күн канатын талыткан.
Кош бол, аке, кош канаттан бүткөн
Караан үсүп, калкып кеттиң жараткан».

Көзү өтүп кеткен устаты Саякбай Каралаев Уркаштын түшүндө аян берген. Филармониянын алдында чо-

гулуш өтүп жатат. Эл тарап баратканда «Ой, балам, үйдөн маасым менен калпагымды алып кел!» - дейт. Айткандарын алып жолдо келе жатканымда, негедир калпагын башыма кийгим келди. Кийсем эле алдыман чал чыга калды. Чоочуп, түшүмдөн ойгонуп кеттим. Эртең менен устатыма куран окудум.

* * *

«Манас айткан адамдын өзү пайгамбар эмеспи», - деп түрк боордоштор таң берген, элирип Манас айтканда кээде кыргыздар бутуна жип байлап коюп токтоттурган тубаса манасчы Назаркул Сейдирахманов менен Улуу тойдун алдында 1995-жылы сырлана-маек куруп калдым. Ал буларды айтып берген эле.

...1973-жылы биринчи жолу манасчы, ырчылардын конкурсуна катышып, анда да жеңүүчү катары табылып, маданият министрлигинин чечими менен филармонияга ишке кабыл алышкан. Араң 4 жыл жүдөп жүрүп, шаарга батпай, жанга тынч эле деп кайра айылга кеттим. Ал жакка барганда, кой бул Манас айтпай деле эл сыяктуу тирилик кылып, мал багып оокат кылып жүрө бербей-минби деген ойго келдим. Манасты айтпай унутуп көрөйүн дедим. Айтпай жүрө берип, анан бир күнү оорудум. Өзүмдөн-өзүм жүдөп, чийдей болуп арыктадым. Атам бир күнү «Сен Манасты таштап салайын деп жүрөт окшойсуң, бирок оңой менен таштай албайсың. Таштай турган болсоң үй-бүлөңдүн бирөөнө, же балдарыңа кесепети тиет» деди. Өтө кыйналып түш көргөндө атама гана айтып берчү элем, ошондо байкаса керек.

«Манас» айтканды атайын унутайын деп кыйналып жүргөндө досторум «арак ичсең унутасың» дешти, анан аракка кирдим. Достор менен өкүртө арак ичип, кечте үйгө кирээрим менен ар дайым артыман эшикти шарт ачып бирөө кирип келгендей болот. Заматта соолуккандай боло түшөм. Не бир коркунучтуу түштөрдү көрөм. Ошонун баарын атам баамдап жүргөн окшойт. «Кой балам келинчегинди, бала-чакаңды алып Манас Атанын күмбөзүнө барып мал союп, куран окутуп келели» деди. Атам өзү баш болуп барып улак союп, куран окутук. Ошондон кийин арак ичпей, өзүмдү жакшы сезе баштадым.

Манас айтайын деген деле оюм жок болчу. Атыңдан айланайын Манас Ата, атын уксам угуп, көп көңүл бур-

бай деле жүрчүмүн. Андан калса 6 жашар баланын эмне менен иши бар. Бир жолу эле мындай түш көрдүм. Баары ошондон башталды. Таласта, биздин айыл жакта Дамбагар деген тоо бар. Ошонун алды кышында көк жылга-як муз тоңуп, биз ошоякка чана тээп ойнойт элек. Дамбагардын ар жагында Беш-Таштын зоолору заңкайып көрүнүп турат. Бир топ балдар ошоякка муз тээп, ойноп атат экенбиз. Беш-Таштан бери көздөй калың туман эле каптап, анан эки опол тоодой караан суурулуп чыгып бизди көздөй келатат. Балдардын баары дыргаяктап качып жөнөштү. Ал эки караан эки тоодой атчан болуп чыга келди. Мен кандай качсам ал эки караан дал ошондой жол менен биздин үйгө келатышат. Алар биздин үйгө келгенде мен ойгонуп кетсем эле эшиктен үйдү солкулдаткан аттын катуу дүбүртү угулуп, түшүмдөн кийин ушундай сезилип жатабы деп атамды ойготуп, «Мал келип, бедени жеп атат окшойт, эшикте аттын дүбүртү угулуп атат» дедим. Атам эшикке чыгып, эч ким жок деп келди. А менин кулагымдан болсо дүбүрттүн үнү кетпейт. Катуу таасир ошондон башталды.

Ошондон кийин эле демигип бирдемке айткым келет. Бирок эмне айтаарымды өзүм билбейм. Козу, улак кайтарып айылдын сыртына чыгып кетем. Ээн жерде өзүмчө эле кыйкырып жүрө берем, алты жашымда эле төгүлүп-чачылып Манас айтып ийди дейсинби. Ушинтип кыйкырып алсам эс алып алгандай болуп калам.

Ошентип жүргөнүмдү айылдагы бир аксакал көрүп калып элге «Бу Ишенкулдун баласы же жинди, же бир балакети бар. Эки сааттан ашык өзүнчө эле кыйкырып жүрөт, анда-мында «Манас, Манас» деп коёт» деп айылдагыларга айтып келиптир. Ошондон кийин эле көчөдөн өтүп баратсам эл «Сен Манас билет экенсиң, айтып берсең» деп кармап алышчу болду. Манасты билет экенсиң дегендин өзү дем бердиби, билбейм. Манасты жамактагып бирдеме айтчу болдум.

Манас айтуудан башка искусствонун башка бир түрүндө минтип акыл-эстен адашып калгыча берилген учурлары болбойт. Дүйнөдө теңдеши жок Манастын эң өзгөчө касиети ушунда болсо керек да. Демек, бул көркөм чыгармабы же бир магиялык күчү барбы?

Ошого акыл-эсим айран таң. Кээде отуруп, касиетинден айланайын Манас Ата, бул өзүнчө эле бир кудайбы деп ойлоп кетем. Анын дагы ачыла элек сырлары канча. «Түбүнө Саякбай менен Сагынбай жетпеген, эми ким

жетмек? Тереңдеген сайын тереңдеп, бийиктеген сайын бийиктеп барат».

* * *

Азыркы күндө Түп районунун ооруканасынын башкы врачы болуп эмгектенип жаткан, табигый талант - семетейчи Кубанычбек Алмабеков өз атасы Касымаалы жети жашында аян алып «Манас» айта баштаган экен. Өзү кантип «Манас» айтып калганын минтип эскерет.

- Манасчылык өнөр атадан балага өтүп, тукум кууй турган өнөр экен. 1962-жылы айыл четиндеги чоң суудан өтүп бара жатып, өзүмдөн-өзүм эле Манас менен Коңурбайдын кармашын айтып кирип, эсим ооп жыгылып калыптырмын. Канча убакыт айтканымды да, канча убакыт жатканымды да билбейм. Айтор, жатып калган жеримден чоң атам издеп жүрүп таап: «Баламды арбак дарып кеткен тура...» деп, үйгө алып келип, чоң энем экөө мени ырымдаптыр. Кийинчерээк, чоң атам каза болуп, кырк ашы бериле электе, чоң атам түшүмө кирди. Түшүмдө чоң атам колумдан кармап, Бакай атага ээрчитип келди. Бакай ата: «Таанып ал, бул Семетей, бул Манас, бул чоролор» деп баарынын атын атады. Анан «Эми буларды оозуңдан түшүрбөй, айтып жүр!» деп буйрук берди. Эртеси элирип «Манас» айткым келип калыптыр.

1966-жылы чоң атам Алмабектин кол жазмасын Илимдер Академиясына өткөрөм деп, атам мени Фрунзеге ала келди. Фрунзеде Саякбай атамдын үйүнө барып кондук. Саякбай атам ооруп жаткан экен, бизди көрө калып: «Жездемдин кулундары келген тура» (чоң энем - арыкмырза тукумунун сарыкалпак уругунан болгондуктан, чоң атамды - жезде дечү) деп сүйүнүп, мени башымдан сылап, батасын берди. Кийин мен 20 жашка чыкканда Саякбай атамды түшүмдө көрдүм. Түшүмдө Саякбай мени ээрчитип алып, экөөбүз жоон топ элдин ичинде «Манас» айтып жатыптырбыз.

Арадан жылдар өттү. Кийинчерээк, мен тун кыздуу болгон күнү Семетей баатыр өңүмдө келип, отурган жеримен күч менен көтөрүп туруп, дубалды көздөй ыргытып жиберди. Мен бир топко чейин эсиме келе албай, эмне болуп кеткенин түшүнбөй, бөлмөнүн бурчунда жатып калдым. Аңгычакты болбой, маңдайымда сары алтындан зоот кийген, башында туулга, колунда түпөктүү найзасы бар, төбөсү шып тиреген, сүрдүү зор баатыр пайда

болуп: «Мен Семетей болом! Атаңдын жолуна түшпөй, бизди неге айтпай жүрөсүң?» - деп туруп, мени найза менен качырып калды. Найзасынын учу менин төшүмө кадала түшкөндө, мен эч бир кыймылга келе албай баатырдын алдында селейип туруп калдым. Семетей: «Айтасыңбы?!» деп күркүрөдү. Мен коркконумдан баарына кайыл болуп: «Айтам, айтам!» деп бакырып жибердим. Ошол замат Семетей көздөн кайым болду. Ошондо мен түнү бою «Манас» айтып чыгыптырмын.

* * *

Дөөлөтбек Сыдыков башка манасчылардай эле кантип манасчылык жолго кантип түшкөнүн түш көргөнү менен байланыштырып, айкөлдөрдөн аян алганы жөнүндө төмөнкүчө түшүндүрөт:

«Бир күнү түшүмдө кимдир бирөөлөрдөн качып баратам. Артымдан таш менен ургулап, жетсе кармап алчудай болуп келатышат. Артымды караганга шайым келбей, кара жанымды корголоп, жамгырдай жааган ташты тийгизбей, эптеп качам. Бир маалда айылымдын четине келе бергенде жалпак тоонун боорундагы таштын коңулуна кире качтым. Ичинде ак сакалчан абышка отуруптур. - Кызыр дедиби, же мага ошондой сезилдиби, жакшы түшүнө албадым. Ал киши мени алып чыкты дагы колумду ачып, бармагымдын бөлтөгүнө «Аалы» деген мөөр басты. Андан соң бир жандык берди. Ал кадимки эле чегирткеге окшош экен. Анын заң жагын жулуп салып, колума карматты. Ме, качпагын, ушул жеткен жердин бары сеники болот деп бата берди да, үчөө болуп дагы үч жолу алакан жайып бата кылышып көздөн кайым болушту. Мен артка бурулуп жанагы «Кызыр» басып берген мөөрдү көргөзүп басканымда, артымдагылардын баары качып жок болушту. Жол ачылып, баса бердим...

Ошондон кийин бук болуп чыгара албай жүргөн эпосту кагазга түшүрүп жаза баштадым».

* * *

Манасчы Улан Исмаилов эскерет: «17 жаш курагымда мал менен тоодо жалгыз калып, күн батаар мезгилде уйларымды саай турган болдум. Бир кезде эле арт жагымдан бир адамдын добушу чыккансыйт. Артыма кылчайып карагыча, кимдир бирөө кежигемден кыса кар-

мап: «Токтот сааныңды, иттин баласы! Өйдө туруп, тетиги дөбөгө чык!» деди. Мен буйрукту аткарып, дөбөгө чыктым. Аңгыча баягы аркамдагы адам: «Тээ-тетиги жерди кара, кайыптар келе жатат. Тушуңа келип токтогондо үнүңдү бийик чыгарып салам айт, берген суроолоруна жооп кайтар. Тапшырма берсе моюн толгобой аткарам де. Коркпо, корксоң ата-бабаңа шек кетет» - деди. Айткан тарапты карасам, коктунун этегинен төмөн карай өтө чоң куюн жүрүп келе жатыптыр. Дал тушума келгенде, куюн бир орунга токтоп, айлана берди. Бир маалда куюндун өзөгүнөн чоң ак саргыл кула атчан батыр суурулуп чыкты. Куюндан чыккан баатырдын эки көзү күйүп жанат. Баатырдын жалаң зоот кийими, асынган мылтыгы, оң колундагы көк тиреген найзасы даана көрүнүп, минген аты жер чапчып туйлап турду. Бул баатыр Манас экендигин баягы аркамда турган адам айтты. Андан соң куюндан көк ат минген, узун бойлуу, кызыл жүздүү, колунда камчыдан башка куралы жок, ак сакалчан адам чыга келди. Бул ак сакал Бакай олуя экен. Бакайдан кийин куюндан Алмамбет чыкты. Анын аркасынан чубап кырк чоро чыкты. Ошентип, менин аркамда турган адам баарын тааныштырып өттү. Анан куюндан эң биринчи болуп чыккан батыр менин маңдайыма бастырып келип: «Эй какмар, биздин ушул жүрүшүбүздү айта жүр, айтканда да жөндөп айт! Айтпасаң, өз убалың өзүңө. Таштабай айтып жүрсөң, эмнеге ыктасаң, ошондон алдыда болосуң. Айтасыңбы?!» - деди. Ошондо менин аркамда турган баягы адам: «Көтөр башыңды, үнүңдү бийик чыгарып айтам де, какмар!» - деди. Башымды көтөрүп карай калсам, жанагы баатыр теше тиктеп турган экен. Аңгычакты, баатыр: «Биз күн чыгыш тарапка бара жатабыз, тетиги калың кол Коңурбайдын колу. Баланын оозу куру калбасын, оозуна бирдеме салып кой» - деди. Ошого чейин көзгө көрүнбөй менин аркамда турган адам бет маңдай келип, сары майга көөлөнгөн талканды колума сунду. Мен талканды бир сугунуп, түгөтө албай койдум. Баягы адам калган талкандын баарын менин оозума тыгып жиберди. Анан: «Эй какмар, баатыр сага батасын берген жок. Бир жылдан кийин ушул маалда баатырдын күмбөзүнө барып «Манас» айтып, Айкөлдүн жана Айкөлдү айтып жүрүп көзү өткөн манасчылардын сынынан өтөсүң. Сындан өтсөң бата аласың, өтпөй калсаң майып болуп кайтасың. Мен Саякбай болوم. Сени таптайм, андан аркысын билбейм» - деди.

Мына ошол окуядан кийин мен Таластагы Манастын күмбөзүнө барып, жети күн бою «Манас» баянын айтып кайттым. Кийинчерээк эл алдына чыгып, «Манас» эпосун айта баштадым.

* * *

Жаш тубаса манасчы Рысбай Исаков өзү кантип «Манас» айтып калганын биз менен болгон маегинде минтип баяндап берди.

... Алгач түшүмдө Манастын өзүн эмес караанын көрүп жүрдүм. Бүт тарабынан Күндүн нуру тийип турат. Тике карай албайм. Үстүдө анын карааны, анан мага өзү өлтүргөн ажыдаардын терисин берип атат, бирок, колу көрүнбөйт.

... Анан бир жолку түшүмдө эски китеп берди. Байкаган эмесмин. Кийин ойлосоң Манас китеби болсо керек дейм. Ошондо абдан ооруп жүрдүм. Кээде өңүм кайсы, түшүм кайсы унутуп калам. Башым ооруп жыгылып калам. Башым ооруганда бир гана кишинин карааны көрүнөт. Ошол эле улам кайталана берет. Башым оорубай калганда баарын унутуп калам. Мектепте 4-5-класста башталып, 10-классты бүткөнчө ушинтип кыйналып жүрдүм.

Анан Манас айткым келип баштады. Бир жолу китепканадан барып, чоң килейген Манастын китебин алып үч күндө окуп бүттүм. Китепканачы эже таң калып, анан сынап сурап атпайбы: «Кимдин варианты экен?» деп. «Билбейм» дедим, себеби вариант деген сөздү ошондо биринчи угушум. Анан күлүп атпайбы, «сен окубай эле кайра көтөрүп келген турбайсыңбы» деп.

... Анан Манас үчүнчү ирээт түшүмө кирди. Ушуну даана эстеп калыптырмын. Өзүм Манастын ролун аткарып жаткандаймын. Коңурбай менен сайышып атам. Анан эпостогу ошол сайышкан жерин айтып атам. Өзүм да салгылашып атам. Бир кезде Коңурбай мени чекеге сайып өттү. Чочуп ойгонуп кетсем чекем катуу ооруп атыптыр.

... Ошентип элдир-селдир болуп жүрдүм. Күндүзү өзүм жок болуп кетем. Кантип жок болуп кетем... Мектепке кетем. Анан эсиме келсем үйдө болуп калам. Эжем, апам катуу урушуп атышат, эмне сабактан качып келдиң деп. Мен болсо жүккө жөлөнүп алып ыйлап атам, анан уктап кетем. Ойгонсом апамдар дагы эле сырта жүргөн болот.

Мен уктап атканда убакыт токтоп аткандай сезилет. Элирип эле Манас айткым келет. Бирок айта албайм. Же ошону сезгенби, Ибраимова Кайры деген кыргыз тили жана адабиятынан берген эжебиз бир күнү Манас айта-сың деди. Сагымбайдын вариантынан жаттап келип айттым. Ошондо биринчи ирээт Манас айттым. Көпкө дейре төрт-беш жеринен жаттап алып айтып жүрдүм.

Анан бир жолу Элмирбек Табылдиев деген манасчы жигит сен кантип Манас айтып атасың деп сурап калды. «Сагымбайдан» жаттап айтып атам деп, ошол китептин беттеринен бери айтып бердим. Эртеси келиптир, ал бетинде сен айткан саптар жок экен деп.

... Көрсө ошондо билип атпаймбы, өзүм алымча-кошумча кылып, кеңейтип «Манас» айтып жүргөнүмдү. Эл астына ПРООН 1995-жылы өткөзгөн конкурста биричи «Манас» айтып чыктым.

Университетте окуп жүргөндө түнкү саат ондон кийин жатакана бекип калат. Ар кандай ооруп калгандар болот. Доктур деген жок. Бир саам бирөө талма болуп жыгылып мага апкелишиптир. Тамырын кармап алып «Манас» айттым. Мен айтып бүтөөрүм менен эсине келди. Ошентип эмчи-домчу болуп, ооруган студенттерди «Манас» айтып айыктырып, сакайтып жүрдүм, «скорый помощь» сыяктуу. Манас келатканда «ыйлаган бала со-оронгон, байлаткан жинди соо болгон» деп баяндалат эмеспи.

Бир жолу досум Калмураттын сөөгүн коюп келатып, жолдон Жаныбек Эсеналиев деген киши үйүнө кирип, «Манас» айтып бер деп калышты. Айтып жатсам чай куюп отурган эки келин шыңкылыктап сүйлөшүп, мага өтө тоскоол болушту. Мен кыжаалат болуп, айталбай экөөнү туура эмес кылып атасыңар дегенди ырга кошуп айтып келип токтоттум. Мен токтотоорум менен экөөнүн башына карниз кулап түшүп атпайбы.

... Манастын касиети ушунда, ал кыргыз эместерге да таасир берет. Лондондо Манас айтып жүрсөм, мени камерага тартып аткан француз оператор эртеси келиптир, Манасты түшүмдө көрдүм деп.

Манас Атанын күмбөзүнө алгач ирет барганымда бүт Талас өрөөнүн булут басып, Кароол Чокуда гана аралча болуп булут жок. Анан күмбөзгө жете бергенде артыман айдарым жел келип, миң түркүн чуркурап сайраган куштардын үнү угулду. Таңга маал эле.

Мына, бүгүн сиз менен жолугарымды билген эмесмин. Сиз көрсө Саякбай жөнүндө жазып жаткан турбайсызбы. Ишаарат берди окшойт. Түндө түшүмдө Саякбай атаны көрдүм. Жанымдан бирөө айтып атат «Саякбайдын таманы май таман турбайбы» деп. Мен «Баатырлардын таманы ошондой болот» деп жооп берсем, кайра «Саякбайдын буту майтык турбайбы» деп кыжырыма тийет, «Эй билбейсиңби, илгери накта баатырлардын гана буттары ушундай болгон» деп атам. Эми минтип сиз менен жолугуп атпаймбы.

* * *

Манасчы Тилек Асанов 1982-жылы 1-февралда Ысык-Көлдүн Ак-Суу районундагы Сары-Камыш айылында туулган. Арыкмырза уруусунун Сейитказы уругунан. Сары-Камыш айылында жашайт. Республикалык, эл аралык фестивалдардын лауреаты. Анда анын кантип манасчы болуп калганын өз оозунан угалы.

- Атам Асан айылдын табыпкери, жамакчысы, санжырачысы. Чоң атам Сооронбай ооз комуз, комуз черткен, учурунда Кыдыр акенин мүнүшкөрү, саяпкери болгон адам экен.

Мен он эки жашымда түш көрүүдөн кийин гана «Манас» айтып калдым. Түшүмдө Манастын кырк чоросу тегеректеп курчап келип, арасынан кимдир бирөө коңур үн менен: «Манас атаңды билесиңби?» деп собол салат. Мен эмне деп жооп кайтараарымды билбей, акыры: «Бир аз эле билем» деп айтып жибердим. Баягы үн «Анда эмесе, мындан ары баатыр Манастын баянын айтасың! Азын айтсаң, көбүн билип айтып кетесиң!» деп өкүм кылды. Айлам кетип «Мен Манас айта албайм, айтпайм!» деп каяша айттым. Жанагы үн «Айтпайм дечү болбо, айтасың!» деп буйрук кылды. Мен тегеректеп турган баатырлардын сүрүнөн коркуп «Айтам!» дедим. Ошондо, көпчүлүктүн ичинен кимдир бирөө «Бул балага өзүң айтып, баштап бербесең болбойт. Коркуп калды окшойт» деди. Кайдан-жайдан Саякбай манасчы пайда болуп: «Кана эмесе, угуп тур!» деп «Манас» айта баштады. Бир аз айткандан кийин «Эми ушул айтканымды улап айт!» деди Саякбай ата. Мен манасчынын айтканын улап, бир топко чейин айтып барып, анан эмне болгонун билбей калдым. Мына ошол түштөн кийин мен ачыкка чыгып, эл ичинде «Манас» айта баштадым.

Жашым он бешке келип калганда, түшүмө Кыдыр аке кирди. Дагы бир жолу түшүмдө Семетей менен Канчоро, Күлчоролорду көрдүм. Кимиси ким экенин айырмалай албай турсам, арт жагыман үн чыкты. Сөзү угулуп, өзү көрүнбөйт. Эркектин үнү экенин даана баамдадым. «Ой, жакшылап көрүп, таанып ал. Алдыңдагы баатыр - Семетей!» дейт. Семетей кызыл чийкил келген, алп денелүү адам экен. Минген аты буурул. Ал эми аркасындагы эки жигиттин бирөөсүн «Канчоро!» деди. Ал кара тору келген, жоон киши экен. Минген аты көгала экен. Анын жанында турган Күлчорону көрсөттү. Ал оттой жайнаган жигит экен. Минген сур аты ары-бери ойноктоп турду. «Эми ушуларды таанып ал! Көрбөй туруп Семетейди кантип айтат элең. Ушул көргөндөрүңдүн баарын эми элге түгөл, жеткире айтып жүр» деди. Ордодон эки-үч жылдай айтпай калдым. Бир күнү устатым Шаабай ата түшүмө кирип: «Айт!» деп, урушуп кетти. Андан көп өтпөй, Саякбай, Бакай аталар түшүмө кирип, бир топко мени тиктеп турушуп: «Кел, эл алдына чыгып «Манас» айт!» деп топтун алдына чыгарып, айттырышты.

Арадан бир ай өтүп-өтпөй, түшүмдө короодон аттын басыгы угулду. Сыртка чыксам, Манас ата зор аты менен короону аралап бастырып келди. Баатырдын сүрүн көргөндө, оозума сөз келбей, артымды көздөй кадам таштадым. Кашымда турган баатыр жоон үнү менен: «Каркыраны көрдүң беле?» деп собол салды. «Жок!» дегенчелик кылып баш чайкадым. «Келе колуңду. Жер сонунун көргөзүп келейин» деп, ат үстүнөн кол сунду. Анан атына учкаштырып, күн чыгыш тараптагы Кызыл-Кыяны көздөй бет алдык. Аттын жүрүшү шамалдай, ылдам экен. Көз ачып-жумгуча Каркырага кирип бардык. Баатыр аттын оозун тартып: «Мына бул жер Каркыранын оозу. Ал эми тээ-тээтиги боз туманга оролгон жер Каркыранын күн чыгыш тарабы. Жакшылап көрүп ал! Каркыра деген ушул. Эми аттан түш!» деп, мени дөбөгө түшүрүп, өзү ошол дөбөнүн кыбыла тарабына өтүп, аттын оозун тура тартып туруп: «Кана, эми баштап айт!» деп калды. Мен коркконумдан, отура калып «Манас» айтып кирдим. Буркан-шаркан түшүп, токтоно албай, өзүмөн-өзүм ээлигип күпүлдөп жаттым.

* * *

Бакчиев Талантаалы Алыбек уулу Ысык-Көлдүн Ак-Суу районуна караштуу Маман айылында 1971-жылы 2-

декабрда туулган. Манасчы, республикалык, эл аралык фестивалдардын лауреаты, Кыргыз Улуттук жазуучулар союзунун мүчөсү (2006), филология илимдеринин кандидаты (2005), доцент, арыкмырза уруусунун сарыкалпак уругунан.

Мага чейинки бардык нагыз манасчыларга таандык болгондой эле баатырларга кабыл болгондон кийин гана «Манас» айтып калдым. 12-13 жаш курагымда алгач ирет түшүмдө Чыйырды, Каныкей, Семетейлерди, андан соң Коңурбай, Ыраамдын Ырчы уулун, Сагымбайды, Саякбайды көрдүм. Алар 1983-1984-жылдары, биздин үй-бүлө Каракол шаарынан Каракол айылына жаңы көчүп барганда, удаа-удая жаз-жай мезгилдери түшүмө кирип жүрдү. Кийинчерээк, үйлөнүп-жайлангандан кийин Будда олуяны, Иса пайгамбарды, Алмамбет, Сыргак, Чубак баатырларды, Арстанбек, Саякбай, Шаабай манасчы-олуязадаларды өңүмдө көрүп жүрдүм.

Адаттагыдай эле мен коюмду айдап, Жыргалаң суусунун боюна жайып чыктым. Түш оогондон кийин бир аз тамактанып, чычырканактын түбүнө ыксырап жатып, көзүм илинип кетиптир. Жыргалаңдан бери дөбө ылдый мени эки адам жетелеп келип, суу боюндагы чоң ак боз үйдүн ичине түртүп, киргизип жиберипти. Тизелеп барып, отуруп калдым. Башымды көтөрүп, айланамды карадым. Коломтодо бүлбүлдөп күйгөн оттун жарыгынан улам, керегеде илинген илбирс, жолборс, аюунун терилерин жана алты кездей келген болот кылыч, капкадай кара калкандын илинип турганын даана көрдүм. Аңгыча, эки аял киши жаныма басып келип, колтугумдан сүйөй, төрдөгү жыгач тактанын үстүндө жаткан дырдай жылаңач наристенин жанына жетелеп келишти. Мунун бири Айкөлдү тапкан Чыйырды, экинчиси Айкөлдү Айкөл кылган айтылуу Каныкей энелер экенин баамдадым. Анан Каныкей: «О, айланайын кулунум, айла таппай курудум. Ойной турган чагымда, ооматым келген маалында, Айкөлдү жуттум мен шордуу. Олдо-бүлдө дүнүйө ай! Эми көкжалымдын белеги, эл-журтумдун желеги кыймылсыз жатат дени чок, эчкирсем угар киши жок» деп көзүнүн жашын көл кылып мага кайрылды. Эмнегедир ошол учурда мени кандайдыр бир күч башкаргансып, тактанын үстүндө жаткан баланын тулку боюн ушалап, оозун ачып, үйлөп кирдим. Үйлөгөн сайын менин оозуман көк нур чыгып, баланын оозуна кирип жатты. Айтор, канча убакыт өткөнүн билбейм. Бир убакта

эки көзү ачылып, эмелеки кыймылсыз жаткан баланын денесине жан кирип, оозунан ак көбүк оргуштап чыга баштады. Мен буркурап ыйлап, тактанын үстүнөн шыпырылып барып жердеги аюу талпактын үстүнө отуруп калдым. Аңгыча, башында карасы бар Каныкей эне кесе сунду. Мен жыгач кесегеги кымызды тартып жибердим.

- Кагылайын каралдым, жомокчулукка жарадың. Кайыптан бизге туш болдуң, карааны бийик куш болдуң. Ак бата бердик, кабыл ал, Айкөл атаң эрдигин, ааламга ырдап, салгын жар. Эми биз тээтетиги аяшым Алмам түнөгөн мазарлуу дөбө Боз-Учукка барабыз, - деп көздөн кайым болушту.

Кийин Каракол шаарындагы К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинде окуп, Кашка-Суу кичирайонундагы беш кабаттуу панель үйдүн экинчи кабатында бир бөлмөдө бала-чакам менен туруп калдым. Жаз мезгили келип, күн жылып калган. Үй ичиндеги ысыкка чыдабай, адаттагыдай эле мен балкондо жатам. Ошол күндөрү бир кереметке туш болдум. Бир маалда: «Тур!» деген коңур үн кулагыма угулду. Уйкумдан чоочуп, көзүмдү ачсам, эч ким жок. Баягы үн кайрадан: «Бизди аркалап бас!» деди. Мен бир аз басып, кагыраган эрмен-чөл талаага туш болдум. Кайдан-жайдан кум учура куюндаган шамал пайда болуп, маңдайымда эки аттын кетмендей туягы «дүк» этип орноп калды. Бакайдан жогору көрүнбөйт. Туягы мынча болсо, өзү кандай болду экен деп башымды көтөрүп, ат порумун карамакчы болдум. Дал ошол кезде жоондугу билектей болгон найзанын учу эки бутумдун түбүнө кадала түштү. Мен коркконумдан башымды көтөрүүгө үлгүрбөй, кайра жер тиктеп калдым.

- Эй, чунак! Жол азыгыбыз түгөндү, бөтөгөбүздө бир тоголок калбады. Тез барып, сары май таап кел! Биз сени ушул жерден күтүп алабыз, - деп, үн буйрук берди.

Мен артымды көздөй кетенчиктеп барып, согончогум куйругума шак этип, жүгүргөн бойдон кеттим. «Булар кимдер? Сары майды кайдан табам?» деген суроолор менин тынчымды алып жатты. Кайда бара жатканымды да билбейм, айтор, бутум жерге тийбей, тердеп-кургап, башым оогон жакка жүгүрүп бараттым. Канча жүгүргөнүмдү билбейм. Бир маалда маңдайымда эски боз үй көрүндү. Боз үйдүн ичине кирсем, бир жаш келин май жууруп жаткан экен. Аны көрө коюп майын сурап, жалынып-жалбарып жибердим. Келин эч нерсе болбо-

гондой, колундагы жуурулган майын булгаарыга ороп колума кармата салды. Мен ыраазычылык сөзгө келбей, үйдөн атып чыгып, далактаган бойдон келген жолума түштүм. Эми аларды кайдан табам, башым маң.

Бир аздан соң кашымда зор эки атчан пайда болуп калды. Үстүлөрүндө темир зоот. Колдорунда найза. Мени качырып келип:

- Кайда жүрөсүң күттүрүп? Жолдон кала турган болдук. Май барбы? - деп, күркүрөп сурады бир атчаны.

Мен колумдагы булгаарыга оролгон майды сунуп, бере салдым. Майды кимиси алганын жана эмне кылганын билбейм. Бирок колумдан алганын даана билем.

- Биздин ким экенибизди билесиңби?

Мен «жок» дегенчелик кылып, башымды чайкадым.

- Анда эмесе билип ал, токсон тогуз дубаны токуй билген, ажыдаардын окуусун окуй билген Алмамбет баатыр мен болом! Кыргыздын таалайы үчүн туулган, Кытайга салаар чуулган, жанымдагы эр Сыргак баатыр! Биз Бээжиндин жолун чалууга, кыргыздын намысын алууга аттанып бара жатабыз. Бөтөгөбүз бөксөрүп, өксүп бара жатканда, ушул жарайт жазаарга деп сени кабыл кылганбыз. Дене азык таптың жарайсың, жан азык бердик ордуна» деп, Алмамбет баатыр Сыргакка ишаарат кылды. Сыргак баатыр колума булдурсунду карматты. Ошол замат короздун үнү угулду. Атчан эки баатыр да, кумдуу сары талаа да жок болду. Мен Фучик менен Тельман көчөлөрүнүн кесилишиндеги Фучиктин эстелигинин маңдайында туруптурмун. Таң агарып, бийик көк теректер шоокум салып калыптыр. Өзүмдү карасам жылаңайлак, жылаңбаш, ички кийимчен экенмин. Кебетемден уялып, эки чакырымдай аралыкта калган үйдү көздөй жүгүргөн бойдон жөнөдүм. Арадан бир жан чыкпады. Кээ бир үйлөрдөн гана иттердин үргөнү угулуп жатты. Үйгө келсем, үйдөгүлөр ойгонуп, мени күтүп отурушптур. Чоочутпайлы дештиби, үндөшпөдү. Мен да ордума барып, жатып калдым. Мына ошол окуядан көп өтпөй, балкондогу баягы жатагыма таңга жуук, шырылган калың чапанчан Саякбай атам бүктөмө керебетимдин четине келип отурду. Ал тапта мен эбак ойгонуп, көктөгү таң Чолпон жылдызын тиктеп, карап жаткан элем. Саякбай атам мени карап:

- Ие балам, баатыр-олуяларды көптөн бери айтпай калдың го? Тартынып жүрөт окшойсуң. Тартына турган сен эмес, тамаша кылчу биз эмес! - деп калды.

Мен ордуман обдулуп, турмакчы болгондо, Саякбай атам козголбо дегенчелик кылып, колу менен мени акырын басып койду.

- Биздин тукумдан деп, сени байырлап жүрсөм, баатырлардын алдында мени жер каратып, тултуюп, бергенди тута албай сенин минтип жүргөндүгүң кандай?

Бир маалда Саякбай атам жашыдыбы, колу менен көзүн сүртүп алды. Ошол учурда чынында эле мен эки-үч айдан бери «Манас» айтпай, бук болуп жүргөм. Ал айыбымды мойнума алып:

- Айтам ата, кантип айтпай калайын. Бүгүн эле айтам, - деп атама сөз бердим.

Ошол күнү Каракол капчыгайынын сол тараптагы бир дөбөсүнө чыгып, түшкө чейин «Манастын төрөлүшүн» айтып кайттым.

2. КАСИЕТ

Эл оозунда элек жок демекчи, кадимки касиети зор Келдибек манасчы Кочкорго келип Осмон деген аттуу-баштуу адамдын үйүндө конок болуп, күндүр-түндүр төгүп «Манас» айтат. Аны угуп сыркоологондор оорусунан айыгып, ылаңдаган малдары оңолуп кеткени күнү азыр да эл арасында айтылат.

Атургай Осмон жашы улгайганга чейин бала көрбөй келиптир. Айткан кебине жебенин огу жетпеген, кылычтын мизи өтпөгөн Келдибек Манас айтып кеткен соң байбичесинин боюна бүтүп, андан Супа аттуу бала төрөлүп, кадыр-барктуу жашап, карынын өмүрүн көргөнүн айтылып келет аңыз болуп.

* * *

Алп манасчы Тыныбектин небереси Актан Тыныбековдун айтканы боюнча бул окуя 1951-52-жылдары болгон экен. Согуштан кийинки убакта эгин оруп жүргөн келин-кезектер күн кечтеп кеткендиктен Тыныбек манасчынын күмбөзүнө жакын жерге түнөп калышат. Иңир кирип, көз байланып калган кезде манасчынын күмбөзүнөн күңгүрөнүп Манас айтыла баштайт. Тигилер коркуп, таң аткыча келме келтирип чыгышыптыр.

* * *

Уламадан уккан кеп, улуулардан жуккан кепте Тыныбек манасчы тууралуу мындай аңыз кеп айтылат. Алп

манасчы улуу дастандан кеп баштап, уруш-кармашы жок окуяларды айтканда кадыресе эле кадимки манасчылардай айтып, ал эми уйгу-туйгу түшүргөн окуялуу жерине келип кызыганда үнү көккө чейин жетип боз үйдүн кереге-уугу кычырап, туурдук-үзүк желпилдеп, ак жайдын күнү күздүн күнүндөй бороон-чапкын боройлоп, атүгүл заматта эле кар жаап жиберчү экен.

* * *

Тыныбек манасчы көз жумаарда да өлүп баратып Манас айткан экен, «Тагдырга жакын болгон бейм, танып барам акылдан. Кыргызга нускам калса экен, кыраан Манас баатырдан» деп дастан айтып жатып үзүлгөн тура. Ошондо жарым сааттай ай тутулуп, чочулаган эл чуру-чуу түшүп, келме келтирип, азан айтып кыйкырып атып өздөрүнө келип, ай оңолуптур.

* * *

XX кылымда кыргыз поэзиясында не деген акындар өттү. Жазуучулар Союзуна мүчөлөрдүн саны эле 500гө чамалап калган. Бирок, көбүнүн ысмы өз өмүрү менен кошо кетти. Акындын акындык касиети анын ырлары эң ириде эл жүрөгүнөн түнөк таап айтылып, же ырдалып жүргөнү ийги.

Мына ошол акындардын көйкөшкөсү Алыкул Осмонов. Аз жашады. Бирок, нукура поэзияны элине тартуулады. Ар бир кыргыз үй-бүлөсүндө Алыкулдун жок дегенде эки сап ырын жатка билбеген адам жок чыгар.

Анын дагы бир себеби, Манас да Алыкулдун түшүнө кирип, кадимкидей аян берет. Демек, Алыкул Манас дарыган акын.

* * *

Аламүдүндүн «Карагайлуу Булак» жайлоосунун этегинде, Ак-Сай менен Адыгенин сууларынын куймасына этегинде Байтик баатыр кадимки Балыкооз манасчыны алдырып «Манас» айттырат. Балык манасчы эс албай жети күн, жети түн айтат. Бир оокумда Байтик баатыр «токтотчу» дегендей ишарат кылат. Балык ырын токтотот.

- Эми дагы канчасы калды? - деп сурайт баатыр.
- Ээ балам, жаңы эле баштабадымбы, - дейт Балыкооз.

* * *

Таласта солгоой ырчы Сооронбек деген болгон. Согушта жүргөндө чабуулга өтөсүндөр деп калат. Бизге чейин канчалар чабуулга өтүп бири дагы тирүү чыккан эмес дейт. Эртең катуу чабуулга кирээрде «канчалар чабуулга кирип бирөөсү тирүү чыкпаган жерден мен тирүү чыгаар бекенмин, Арбагыңдан айланайын Манас Ата, жериңди бир айланып барып көрөөр бекенмин» деп ойлонууп отуруп, окопто уктап кетсе Манас Ата Аккуласын минип түшүнө кирип, аян берип: «тез оң жагыңа бурул» деп айтат. Анан эртеси күнү ок жамгырдай жааган чабуулга кирет экен. Анан бадалдын тушунан бирдеме шыбырттай түшкөндө түндөгү түшү оюна келип, оюн жыя калып оң жагына тез бурулат. Ошондо ок келип оң каруусуна тийет. Эгерде оң жагына бурулбаганда жүрөгүнө тиймек экен. Канча өлүмдүн ичинен тирүү калып, ошондо Манас Атанын арбагы колдоду деп айтып жүргөн экен.

Манас ар кимдин эле түшүнө кире бербейт. Ал эми Манаска кирген кайра чыгалбайт. Ал улуу дүйнө. Ажепки кылып чыгам дегендердин канчасы майып болуп кайткан.

* * *

Илгери Таластын төш тарабында Түлөберди деген манасчы чыгып, даңкы далайга кеткен. Кыргыздын духун өчүрүү үчүн душмандар адегенде манасчыны колго түшүрүп, өлтүрмөк болушат. Колго түшөөрү менен өзүн өзү сооротоюн деп Манас айтып баштайт. Душмандар болсо «Бу туткунубуз ырчы экен, ырын ырдап бүткөндө өлтүрөлү» деп макулдашат. Көпчүлүк дымып угат. Манасчы күчөгөндөн күчөп айтып, күндөп-түндөп токтобойт. Ошондо сөз айбатын сезген, сөз наркын баалаган жоолашкан тараптын колбашчысы: «Бул касиети бар кишини өлтүрүүгө кантип кол барсын. Жигиттер, бул ырчынын үстүнө тон жаап, астына ат тартып, келген жагына узаткыла» деп буйруган экен ошондо.

* * *

Эмне үчүн аялзатынан манасчы чыккан эмес? Сягы улуу жүктү көтөрүүгө эненин назик жүрөгүн аяса керек Жараткан. Жалгыз аялзатынан чыккан Сейдене семетейчи эне улуу дастанчы болоордо төрт эркек уулунан ажырап отурбайбы.

* * *

Биздин Көк-Ойрок жайлообуздун Ичкенин бели деген жеринде тээ илгери жолдун бурула беришинде Каныкей-Эненин ташы турар эле. Өтө залкар, түбүнө бир боз үй артылган төө жүгү менен бата тургандай, көч түнөй тургандай оюгу бар эле. Анын «Эсто» бульдозеру менен жол тегиздеп жүргөндөр бурулуш кенен болсун деп ошол ыйык ташты сайга түртүп, тоголотуп жиберипшет. Бир жума өтпөй ошол техниканын ээси өзү жол кырсыгынан каза болот.

Ал таш азыр да Чоң-Кемин суусунун дал ортосунда чалкайып тээ алыстан көрүнөт. Суу катуу киргенде бүт таштарды басып калат, ошол эле таш көрүнөт. Азыр да өйдө-төмөн өткөндөр ал жерге токтошуп, атайын көрүп, куран багыштап, тайынышат.

* * *

«Манаста» 300гө жакын жер аты, 300дөн ашык адамдын ысымдары, жалаң эле аскердик куралдын 220 түрүнүн аты аталат. СССР Илимдер Академиясы В.И.-Лениндин 50 томдугунда эки жарым миллион сөз колдонулганын аныктаган, ал эми С.Каралаев эле айткан бир миллион сап эпоско эң бери болгондо 4 миллион сөз катышкан болчу.

* * *

Алыкул Осмонов дагы бир эскерүүсүндө Манастын касиетине байланыштуу төмөнкүчө эскерет. Илгери Ысык-Көлдүн тескейинен чыккан Доңузбай аттуу манасчы эл жайлоого чыгып үлүш бөлүп жаткан убакта, калың калк жыйналып аны Манас айтсын деп ат чаптырса, Доңузбай «Манасыңды коё тур, мал бөлүшүп жатса» деп сөгүп коёт. Чабарман келип элге айтса, отургандар: «Ай, чунак киши, Манастын арбагына бекер шек келтириптир, эми иши оңбой калыптыр» деп кейишкен имиш. Доңузбай эртеси эле тил-ооздон калып, мүрт өлүмгө туш болгон экен.

Дагы бир эскерүүсүндө Таластагы Манас-Атанын күмбөзүндө болгон бир окуя баяндалат. Бир кезде ошол жерге жакын жашаган Жылкыбай дегендин көпкүлөң тарткан аялы эч нерсени этибарга албай «Манас, Манас дешип сыйынышат, мунун эмне кылганы бар экен? - деп такмазалап сүйлөп, күмбөзүн тээп койгон экен, үч күнгө жетпей туттуруп өлүптүр.

* * *

Манастагы кырк чоронун баарысы тең тегиз башка уруунун жана бөлөк улуттун кыздарына гана үйлөнүшкөн

* * *

«Кызыл кыргыз тарыхын» жазган Белек Солтоноевдин өз көзү менен көргөн окуяларга ишенсек XIX кылымдын соңу XX кылымдын башында эле өспүрүм балдар жылкы кайтарып жүрүп бири Манас, бири Алмамбет, бири чоролору болуп, жоолашкан тарап Коңурбай, Жолой, көп кытай болуп эки жаатка бөлүнүп, кадыресе «салгылашып» аскер оюнун ойношчу экен.

* * *

XIX кылымдын аягында Көл жээгинде Балыкчынын сазында эл жыйылып манасчы Назар Болот уулу эки-үч күн Семетей айтат. Чарчаганда семетейчи тышка чыгам десе, ошондо жыш курчаган эл ордуна козголбой «Сизге боло берет» деп жондорун тосуп берип, үстүлөрүнөн тепсеп өткөн экен. Биздин ата-бабалар манасчыны пайгамбардан ашыкча сыйлаганынын далили ушу эмеспи.

* * *

Белгилүү төкмө акын, манасчы Сапарбек Касмамбетовдун айтуусуна таянсак, 1958-жылы июнь айында Нарында Кыргыз эл акыны Аалы Токомбаев башында турган, К.Орозов, Ө.Жакишев, К.Бектенов, Р.Шүкүрбеков, ал эми манасчылар Мамбет Чокморов, Саякбай Каралаев, Дуңкана семетейчи, Сейдана эне, Кааба, Шаабай, Мамыт Алдаяров сыяктуу манасчылар, семетейчилер катышкан фестиваль болот. Улуу манасчылар Мамбет менен Саякбай баштап, Манас айтып киргенде күн жаап төгүп келет. Үч күн бою тынбай Манас айтышат, тынбай жамгыр жаайт. Үч күндөн соң манасчылар улуу жомокту бүткөндө гана күн чайыттай ачылат.

* * *

Азыркы Тоң районунда малдуу десе малдуу, алдуу десе алдуу Абыке аттуу орто жашап калган киши уулдуу болот. Ымыркайына ырымдап Садыбакас деген ысым берет. Мүчөл жашка келгенде ал баласы мүнөзү чукул өзгөрүп, элирип Манас айтып баштайт. Эчен жолу барып ээн жерден кармап келишет.

Манас айтып элиргени улам жашы өткөн сайын күч алат. Бир жолу качып элирип, кадимки мергенден качкан кайберендей сызып, көргөн адамдарды таң калтырат. Эртеси анан азыркы Көк-Мойноктун тушундагы Кеминге кеткен солкулдак көпүрөнүн кычыгында «Манас» айтып отурганда араң таап, кармап кетишет. Атасы кийин катуу сестенип, байлап-матап такыр коё бербегенге аракет кылат. Ошондо баласы тили келегей болуп, сөздү так айта албай калат.

Кийин токтолуп калганда, «Баягы атка жеткирбей качканыңды билесиңби?» деп Садыбакаска кайрылышса: «Бир билгеним Алмамбет Айсарала күлүгүнө учкаштырып баратып, мени Манас айт деген, учкашып баратканымды билем, башкасын билбейм» дейт.

* * *

Мамбет Чокморов да залкар манасчы болгон. Ал кишинин энесинин эскерүүсүнө таянсак, Арчалуу деген жерде Мамбет төрт жашар али наристе курагында уктап жаткан жеринен жылаңач тура качып кетет. Ошондо балама бир касиет күч жолугуп, ээрчитип кетти деп эскерген экен, энелик жүрөгү менен туюп.

* * *

Белгилүү ленинграддык окумуштуу Виктор Максимович Жирмунский да Манастын өзгөчө касиети бар экенине ишенген. Манаска байланыштуу жерлерди кыдырып жүрүп, жолдон автокырсыкка учурап, башкалары эч нерсе болбой эле алар менен чогуу келаткан, майда эпостор боюнча адис Г.Самарин чекесинен чоң жаракат алат. Анын эти ысып түнүчүндө түшүнөн бакырып туруп: «Түшүмдө мени Манас сабады. Манас - Аккулачан, мен жөө экенмин. Ал кууйт, мен качам, эки жолу мени тебелетип кетти» дейт. Көрсө, анын түшүнө Айкөл Манас бекер кирбеген экен. Себеби, ал Г.Самарин ичинен эпоско акаарат келтирип жүргөн атайын жашыруун малымат чогултуу үчүн тымызын жиберилген узун кулак ушакчынын бири экен. Кийин бети ачылып, жумушунан куулуп кетет.

* * *

Ата-бабалардан баа жеткис байлык катары бизге мураска калган «Манас» эпосу дүйнөдө көлөмү, мазмуну,

маңызы жагынан теңдешсиз чыгарма экенин баарыбыз эле биле бербейбиз. Ал дүйнөгө атагы чыккан гректердин «Илиада» менен «Одиссеясын» кошкондогудан 20 эсе, индустардын «Махабхаратынан» 2,5 эсе, фарсы тилинде чыккан «Шах-намеден» 5 эсе, карел-фин эпосу «Калеваладан», армян эпосу «Давид Сасунскийден» дээрлик кырк эсе чоң.

* * *

Кыргыз элинин «Көк асаба» туткан көрүнүктүү жазуучусу Түгөлбай Сыдыкбеков бала кезибизде «куурай терип, эчки кайтарып жүрсөк да, отун алганы того баратсак да өз ара «Баатыр оюнун» баштап, бирибиз Семетей, бирибиз Гүлчоро болуп, ...ал эми «Мен Манасмын» деп айтууга эч кимибиз даай алчу эмеспиз. Андан балдар коркушчу...» деп эскерет.

* * *

Нидерланды өлкөсүнүн окумуштуусу, чет элдик Манас таануучу, илимдин доктору Ниенке ван дер Хейде аттуу айым да: «Манас жана анын арбагы эл ичинде сакралдуу жогорку күч, кыргыз элинин колдоочусу. Манасчынын келип чыгышы арбактар менен байланыштуу. Манастын ыйык касиетинин бар экени мен үчүн айкын. Мен муну өзүмдүн керт башыман да кечирдим» деп өзү батыш өлкөсүнүн өкүлү болсо да Манас касиетине баш ийип атпайбы.

* * *

Манасты даңазалоо үчүн учурунда бел байлаган К.Соронбаев, Ж.Шүкүров, Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектенов улутчул делинип камалып, А.Токомбаев куугунтукталган. 1948-50-жылдары «Манас» дастаны орус тилине которулуп, «Великий поход» деген ат менен басмадан үч том болуп чыгаары менен Москва тараптан «феодалдык бай-манаптардын турмушун идеалдаштырган» деген ат менен чоң куугунтук башталат. Адегенде 1949-жылдын 19-ноябрында алгачкы Манас таануучу жана илимпоз Тазабек Саманчин камалган, 1950-жылдын 10-январында Ташым Байжиев, ал эми 4-майында Зияш Бектеновдор «...антисоветтик улутчул топко жана идеологиялык фронттогу душмандык иш-аракеттери үчүн» деп камалышат. Үчөө тең он жылдан жаза алышат. Эки

окумуштуу кийин реабилитация болгонго үлгүрүшүп, Ташым Байжиев болсо көзүнөн кыргыз жери учуп, ачкадан кыйналып жатып казак талаасында түрмөдө көз жумат.

* * *

«Манаска» каршы тымызын аракет кылгандар кийин кандай кырсыктарга кабылгандыгы тууралуу улуу жазуучу Т.Сыдыкбеков минтип жазат:

1. Башкы академиянын мүчө-корреспонденти, ири окумуштуу Максим Жирмунский, Зыяш Бектен уулу болушуп Көкөтөйдүн ашы өткөн Каркыра жазыгын көрүүгө жол тартышты. Алардын ишине эч тийиши жок бир шылтоо менен ээрчип алган Самарин өзү да куркуйган неме, мойнунча бийик олтуруп баратып, Кызыл-Көпүрөдөн өтөрдө айдоочу байкабай кордондон өтө бергенде туура турган шырмыйга урунуп чекесин сыдырып өтүп, мээсине доо кетти. Акыры дайынсыз жоголду.

2. «Алмамбет» болуп келген Балтин карама сокур болуп окумуштуу болум деген тилегине жетпеди. Республикадан кетти.

3. «Манаска» тил тийгизгендерге тымызын дем берип, өзү да «Манас» деген сөздү тиштенип, аябай кыжырланып айтуучу Нуров куюн учурган таштандыдай сапырылып жоголду.

4. «Самаганов» дегенде ыйлап олтурган бала соороно калган кезинде: «Улутчулдарга кошуп «Манасын» да өрттөтөмүн» деп оолукчу кызып алып, таягын колтугуна кыса коюп, чолтоң-чолтоң басып Жээнбай. Кийин ал элден чыкты. Карыга, жашка жек көрүмчү болду. Ошондо аны кырсык чулгады. Мурда өзү мактап жактаганын кайра өзү жамандады. Мурда өзү жамандагандарынын этегине жамынып жан далбасалады.

Көчтөн калган аксак дөбөт сыңары жалтактап жалгыз басканында тек алдынан кездешкен кишилерге тике карай албай - жүзү карарды. Өзү иштеген арам иштерин ачык айтып өкүндү.

* * *

1930-жылдардын ортосунда улуу эпостун 1000 жылдыгын өткөрүүнү демилге кылгандар К.Тыныстанов, О.Алиев, С.Карачев, Т.Айтматов, Ж.Абдрахманов, А.Орозбековдор 1937-38-жылдары репрессияга кабылат.

* * *

Улуу өнөрдү аздектеген ошондогу өкмөт башчысы Баялы Исакеев керемет талант бар экенин угуп, атайын өзүнүн өкмөттүк машинесин жиберип, Ак-Талаа районунан Молдобасан манасчыны атайын борборго көчүрүп келген экен, улуу эпосту жаздырып калуу үчүн.

* * *

Онго жакын тилди билген, атактуу лингвист-түрколог Е.Д.Поливанов 1935-жылы эң биринчи ирет «Манас» эпосунун миң жылдыгы тууралуу оюн айтат. Арадан эки жыл убакыт өтпөй 1937-жылы 1-августта камалып, Москвада улутчул көз караштагы адам катары атууга кетет.

* * *

«Манастын» мазмуну жаткан бир тарыхый деңиз» деп биринчилерден болуп баа берген, «Манас менен Алмамбет» пьесасын жазган К.Рахматуллин 43 жашында кан кузуп жатып мүрт кетет.

* * *

Залкар манасчы Сагымбай Орозбаков башы Чоң-Кеминден, аягы казак айылдарына чейин кыдырып бир жай бою кең өзөн Чүйдө Манас айтып, кийин элден түшкөн 400 жылкыны Кочкорду көздөй айдатып кеткен экен.

* * *

Манас жолу улуу жол. Бирок, кээде жолун билбей же шашып ишке киришкендиктенби, же не бир биздин акылыбыз жете бербеген күчтөр башкарып турган үчүнбү, Манас жолу кээде кырсыктуу да болуп келет.

Кыргыз акыны Жоомарт Бөкөнбаев «Манас» эпосу боюнча эчак эле киносценарий жазып, кара сөздүн чебери жана драма артисти Касымалы Жантөшев аны режиссер катары экранга алып чыгаарда кырсыкка учураган.

* * *

1980-жылы Москвада өткөн олимпиадада жердешибиз Каныбек Осмоналиев корейлык оор атлетчи менен алтын медаль үчүн кармашып, эң акыркы ирет түртүп көтөрүүдө чулу темирдин жанына келип, көктү бир ка-

рап алып, анан бирдемелерди кобуранып, анан ошол ал үчүн эң оор салмакты жаш бөбөктү көтөргөндөй эле элпек көтөргөнүнө көбүбүз күбө болгонбуз. Кийин 20 жылча өтүп, ошондо эмне деп сүйлөндүңүз эле десем, «Манас атамдын арбагы колдой көр» дегем, анан артыман келип бир улуу күч жардам берди дейт. Ошентип кыргыз уулу өз тарыхында биринчи ирет олимпиадада алтын медаль алган эле.

* * *

Ошол жылдары бир канча китептери жарык көрүп, ондогон пьесалары сахнада коюлган менен Жалил Садыков ошол кездеги партжетекчилердин бири менен каршы пикирде болгондуктан жашы келип калса да мамлекеттик наам, сыйлыктан кур жалак калат. Анан бир жолу Алматы шаарында «Манастын уулу Семетей» спектакли коюлуп, ага Казакстандын 1-катчысы Динмухаммед Кунаев катышып, «Бул кыргыздын гимни турбайбы» деп бийик баа берип, бир айдын ичинде Фрунзеге келгенинде борбордук комитетке «Силердин Жалил Садыков деген таланттуу жазуучуңар бар экен, эч наамы жок турбайбы» деп кыргыздардын намысына тийген экен. Гастролу бүтүп келсе, маданият министри К.Баялинов издетип атыптыр. Бир айдын ичинде наамды да, Токтогул сыйлыгын да ыйгарышыптыр.

* * *

Белгилүү манасчы Назаркул Сейдракманов 1993-жылы бүткүл дүйнөлүк түрк тилдүү элдердин курултайына барат. Ошондо Түркия Президенти Тургут Озал сөз сүйлөп ачылып, анан ал «Биз бүгүн түрк элдеринин 1-курултайын Манас менен ачышыбыз керек» деп сахнага манасчыны чакырат. Сурап атып экинчи ирет айттырышат. Анан Стамбулдагы Мухаммед пайгамбардын музейине алпарышат. Ошол жерде төрт молдо кезектеп куран окушуп, күн батырышат экен. Ошондо манасчы Назаркул Сейдирахманов да отура калып куран окуп атса, аны көргөн делегацияны жетектеп жүргөн түрк жетекчи: «Манас» айткан адам өзү пайгамбар эмеспи, сиз да куран окудуңузбу?» деген экен.

* * *

Залкар жазуучу Ашым Жакыпбеков 1994-жылдын 1-июнунда «Теңири Манас» китебин басмага тапшырат.

Бир апта өтпөй 4-июнда 59 жаш курагында көз жумуп кете берет. Өз китебин өзү көрбөй калат. Өзү эңсеп жүргөн улуу эпостун 1000 жылдык мааракесине катышууну да тагдыр буюрбаган экен.

* * *

Улуу эпостун 1000 жылдык мааракесин уюштурууга өзгөчө эмгек сиңирген «Манас-1000» дирекциясынын генералдык директору Шеримбек Шаршеев, орунбасары Асылбек Зулпуев, этнография боюнча башкы адиси Амантур Акматалиев кийинки улуу тойго - Кыргыз мамлекетинин 2200 жылдык мааракесине жетпей көз жуумп кете беришти. «Айкөл Манас» спектаклинде Манастын ролун аткарган залкар талант Күнболот Досумбаев да тилекке каршы ушундай эле тагдырга туш болот.

* * *

Мурда колуна бир да жолу калем кармабаган эң туңгуч манасчы Жайсаң Үмөт уулунун «Айкөл Манасын» эң алгач Бүбү Мариям дептерге жазып баштаган күнү 1995-жылдын 2-ноябрында жер эки-үч курдай силкинет.

* * *

«Манас» эпосу англис, француз, немис, венгер, кытай, орус, казак, өзбек, монгол, алтай, литов, тажик, түркмөн, хинди, иврит тилдерине которулган. Хинди тилинде жарык көргөн варианты эле 400 млн калк сүйлөйт.

* * *

1962-жылы 1-катчылардан биринчи болуп Т.Усубалиев Манас күмбөзүнө барып, бузулуп, талкаланып атканын көрүп, аны реставрациялоо боюнча атайын токтом кабыл алып, өзү жеке көзөмөлгө алат.

1980-жылдардан кийин гана зобололуу саясий жана мамлекеттик ишмер Т.Усубалиевдин түздөн-түз жетектөөсү астында гана Сагымбайдын төрт, Саякбайдын беш томдугу жарык көргөн.

Москвадан атактуу архитектор А.И.Печенкин менен кыргыз скульптору Т.Садыковду чакырып алып, Баатыр Манастын душманды жеңип аткан, жанында акылзаада, ажарлуу Каныкейдин жана даанышман Бакайдын образы керек экенин өзү сунуш кылган.

...Т.Усубалиевдин кыргыз тарыхында бийликте эң узак тургандыгынын себеби ушунда болуп жүрбөсүн.

* * *

Адатта, асыресе адабиятта Саякбай эң узак Манас айтканда үч күн, үч түн айткан деп айтылып келет. Кээде жети-сегиз күн улам эс алып айтканын уккан замандаштар да бар. Ал эми манасчы өзү ыраазы болуп, «...Улуу Ата Мекендик согуштун алдыңкы жылдарында, бийлик ээлеринин суроолору боюнча жайдын толук кезинде жайлоодо боз үй тигилип... Эл көп. «Манасты» айтуу күн чыгып чамгаракка илингенде башталып, чак түштө бир саатка тыным болот. Андан кийин уланып, күндүн нурлары чамгарактан күн чыгыш жаккы учуна илингенде токтолот. Ошентип, жайдын толук күндөрүндө эртеден кечке тынбай «Манас» айтып, анын башынан аягына 22-23 күндө чыгып жүрдүм. Элге минтип толук айтып бергениме өзүм да ыраазы болуп калдым» деп эскерет. Бул дээрлик беш жүз элүү саат. Демек дүйнөдө бир дагы искусство мынчалык узак созулбайт. Буга дейре Тыныбек манасчы улуу жомокту 30 күн тынбай айтканы айтылып келет.

«Манас» үчилтигин толук айтууга төрт жыл, төрт ай, төрт жума убакыт кетет деген сөз бар. А эгерде Саякбай Каралаевдин ыргагы менен тынбай айтканда эң кеминде күнүнө төрт миң саптан айтылса, жарым жылдан кем эмес убакыт керек экен.

Манастын кенендиги бир башка, тереңдиги бир башка, эми узактыгын карабайсыңарбы. Саякбай Каралаев айткан «Манасы» үч ирээт жазылып алынып, үчөө үч башка болуп айтылган.

1936-жылы айтканда 84514 сапты түзсө, 1952-жылкы вариантында 19413 сап, ал эми 1964-жылы айтканда 11971 сапты өзүнө камтыган.

* * *

Азыркы Илимдер Академиясындагы «Манас» эпосунун варианттарындагы жалпы сөздүн саны он миллиондон ашат. Жайсаң ырчы Кайып кызы Карабөрктүн себине кетип аткан үйдүн жасалгасын эле жарым күн ырдаган экен.

* * *

1990-жылдардан кийин эле жээн күйөө баласы Султангазы Касымовдун өкмөт жетекчилерине уюштурган катынан кийин С.Каралаев жашаган Москва көчөсүндөгү үйүнө мемориалдык доска (такта) орнотулат. Аны каракчылык кылып уурдап бараткан шылуундар ошол эле күнү колго түшүп, кийин жол кырсыгына кабылышат.

* * *

«Манас» боюнча бизде азыр филология илимдеринин бир гана доктору бар. Ал Р.Кыдырбаева эжебиз 1984-жылы «Манас» эпосунун генезиси» деген темада жактаган. Дагы эки таланттуу илимпоз ОшМУнун профессору Т.Танаев жана Бишкектен А.Обозканов докторлугун эртең-бүрсүгүнү жактайын деп турганда каза болушкан.

* * *

Адатта бүт дүйнөнү өз керемети менен Жапон өлкөсү таңгалтып келет. Ал эми 1995-жылы «Манастын» 1000 жылдык тоюна келген жапониялык фотожурналист Нобуири Накамура манасчыларды көрүп: «Мээсине миңдеген сапты эстеп калган силердин манасчылардын таланты компьютердик система сыяктуу экен» деп таң калган экен.

* * *

Эгерде мурда залкар манасчылардын түшүнө Айкөл Манас өзү кирип аян берсе, кийинки Уркаш Мамбеталиев, Асанкан Жуманалиев, Тоңдон Азиат, Жети-Өгүздөн Улан Исмаилов, Түптөн Кубанычбек Алмабеков, Ак-Судан Тилек Асанов, Талантаалы Бакчиев Саякбай Караалаевди түшүндө көрүшүп, аян алып айтып жүрүшөт.

* * *

Менин классташым Нурмат Алиев политехникалык институтта окуп, бир араб жигит менен бир бөлмөдө жашаган экен. Кийин ал кыргыз кызга үйлөнүп, Эмиратка кетип 7-8 жылдан соң үй-бүлөсү менен Кыргызстанга келип, Соң-Көл жээгине эс алганы барышат. Курсташтары кымыз сунуп, кой союп сый-урмат көрсөтүшүп, анан Соң-Көл жээгинде Манас атанын кереге ташын көрсөтүшөт. Аны көргөн араб жигит шакаба менен ка-

был алып күлүп, «Манасыңар тимеле дөө болгон го» деп шылдың кылат. Мунусу кыргыз жигиттердин кыжырына тиет. Анан чогуу боз үйдө уктап жатышса, алиги араб жигит бакырып-өкүрүп түнүчүндө уйкусунан тура качат. Эмне болду деп сурашса, «Бир дөөдөй болгон киши келип тизеси менен муунта көкүрөгүмдү басты, Манасты шылдың кылган сенсиңби деди» - деп улам-улам араб тилинде келме келтирет.

Эртеси таң атаары менен кереге ташка барып, кан чыгарып, куран окутуп, кечирим сурап кайтышат. Ошентип, айкөлдүн кеменгерлигине шек келтирген ким да болсо улутуна карабай жазасын тартары айныксыз окшобойбу.

* * *

2010-жылы февраль айында «Ордо Сахна» театры менен бирдикте манасчы Рысбай Исаков Америкага барып Манас айтат. Гастролдун акыркы күндөрү 15-20 мүнөт Манас айтып, өзү да улуу дастанга сүңгүп кирип кетет. Анны угуп жаткан кесиби художник-дизайнер кыз эс-акылынан адашып, транска кирип кетет. Анан 10-15 мүнөттөн соң гана манасчы өзү айласын таап, эс-акылына келтирет.

3. ОЛУЯЗААДАЛЫК

Залкар манасчыларыбыздын бири XIX кылымдын аягында атын ар кыргыз уккан - Жапый уулу Тыныбек өлгөн күндүн түнүндө ай тутулган. Ал өлүм алдында кыйналып жатып:

«Кайран баатыр, кайран Манас кош!
Тагдырга жакын болгон бейм,
Танып барам акылдан.
Кыргызга нускам калбады,
Кыраан Манас баатырдан.
Арманым ушул, калайык,
Арбактуу эрди таштабай
Айтса экен элим артымдан!» деп керээзин айткан.

* * *

Таластык Назар манасчы дүйнөдөн кайтыш болоордо: «Мага жүнү аппак чүштөдөй, устукан сөөгү мистедей ак тайлак келет, ошону минип алып кете берем алыскы

сапарга» деген экен. Өзү айткандай ал залкар манасчынын сөөгү жерге коюлган соң мунарык баскан мейкиндикте ак буура минип кетип бараткан караан көрүнгөнү азыр да айтылып келет.

* * *

1897-жылы болуп, Сагынбай акын 27 жашка чыгып, акындыгы шакардай кайнап, Манас, Семетейди түтөтө айтып, бай-манаптардын кыз, келиндерине ар түрдүү кошокторду үйрөтүп, кыргыздын сүйүктүү манасчысы болуп турган кезинде Александр III деген орустун падышасы өлүп, ордуна уулу Николай II такка минип, анын акчасы чыгат. Бир сомдук күмүш акчанын бетинде Николайдын башы түшүрүлгөн болот. Сагынбай ал акчаны алгач Токмоктун базарынан көрүп, колуна алып, көпкө карап ойлонуп турат да, өзүнө өзү айтат: «Бул падыша кара жолтой, эң жаман падыша болот экен го! Акчанын бетине мууздоосунан жогорку башын түшүрүптүр, мунун убагында баш кесилүү, кан төгүлүү көп болуп, өзү да соо калбайт экен го». Кантсе да чоң абройлуу кызматта эмеспи деп ойлоп, Сооронбайдын уулу Дүргө айтат: «Дүр, сен улуктарга жакын эмессиңби, мен жаңы падышанын акчасынан жаман жышаана көрдүм! Акчасына бүтүн тулку-боюн түшүрсө болбойбу, элдин каны төгүлбөй калса болбойбу» деп.

Дүр жаа бою ыргып кетет: «Кокуй Сагынбай, бул сөзүңдү мен угайын, менден башка эч бир жанга айта көрбө! Тим эле дүкөнүбүз түз болуп калат!» дейт.

Сагымбай айтат: «Николай падыша такка минип калган кезде бир түнү падыша түш көрүптүр, түшүндө тактын үстүндө олтурса бир кочкор качырып келип падышаны тактын үстүнөн тоголото сүзүптүр. Падышанын эси ооп, кайсы экенин билбей жатып ойгонуптур. Түшүн жакындарына айтса эч кимиси жоруй албай коюшуптур. Падышанын ырымчылдары бул түштү көчмөн кыргыз, казак билип жоруйт дептир. Токмокто Дүр менен бирге жүрсөм падышанын түшү угулду дейт улуу манасчы.

Түшүндө Манасты да кочкор сүзүп, өзүнөн төмөн болгон Көзкамандар деген туугандарынан жамандык көргөн, бул кысталакка бөлөк падышалар менен беттешкенде эчтеме болбой, орус падышачылыгы өз ичинен жоголот экен го» дедим. Тарых кийин кандай болгону баарыбызга маалым. Айткандай эле орус падышасы ошондой тагдырга туш болот.

* * *

Падыша өкмөтү Герман менен урушканда Сагымбай айткан: «Эми мунун иши бүттү!». Орус падышасынын убагындагы жаман кылыктарын толук кылып 100 беттик ыр менен жаздырып бергени кийин институтта жоголгон.

* * *

Сагынбай манасчы өмүрүнүн соңку күндөрү көкүрөк оорусу катуу күчөп турганда, төшөктө жатып, Мария байбичесине керээзин айтат. Ошондо ал Көл тарапта эле.

- Байбиче, мен мал болбой калдым окшойт, туугандарга кабар айттыргыла. Касиеттүү Кара-Кочкорум карегимден учуп турат, келип алып кетишсин. Кабылан Манас кырк чоросу менен дүпүрөп күнүнө бир маал келип-кетишчү эле, алар да келбей калышты.

Ошондо төрт түлүк мал отко тоюнуп, эл жайлоого көчө баштаган кез экен, жакын тууганы Сыргамбет кабарды уккан соң араба айдап келет.

Сагынбай алсыз колдору менен Сыргамбетти сүйөнө кармап:

- Келгениң дурус болбодубу. Касиетиңден айланайын кырк чоро, алардын бейити Кара-Кочкордо эмеспи, мени ошоякка жеткиргиле. Ата конушуман топурак буюрсун. Кырк чоро түндөтөн бери жүрүшөт дүпүрөп, алып кетebиз, жүр дешип кетпей коюшту. - дейт.

Улуу манасчыны арабага салып Семиз-Белге жете келишкенде күн чайыттап ачылып туруптур. Ары өрдөй бергенде асманды ала булут каптап, өткүн төгүп жиберет. Ахвалы кыйындап онтоп сүйлөп калган Сагынбай өткүнгө жүзүн тосуп:

- Карагылачы, мага нур жаап турат! - дейт.

Ошентип улуу манасчы соңку сөзүн сүйлөп, тилден калып, оо дүйнө салып, кырк чоросу менен кете берет.

* * *

Тээ илгери 60-жылдардын башында эл жайлоодо кезинде Сакең бүркүтү менен Улахол совхозунун тоолоруна чыгат. Жанында Чалагыз Иманкулов, Тоңдон Усубалиев Касымбек өзү, жана Ашырбай, күнгөйдөн Мамбет, Өмүр аттуу бүркүтчүлөр болуп жакшылап чер жазышып, олжо буйлалар менен жолдо карата азилдешип кайтып келатышат. Карчылдата чайналган ооздуктун шыңгы-

раганы, үзөңгүнүн шоокуму угулат. Кызыл-Сай деген жерге келгенде үстүнө жупуну кемсел, бутуна керзи өтүк кийген чырайлуу келин кезигет. Сакең атынын башын буруп, баягы келинди имерчиктеп карап калат.

Аны көрүп Чалагыз аксакал:

- Ии Саке, кызыл жоолукчан көрсөң эле кылчактап каласың, артистигинди койбойсуңбу, бастырбайсыңбы, - деп тамашага чалат.

Ошондо Саякбай:

- Сен эч нерсе байкабайсың. Мынабу келинди кыдыр даарып, өлчөөсүз бак конгон экен. Жараткан өзү ылайыгын тапса бу кыздын келечекте жылдызы жанат, - деп батасын берип, кылчак-кылчак карап жөнөп кетет.

Ал келин ошол кезде жолдошу Салидин менен козу, кочкор багып жүргөн, атын али эч ким тааный элек айылдык бирөө эле.

Айткандай эле ал кыздын кийин жылдызы жанып, жалпы журтка эмгеги менен таанылып Социалисттик Эмгектин Баатыры болуп чыга келет. Ысмы - Кайыр Мукашева. Манас Баатырды даңазалаган Сакеңдин батасы менен ошентип кыргыз кызы кийин 1965-жылы Эмгек Баатырлыгына чейин жетет. Андан соң Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттыгына үч жолу удаасы менен шайланат. Москвага чейин барып, КПССтин XXII-XXIII-XXIV съезддерине делегат болуп катышат.

Сакең төлгөсү төп келген, тилинде мөөрү бар, айтканы аткарыла турган касиетин залкар комузчу Чалагыз Иманкулов көп ирет айта турган.

* * *

1919-жылы тилинде мөөрү бар, ар дайым төлгөсү төп келген Саякбай Каралаев аскерде жүрүп түш көрөт. Түшүндө: «Карма! Карма! Карма!» деп кыйкырык-чуу салган калдайган калың кол каптап келе жатат. Көзү умачтай ачылып ыргып туруп, жоокерлер Егор, Иван, Маке, Кыдырбай, Сулаймандарга: «Аян берген түш көрдүм, даярдык көрбөсөк болбойт, баатырлар» дейт. Аны Кыдырбай шылдыңга алат. Оозду жыйып болгуча каз-катар тизилген каршы тарап окту жамгырдай жаадырып, каптап келаткан болот. С.Каралаев жети жигит менен карагайды көздөй качып, жашынып кутулушат. Беш атар мылтыгын карагайдын бутагына такай коюп, тигилердин командачысын Сакең өзү сулата аткан экен.

...Сакең ошондой сөзү менен гана эмес, руху менен гана эмес, кылган эрдиги менен да баатыр болгон.

* * *

Кийинки муундагы манасчылардын көйкөшкө кулугу Талантаалы Бакчиев өз эскерүүсүндө чоң манасчы Шаабай Азизов дагы олуязаадалык касиетке ээ болуп, аны менен коштошоордо «Талант, ушул айдын отузунда Сулаймандан сага кабар келет, күт!» деп жөнөп кетет. Айткандай эле жетинин айынын отузу күнү Сулайман аттуу киши каргашалуу кабар айтып кирип келет.

Баткен коогалаңы болоордон мурда да күпкүндүз эле көктү телмире карап: «Бир аптадан бери Чолпон жылдызын көрө албай койдум. Кыргыз элимди бир кырсык чалбагай эле» деп тынчсызданган экен.

* * *

Шаабай Азизов манасчы С.Каралаевдин окуяны алдын ала билген баамчылдык касиетине байланыштуу бул окуяны эскерет.

... 1971-жылы жазга жуук Саякбай ооруп жатат деген кабарды угуп, досу Чалагыз Иманкулов экөө Рыбачье шаарына келсе манасчы төшөктө экен. Ошондо да кабагын чытып, кайратынан жазбай, кайнаганын билгизбей, оорусуна кейибей, каш серппей, туурга конгон бүркүттөй отура кетет. Үйүндө келини карап атыптыр. Келгендерди көрүп, оорудан шаабайы сууп жаткан Сакең сүйүнүп кетет.

Берки «караан калгырдан» эки пише бузулуп, Сакең да суусап калган экен, эки чөйчөк жуткан соң, өзү ачылып, жүзү албырып, алар менен аркы-беркени сүйлөшүп, тамак оорусунан айыккандай боло түшөт.

Шаабай Азизов менен Чалагыз да кубанат буга. Бирок, алар менен коштошоордо Сакең коштошкосу келбей көзүнөн жаш алып, «Эми силерди экинчи ирээт кайрылып көрбөй калам го» деп жашып, демейде келген мейманды эшикке чейин узатып жүргөн меймандос манасчы төшөгүнө ары карап жатып алат. Сыягы, көзүнөн жашы буурчактап, көөдөндө духу түшүп турганын тигилерге көрсөтпөйүн десе керек да.

Ошондон бир жарым, эки ай өтпөй эле улуу манасчынын өрт жүрөгү токтоп калыптыр деген суук кабар жалпы журтка жалындай таркайт.

* * *

Манасчылардын алпы Тыныбек Жапый уулу көз жумаарда «Бу дүйнөдө эки арманым бар. Бири - 42 жыл «Манас» айттым. Кудай дагы 10-15 жыл өмүр берсе, аягына чыгаар белеем, чыкпай кетип баратам.

Улуу балам Сооронбайга бийлигимди бердим. Ортончу Дегенбайга байлыгымды бердим. Кичинекей Актаныма өнөрүмдү табыштадым. Экинчи арманым, Турдумамбет жетиде, ушуга эч нерсемди калтыралбай калдым» деп кейиген тура.

Ал олуя манасчы айткандай эле улуу баласы Сооронбайдын балдары бийликте кызмат кылышып, Дегенбайдын балдары колунда барлардан болуп, Актанынын балдары Актан Тыныбеков, Табылды Актанов сыяктуу элге таанымал таланттардан болуп чыга келди.

* * *

1942-жылы али тестиер кезинде Сапарбек Касмамбетов Көк-Дөбөдөгү Турдакунов Жунушбай дегендин үйүндө Саякбайдын Манас айтканын биринчи көрөт. Ошондо улуу манасчы жаш балага ырымдап устуканын сунуп, батасын берет.

...Туура жыйырма жылдан соң 1962-жылы Рыбачье шаарында анны таанып, «Ии сен Манас айталбай кыйналып жүргөн турбайсыңбы, эми Нарынга барбай эле кой (ошондо ал жакта театрда иштеп жүргөн эле). Өзүңө өзүң эле элге кабарың билинет бара-бара. Ушу жерде эле калып, эл аралап Манас айтып баштайсың дейт... Айткандай эле С.Касмамбетов көп жыл бою Балыкчыда жашап, иштеп, чыгармачылыгы жалпы журтка таанылып баштайт.

Соңку сөз ордуна

Орошон оргуш талант менен жазылган чыгарманы бир дем менен, бир өзгөчө туюм менен, түгөнүп калбаса экен деп, аяп окуйт эмессиңби. Бул китептин кол жазмасын мен да ошо сезим менен окуп, аягына чыккан соң гана редактор экеним эске келип, кайра баштан дагы бир сыйра окуп отурам.

Сөздү айта билген адам айтса кулак сүйүнөт да. Улуу Саякбай манасчы кирген суудай күпүлдөп, Манасты Манас кылган Кыргыз!; Кыргызды Кыргыз кылган Манас! деп, Манас бабабызды Ай менен Күнгө теңеп, андан ары Аалам төбөсүнө көкөлөтө жеткире айтканын угуп, төбөдөн аптап куйкалаганын, нөшөөрлөп жамгыр төккөнүн кенебей, сезип да койбой Кыргыз эл туру.

Аны дал ошо касиетин кубун келтире баяндап, Саякбай манасчылардын Манасы деп, ыр десең ырдай окулган, кара сөздүн каймагынан каухар шуру тизген чыгарманы Каныбек Иманалиев жазып отурат.

Саякбай Манас айтканда асмандагы булутту ак олпок кылып алдына төшөй, мандаш уруп, калпагын кайкалата, колун аалам чексиздигине карай шилтеп, төбөсүнөн кирген нур оозунан Манасий ыр болуп төгүлүп, манасчы жылдыз араласа угарманы да жылдыз аралап, жер шарына тээ бийиктерден көз салса, угарман кошо көз салып, кайран Сакең «О-у-у!» деп бир чаңырып алган сайын селт эте арбалып, баатыр баяндуу окуяга аралашып жүргөн абалда аңкайса, анын жанындагы ак булутка жантайынан жатып алып, «Сакем манасчынын Манасы», мүнүшкөрдүн мүнүшкөрү деген Каныбек Иманалиевдин бир укмуш сөз берметтерине берилип, Саякбай менен кошо саякаттап, тамашасына тунуп, богооз десе анысына да баш ийкеп, күлсө күлүп, ал арзыган аялга кошо арзып, ал кандай жан, кандай сулуу болду экен деп, өзү көргөн, өзү билген сулууларды көз алдыга тартып, Саякбай мүнүшкөрдүн куштары аны сагынгандай сагынып, көккө атылса кошо талпынып, шаңшыга-

нына кубанып, таарынганына тан берип, Саякбай менен замандаш болуп, саламдашып, кошо жашап, окурман таңданат...

Эмне деген керемет баян?! Баарын коюп Манасты айт деп кыйкыргың келет.

Манасчынын Манасы Саякбайды оку дегин келет.

Каныбектин калеминин аземи ушунда, талантынын табы көкөлөгөн кербези ушунда...

Айтууга сөзүң, жазууга кебиң, мактоого алың жетпей калган чыгарма чыгаан эмей эмне?! Аны жараткан жазуучу таланттуу дебегенде не дейсиң. Деги көз тийбесин дейсиң... Манас руху, Саякбай арбагы колдосун дейсиң...

Кол жазманы экинчи сыйра окуп кирип, кайрадан арзуу ойлорго сүңгүп, китептеги Манас ыйык, аны аңдаш үчүн сезимиң да, денең да аруу болсун деген сөзгө ак дилден ишенгенден дилиң менен дитиңди тазалаш үчүн сууга чайынып келип, кайра баштан окуп киргениңчи... Бул эмне? Жазуучунун талантуулугунун баасы эмей эмне?!

Төгөрөктүн төрт бурчунда Манас наамдуу нечен тоо, нечен талаа-түз, көл-дарыялар бар. Ал энчилүү ат эмне ни түшүндүрөөрүн ал жерлерде жашаган калк билбейт. Аны Кыргыз билет. Байыркыдан байыркы Кытай, Перс булактарында Манас жөнүндө маалымат жок. Ал Кыргызда гана бар. Бхараттын (Индия) эзелки «Махабхарата» эпосунда гана «Манас болбосо сезим болбойт» деген бир сап жүрү. Аалымдар андагы Манас деген сөздү Адам деп которуптур. Ошону үчүн дүйнө улуттары түп аталарын Адам ата дешет дептир. Анда неге алар түпкү атасынын атынан аталбай, бирин бири киши деп, человек деп, ман деп, дагы түркүн түр аташат?

Адам атадан тараганбыз деген Кыргыз гана бири бирин адам атап, адам деп сыпаттап, Манас деп ураан чакырат, Манас деп сыйынып, Манас деп сыймыктанып, Манас деп кубанып, Манас деп ыйлайт... Кыргыз гана Манас баба баатыр дайынын эне сүтү менен эмип, канына сиңирип, өзүнүн Манас тукум экенин муундан муунга мураска калтырат.

Карт тарыхта аты калып, өзү жок эчен калктар, замандардын кыямат - кайымдарынан аман калып, жашоо сапарында сабын сактап, «өсүп көбөйбөй, өлүп түгөнбөй» келаткан, кумурскадай көбөйүп, жер ааламды каптап бараткан улуттар да Кыргыздын Манасындай

Манас жарата алган эмес! Манасты Кыргыздай билген,
Кыргыздай улуулап, Кыргыздай ыйыктаган эч бир улут
жок.

Кыргыз - Манас эл. Манасчы эл.

Мына ушуларды камтыган китепти окуган ар бир
Кыргыз баласы өзүнүн Кыргыз улуту менен сыймыктанат.
Мекенчил сезими курчуйт. Манасчы Саякбайды пир тутуп,
Манас тааныйт, Манас үйрөнөт, кайыптан өнөр жалгаса
Манас ата түшүнө аян берип, Манас айтат, манасчылардын
желесин тартып, сабын түзөп, уламасын улантып кылымдарды
карытып, өздөрү карыбай, өздөрү талыбай келе берет.
Каныбектин китеби ушуларду утурлаганы менен баасы теңдешсиз.

Токтобай Мулкабатов

Жазуучу,

Борбор Азия Адабият

Академиясынын президенти.

Колдонулган адабияттар

1. «Аалам кыргыздары» журналы. № 11 - 2009.
2. «Манасчылар»: Тыныбек Жапый уулу; Шапак Рысмендеев; Сагымбай Орозбак уулу; Жаңыбай Кожеков; Багыш Сазанов; Жакшылык Сарыков; Молдобасан Мусулманкулов; Дункана Кочукеев; Ыбырайым Абдрахманов; Акмат Рысмендеев; Саякбай Каралаев; Мамбет Чокморов // Ф., 1988. - Б. 471-651.
3. «Мугалимдер газетасы» - 1964, 27-октябрь.
4. «Советтик Кыргызстан». - 1967, 27-октябрь.
5. Абдиев Ч. Бүгүнкү манасчылар жөнүндө // Кыргызстан маданияты. - 01.01.1988. - № 1. - Б. 7.
6. Айтматов Ч. Каралаев жөнүндө ой жүгүртүү // Кыргызстан маданияты. -1974. - 19-дек. - № 5 - Б. 5.
7. Айтымбетов О. Саякбайдын үнү // Ала Тоо. - 1973. № 2. 131-135 б.
8. Аралбаев Т. Манасчы болуу - чоң өнөр // Сырдуу дүйнө. - 19.01.-01.02.2010. - № 1. - Б. 4.
9. Ауэзов М. Манасчылар /Котор. К.Кудайбергенов/ // Ленинчил жаш. - 1966. - 11-сент.; 13-сент.; 16-сент.
10. Байгазиев С. Манас таануу // 2000-жыл. - Б. 136.
11. Бакчиев Т. Введение в манасоведение // Б., 2008.
12. Бейшеналиев Ш. Айкөл Манас. Атактуу манасчылар. // Жеткинчек. - 1994. - сент.; окт.; нояб.; дек.
13. Бектенов З. Академик Жирмунский менен бирге // Ленинчил жаш. - 1987. - 17-сент.
14. Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү // Б., «Адабият» - 1992.
15. Бердибаев А. Жүрөк сезими // Ленинчил жаш. - 1964. - 25-октябрь.
16. Биялиев А. Улуу манасчы, феномен Сагынбайдын жаратуучулук чеберчилиги.
17. Болжурова И., Шерстюк И. Краткая история манасоведения. Б., АО «Учкун» - 1998.
18. Виноградов В. Напевы «Манаса» // Манас: киргизский героический эпос. Кн.1. - М., 1984.
19. Виноградов В. Поют манасчи // Музыкальная жизнь. - 1979. - № 20.

20. Дыйканов К. «Манаста» канча сөз бар? // Заман Кыргызстан. - 30.06.; 07.07.1995.
21. Дыйканов К. «Манас» кимдин жомогу? // Заман Кыргызстан. - 30.09.1994. - № 57.
22. Жакыпбеков А. Манас // Кыргызстан маданияты. - 1990. -7-июнь.
23. Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца // Исследование по истории культуры народов Востока. М. - Л. - 1960.
24. Жумалиев К. «Манас» менен манасчы // Советтик Кыргызстан. - 1964. -26-июль.
25. Исаков Б., Өмүрбеков Т. Манас наама // Б., ОсОО «СпектрПолиграф» - 2005.
26. Исмаилов О., Акматалиев А. Алп манасчынын албан элеси // Б., «Кыргызстан» - 1994.
27. Калмамбетова Н. Алп манасчынын урпагы // Агым. - 26.02.2010. - Б. 23.
28. Каралаев С. Азапты көп көргөн Кубат // Ф. - 1958.
29. Каралаев С. Бүркүтчүлөр жөнүндө аңгеме // Ф.
30. Каралаев С., Эшмамбетов К. Бүркүттөр // Ф. - 1952.
31. Каралаев С. Канаттуу куштар // Ф. - 1955.
32. Каралаев С. Карамолдо // Ф. - 1962.
33. Каралаев С. Сулуулар // Ф. - Ала-Тоо - 1966. - № 7 - 118-121 б.
34. Каралаев С. Тулпарлар // Б., «Шам» - 1995.
35. Каралаев С. Унутулгус күндөр // Ф. - 1968.
36. Каралаев С. Эстен кетпейт // Ф. - 1957.
37. Карасаев К. Үч доор // Б., «Шам» - 2005.
38. Карасаев К. Манасчыга сын // Эркин Тоо. - 29.06.1994. - № 19. - Б. 3.
39. Карасаева А. Баштан өткөн баяндуу күндөр // Каракол - 2003.
40. Карыя манасчыга 70 жыл толду // Советтик Кыргызстан - 1964 - 27-октябрь.
41. Кыдырбаева Р. Сказительское мастерство манасчи. - Ф., 1984.
42. Кыргыздын Таластагы улуу тойу // Б., «Акыл» - 1996.

43. Лизунова Е. Человек-легенда. Мухтар Ауэзов в воспоминаниях современников // Алма-Ата. - 1972. - Б. 283.
44. Липкин С. Бухарин, Сталин и «Манас» // Огонек. - 1989. - №2 -с.22-24.
45. Липкин С. Я хотел передать музыку киргизской поэзии // Слово Кыргызстана. - 1995. - 21-январь.
46. Максүтов Б. Залкар // Кыргыз руху. - 2004. - 17-сентябрь.
47. Максүтов Б. «Манас» эпосунун тагдыры // Эркин Тоо. - 29.01.2009. - Б. 7.
48. Маликов К. Манас // Кыргыз маданияты. - 1995. - № 11-12. -1-июль. - Б.13.
49. Мамбетсадыков К. Рысменде уулу Шапак манасчы / / Заман Кыргызстан. - 05.05.2005. - Б. 9.
50. Мамыров М. Даңктуу манасчы // Ала-Тоо. - № 11 - 1964.
51. Мамыров М. Саякбай Каралаев // Б., 2004.
52. Мамыров М. «Манас» эпосундагы кыргыздардын эл аралык мамилелеринен // Жаңы ордо. - 17.12.2004. - № 38. - Б. 7.
53. Мамытбеков З. Академик М.О.Ауэзов о «Манасе» // Советская Киргизия. - 22.02.1961.
54. Ма Ши-Пэй. «Манас» в Китае // Советская Киргизия. - 16.12.1962.
55. Медетбеков А. Улуу манасчы жөнүндө баян // Ленин Туусу. - 20.09.1986.
56. Молдобаев И. Манас // Б., «Кыргызстан» - 1995.
57. Муртаза Ш. Манас руху // Кыргыз Туусу. - 28.11.1995.
58. Мусаев С. Манасчылардын дарканы // Кыргызстан маданияты. - 19.12.1974. - № 51. - Б. 4.
59. Ниязалиев Т. Манас партияда болгонбу? // Кыргыз туусу. - 1995. - 25-июль.
60. Орозбекова Ж. «Манас» эпосундагы тулпарлардын көркөм образы жана сыпаттоо ыкмалары.
61. Орокчиев Т. Сакемдин ышкысы ай! // Кыргыз руху. - 06.01.2005. - № 1 - Б. 12.

62. Орокчиев Т. Сүймөнкул - улут күзгүсү // Кыргыз руху. - 04.12. - 18.12.2009.- Б. 13.
63. Осмонов А. II том // Ф., «Кыргызстан» - 1985.
64. Рахматуллин К. Манас // Кызыл Кыргызстан. - 1945. - 30-сентябрь.
65. Рахматуллин К. Манас - улуу патриот // Советтик Кыргызстан. - 1942. - № 3. - Б. 23-32.
66. Рахматуллин К. Манасчылар: /Котор. Дүйшеев Ш. / / Ала-Тоо. - 1992. - № 8-9. - Б. 54-66.
67. Рахматуллин К. Эр жигит көркү эл менен // Советтик Кыргызстан. - 1943. - № 2. - Б. 16-37.
68. Сабыр уулу Буудайбек. Эл шайырлары // Б., «Турар» - 2008.
69. Сагымбай уул Жаманкул. Атам тууралуу // Кыргыз маданияты. - 1992.
70. Салиев А. «Манас» жана Саякбай // Ала-Тоо. - 1988. № 8. Б.3-20.
71. Сарыпбеков Р. Залкар манасчы // Кыргызстан маданияты. - 1984. - 13-дек.
72. Сыдыкбеков Т. Бел-белес // Б., «Акыл» - 1996.
73. Сыдыкбеков Т. Улуу манасчы Саякбай Каралаевге алкыш! // Ала-Тоо. - № 11 - 1964.
74. Табалдиев А. Гомер жана Гомерлер / «Калеваланын өлкөсүнө саякат» аттуу публицистикадан үзүндү/ // Ала-Тоо. - 1969. - № 6. - Б. 122-130.
75. Табалдиев А. Гомер жана Гомерлер: «Манас» - эпостун океаны, // Табалдиев А. Октябрга эстелик // Ф., 1985. - Б. 63-76.
76. Тезистер жыйнагы. Алп манасчы // Б., «Мурас» - 1995.
77. Тентимишев М. Жети залкардын Ардактуу алтын медалы // Кыргыз Туусу. - 20-22.01.2004. - Б. 2.
78. Тентимишев М. Саякбай // Кыргыз Туусу. - 17-20.11.2000. - Б. 11.
79. Тентимишев М. Улуу манасчыга урматыбыз кандай? // Ленинчил жаш. - 1989. -24-окт.
80. Тыныстанов К. Чети оюлбаган океан // Эркин Тоо. - 29.06.1994. - № 19. - Б. 1-3.

81. Убукеев М. Жакшы ойдон качсаң, жаман ой өзү келет // Кыргыз маданияты. - 1995. - 13-апр.
82. Убукеев М. «Манас» - эпическая культура кыргызов // Б., «Мурас» - 1998.
83. Удалов Н. Саякбай // Алп Манасчынын албан элеси. - Б., 1994.
84. Удалов Н. Среди друзей // Ф., Кыргызстан. - 1975. - 160 с.
85. Улуу манасчы Сагымбай // Б., «Ала-Тоо» журналы - 1992.
86. Чекменов Н. Семиречье // Ф., «Кыргызстан» -1977.
87. Чокморов С. «Манасты» жаңыча изилдегим келет... // Кыргызстан маданияты. - 1991. - 26-сент. - № 39. - Б. 12.
88. Шакитов Ш. Жомоктон жаралган дарыя // Заман Кыргызстан. - 25.11.2005. - Б. 13.
89. Шамшиев Б. Кыргызы - потомки ариев? // Слово Кыргызстана. - 1995. - 24-июнь.
90. Эгембердиева А. Манасчы жана мезгил // Б., ОсОО «Шаму Сервис» - 2005.
91. Юнусалиев Б. Улуу эпос, укмуштуу жомокчу // Ф., Мектеп - 1975.